

**Ο ΒΗΣΣΑΡΙΩΝ ΜΑΚΡΗΣ ΚΑΙ
ΟΙ ΠΝΕΥΜΑΤΙΚΕΣ ΑΝΑΖΗΤΗΣΕΙΣ
ΣΤΑ ΙΩΑΝΝΙΝΑ ΚΑΤΑ ΤΟΝ ΙΖ' ΑΙΩΝΑ**

ΥΠΟ
ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ Γ. ΧΑΛΑΣΤΑΝΗ

Ο ΒΗΣΣΑΡΙΩΝ ΜΑΚΡΗΣ ΚΑΙ ΟΙ ΠΝΕΥΜΑΤΙΚΕΣ ΑΝΑΖΗΤΗΣΕΙΣ ΣΤΑ ΙΩΑΝΝΙΝΑ ΚΑΤΑ ΤΟΝ ΙΖ' ΑΙΩΝΑ

ΥΠΟ
ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ Γ. ΧΑΛΑΣΤΑΝΗ

Πρόλογος

Ἡ παροῦσα ἐργασία ἐντάσσεται στήν προσπάθεια τῆς ἱστορικῆς ἐρευνας τῶν τελευταίων ἐτῶν μέ σκοπὸ τὴν καλύτερη μελέτη τοῦ Ἑλληνισμοῦ κατὰ τὴν Τουρκοκρατία. Μὲ γνώμονα ὅτι γνώση τοῦ ἱστορικοῦ παρελθόντος συμβάλλει στήν καλύτερη κατανόηση τοῦ παρόντος καὶ στὸν προγραμματισμὸ τοῦ μέλλοντος, ἐπιχειρήσαμε στηριζόμενοι σὲ πηγαῖο ὑλικό τῆς ἐποχῆς ἐκείνης νὰ ρίξουμε περισσότερὸ φῶς στήν προσωπικότητα, τὴ δράση καὶ τὴ συμβολὴ τοῦ Γιαννιώτη Βησσαρίωνος Μακρῆ, ἐνὸς μεγάλου διδασκάλου τοῦ Γένους μας, ὁ ὁποῖος κινήθηκε μεταξὺ Ἰωαννίνων καὶ Κ/πόλεως κατὰ τὸ β' ἡμῖς τοῦ ΙΖ' αἰ. Εὐελπιστοῦμε ὅτι ἡ ἐργασία μας αὐτή, μέ τὶς λεπτομερεῖς ἀναλύσεις ποὺ περιέχει, θὰ ἀποτελέσει μικρὴ ἔστω συμβολὴ στήν ὁλοκλήρωση τῆς εἰκόνας γιὰ τὴν πορεία τοῦ Γένους μας στὸ χῶρο τῆς Ἑλλάδας καὶ εἰδικότερα τῶν Ἰωαννίνων κατὰ τὴν περίοδο ἐκείνη.

Ἀπὸ τὴ δεκαετία τοῦ 1670 ἥδη τὰ Ἰωάννινα, σὲ ἀντίθεση μέ ἄλλες ὁμάδες τοῦ ὑπόδουλου πληθυσμοῦ, οἱ ὁποῖες ζοῦσαν στὸ σκοτάδι τῆς ἀμάθειας καὶ περίμεναν ἀπὸ τὴν Ἐθναρχοῦσα Ἐκκλησία τὴ μετάδοση τῶν φτωχῶν γραμμῶν τῆς στοιχειώδους ἐκπαιδεύσεως, διέθεταν τόσο ὑψηλὸ ἐπίπεδο παιδείας, ὥστε οἱ διδάσκαλοι τῶν σχολῶν τῆς πόλεως νὰ φθάσουν πρὸς τὸ τέλος τοῦ ΙΖ' αἰ. στὸ σημεῖο νὰ διαλέγονται καὶ νὰ φιλονικοῦν γιὰ δύσκολες καὶ λεπτές θεολογικὲς ἐννοιες μέ Ἡσυχαστικὸ περιεχόμενο.

Ἡ ἐργασία μας ἀναφέρεται στὸ γενικότερο πνευματικὸ κλίμα ποὺ διαμορφώθηκε τὸν ΙΖ' αἰ. στὰ Ἰωάννινα καὶ προέκυψε ἀπὸ τὴ μελέτη τοῦ γνω-

στικού αντικειμένου «Ο Ήσυχασμός κατά την περίοδο της δουλείας, ΙΕ' - ΙΘ' αιώνες», το οποίο διδάχθηκε από τον καθηγητή πρωτοπρεσβύτερο Γεώργιο Μεταλληνό στους μεταπτυχιακούς φοιτητές του χειμερινού εξαμήνου του ακαδημαϊκού έτους 1998-99 στη Θεολογική Σχολή του Πανεπιστημίου των Αθηνών. Αναφέρεται στη διακίνηση των ιδεών μεταξύ Ανατολής και Δύσεως, στην είσοδο των νέων γνώσεων, στο κλίμα των αναζητήσεων και των ζυμώσεων στην ηπειρωτική πρωτεύουσα, στη θεολογική και εκκλησιαστική κατάρτιση των μαθητών γενικότερα. Επιχειρεί επίσης να περιγράψει και να διελευκάνει τα γεγονότα της διαμάχης για την πραγματική ή κατ'έπινοιαν διάκριση θείας ουσίας και θείων ενεργειών, ή όποια εκδηλώθηκε μεταξύ Βησσαρίωνος Μακρή και Γεωργίου Σουγδουρή, κορυφαίων διδασκάλων εκείνη την εποχή στα Ίωάννινα.

Η άντληση του υλικού έγινε κατά κύριο λόγο μέσα από κώδικες του ΙΖ' αί., έργο με πολλές δυσκολίες και αντιξοότητες, το οποίο δέ θα περατώνουμε αΐσια αν δεν είχαμε την εύγενική συμπαράσταση και αγάπη των επιστημόνων και των άλλων αρμοδίων υπαλλήλων, προς τους οποίους απευθυνθήκαμε. Οφείλουμε θερμές ευχαριστίες προς όλους ανεξαιρέτως και ιδιαίτερα στον επιβλέποντα καθηγητή π. Γεώργιο Μεταλληνό, υπό την καθοδήγηση του οποίου προχωρήσαμε στη σύνθεση της παρούσας εργασίας, στον κ. Δημ. Γόνη καθηγητή της Θεολογικής Σχολής Αθηνών, στον κ. Λίνο Μπενάκη καθηγητή της Φιλοσοφικής Σχολής Αθηνών, στο συνάδελφο της Μέσης Εκπαιδεύσεως φιλόλογο κ. Γιώργο Άλισανδράτο, καθώς και στις υπευθύνους των τμημάτων χειρογράφων κωδίκων κ. Φλεριανού της Βιβλιοθήκης της Βουλής των Ελλήνων και κ. Κορδούλη της Εθνικής Βιβλιοθήκης της Ελλάδας.

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

ΕΑ	Εκκλησιαστική Αλήθεια.
ΕΒΕ	Εθνική Βιβλιοθήκη Ελλάδος.
ΕΠΑ	Εγκυκλοπαιδεία Πάπυρος -Λαρούς.
ΕΦΣΚ	Ελληνικός Φιλολογικός Σύλλογος Κωνσταντινουπόλεως.
ΗΕ	Ηπειρωτική Έστια.
ΗΧ	Ηπειρωτικά Χρονικά.
ΘΗΕ	Θρησκευτική και Ήθική Εγκυκλοπαιδεία.
ΙΕΕ	Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, Έκδοτική Αθηνών.
ΜΡΓ	J. - P. Migne, Patrologia cursus completus, series Graeca.
ΜΙΕΤ	Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τράπεζας.
ΜΠΤ	Μετόχιον Παναγίου Τάφου
ΝΕ	Νέος Ελληνομνήμων.
ΠΒΛ	Παγκόσμιο Βιογραφικό Λεξικό, Έκδοτική Αθηνών.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

1. Πηγές

α'. *Ἀνέκδοτες.*

Βλάχου Γερασίμου 1. «*Εἰς τὰ Περί ψυχῆς τοῦ Ἀριστοτέλους βιβλία*, 2. *Εἰς τὰς Ἀριστοτέλους Περί ψυχῆς βίβλους ζητήματα καὶ ἀποριῶν λύσεις*», Βιβλιοθήκη Κοινότητος Καλλιπόλεως κώδικας 23 (EBE 4109), ff. 1^ο-263^ο καὶ ff. 264^ο-343^ο.

Λαμπαδάριου Ἀγγελάκη Γάνου ἐκ Χώρας, Ὁρθόδοξος Ὁμολογία τῆς Πίστεως τῆς Καθολικῆς καὶ Ἀποστολικῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἀνατολικῆς, Εἰσαγωγικὴ Ἐκθεσις περὶ τῶν τριῶν μεγίστων Ἀρετῶν Πίστεως, Ἐλπίδος καὶ Ἀγάπης, ἐκδοθεῖσα παρὰ Βησσαρίωνος ἱερομονάχου Μακρῆ τοῦ ἐξ Ἰωαννίνων, Μονὴ Ἁγίου Παύλου Ἁγίου Ὁρους, κώδικας 6 (Λάμπρου 133), σσ. 4-395.

Μακρῆ Βησσαρίωνος τοῦ ἐξ Ἰωαννίνων, *Ἐξήγησις εἰς τὰ ἐξαποστειλάρια*, Μονὴ Ἰβήρων κώδικας 203 (Λάμπρου 4323), ff. 81^ο-87^ο.

Μακρῆ Βησσαρίωνος τοῦ ἐξ Ἰωαννίνων, *Ἐξήγησις εἰς τὰ ἑωθινά*, Μονὴ Ἰβήρων κώδικας 203 (Λάμπρου 4323), ff. 88^ο-92^ο.

Μακρῆ Βησσαρίωνος τοῦ ἐξ Ἰωαννίνων, Θεοδώρου Προδρόμου *Γαλεομνομαχία μεθ' ὑποθέσεως καὶ μετὰ ψυχαγωγικῆς ἐρμηνείας*, ΜΠΤ κώδικας 143, ff. 866^ο-877^ο.

Μακρῆ Βησσαρίωνος τοῦ ἐξ Ἰωαννίνων, *Ἰσοκράτους πρὸς Δημόνικον παραίνεσις, λόγος α'*, ἐξήγησις, ΜΠΤ κώδικας 290, ff. 519^ο-530^ο.

Μαυροκορδάτου Ἀλεξάνδρου φιλοσόφου καὶ πασῶν τῶν ἐπιστημῶν διδασκάλου κατ' ἄμφω διαλέκτους, τοῦ μεγάλου Χαρτοφύλακτος τῆς μεγάλης Ἐκκλησίας τοῦ ἐκ τῆς κωνσταντίνου εἰς τὸ «περὶ γενέσεως καὶ φθορᾶς Ἀριστοτέλους», EBE κώδικας 2776 (2049), ff. 4^ο-281^ο.

Σουγδουρῆ Γεωργίου ἱερέως, *Εἰς τὰ τοῦ φιλοσόφου περὶ γενέσεως καὶ φθορᾶς διὰ λέξεως*, ΜΠΤ κώδικας 87, ff. 1^ο-110^ο.

Σπανδωνῆ, Ἀπάντησις = Ἀπάντησις πρὸς τὴν πεμφθεῖσαν τῷ παναγιωτάτῳ πατριάρχῃ κύρ Καλλινίκῳ ἐπιστολὴν, παρὰ Γεωργίου ἱερέως τοῦ Σουγδουρῆ ἐξ Ἰωαννίνων γενομένην παρὰ τοῦ πρωτεκδίκου τῆς μεγάλης ἐκκλησίας Σπανδωνῆ, Ἀκαδημία Βουκουρεστίου κώδικας 722 (475), σσ. 242-244.

β'. *Ἐκδεδομένες.*

Ἀραβαντινοῦ Π., «Ἀνέκδοτον πονημάτων περὶ θεολογικῶν τινων καὶ ἄλλων ἀπορημάτων», *Εὐαγγελικὸς Κήρυξ ΣΤ'* (1862) 277-286.

Ἀραβαντινοῦ, *Παιδεῖα* = Ἀραβαντινοῦ Π., *Ἱστορία τῆς ἑλληνικῆς παιδείας παρ' Ἑλλήσιν*. Εἰσαγωγή-Επιμέλεια Ε. Ι. Νικολαΐδου, Ἰωάννινα 1986.

Ἀραβαντινοῦ, *Χρονογραφία* = Ἀραβαντινοῦ Π., *Χρονογραφία τῆς Ἠπείρου*, τ.1-2, ἐν Ἀθήναις 1857.

Ἀραβαντινοῦ, *Συλλογή* = Ἀραβαντινοῦ Π., *Βιογραφικὴ Συλλογὴ Λογίων τῆς Τουρκοκρατίας*, Εἰσαγωγή – Ἐπιμέλεια: Κ. Θ. Δημαρᾶ, Ἰωάννινα 1960.

Γεδεών Μ., «Παιδεία καὶ Πτωχεία», *Νεολόγος* Β' (1893) 961-963.

Γεδεών Μ., «Ἀπολογία Γεωργίου Σουγδουρή», *Ἱερὸς Σύνδεσμος ΚΕ'* (1922), ἀρ. φ. 15, 182-183.

Δαρακίου, Ἐπιστολὴ = Δαρακίου Σωφρονίου, «Ἐπιστολὴ πρὸς τὸν Βησσαρίωνα Μακρῆ», *ΕΦΣΚ ΙΖ'* (1882-1883) 90-93.

Δοσιθέου Ἱεροσολύμων, *Ἱστορία περὶ τῶν ἐν Ἱεροσολύμοις πατριαρχευσάντων, Βουκουρέστιον* 1715.

Δοσιθέου Ἱεροσολύμων, *Τόμος Ἀγάπης*, ἐν Πιασίῳ τῆς Μολδοβλαχίας ἀρχή' (1698).

Δοσιθέου Ἱεροσολύμων, *Τόμος Χαράς*, (Ἀνατύπωσις), Εἰσαγωγή - Σχόλια - Ἐπιμέλεια Κειμένων Κωνσταντίνου Σιαμάκη, Ἐκδόσεις Βασιλείου Ρηγοπούλου, Θεσσαλονίκη 1985.

Δουβουνιώτου Κ., «Γερασίμου Βλάχου τοῦ Κρητός, Διδασκαλία περὶ τοῦ ἀκραιφνοῦς τρόπου τοῦ διδάσκειν τὸ θεῖον καὶ ἱερὸν Εὐαγγέλιον», *Ἐκκλησία* 16 (1938) 163-165, 171-173.

Καρμίρη, Μνημεῖα = Καρμίρη Ἰω., *Τὰ δογματικὰ καὶ συμβολικὰ μνημεῖα τῆς Ὁρθόδοξου Καθολικῆς Ἐκκλησίας*, τ. Ι, ἐν Ἀθήναις 1960², τ. ΙΙ, GRAZ 1968.

Μακρῆ, Ἐπιστολὴ = Μακρῆ Βησσαρίωνος ἐξ Ἰωαννίνων, «Ἐπιστολὴ πρὸς Σωφρόνιον Δαράκιον», *ΕΦΣΚ ΙΖ'* (1882-1883) 88-90.

Μακρῆ, Ὁμολογία = Ὁρθόδοξος Ὁμολογία τῆς Πίστεως τῆς καθολικῆς καὶ ἀποστολικῆς ἐκκλησίας τῆς ἀνατολικῆς. Ἐκδοθεῖσα παρὰ Βησσαρίωνος ἱερομονάχου Μακρῆ τοῦ ἐξ Ἰωαννίνων. Κώδικας ΜΠΤ 131, FF. 1^ο-278^ο.

Μακρῆς 1686 = *Σταχυολογία Τεχνολογική, κατ' ἐρωταποκρίσιν τῆς Γραμματικῆς Τέχνης*. Ἐκδοθεῖσα παρὰ Βησσαρίωνος ἱερομονάχου τοῦ Μακρῆ τοῦ ἐξ Ἰωαννίνων, πάνυ ὠφέλιμος καὶ ἀναγκαία, νῦν πρῶτον τυπωθεῖσα, καὶ πάσῃ ἐπιμελείᾳ Μιχαὴλ ἱερέως Μήτρου διορθωθεῖσα, ἐνετίησιν ἀρχις'.

Μακρῆς 1699 = *Εἰσαγωγικὴ Ἐκθεσις περὶ τῶν τριῶν μεγίστων ἀρετῶν Πίστεως, Ἑλπίδος καὶ Ἀγάπης*. Ἐκδοθεῖσα μὲν παρὰ τοῦ Πανοσιωτάτου καὶ λογιωτάτου ἐν Ἱερομονάχοις Κυρίου Βησσαρίωνος Μακρῆ τοῦ ἐξ Ἰωαννίνων. Τυπωθεῖσα δὲ προτροπῇ καὶ δαπάνῃ τοῦ Εὐσεβεστάτου Ἐκλαμπροτάτου καὶ Γαληνοτάτου Αὐθέντου καὶ Ἠγεμόνος πάσης Οὐγγροβλαχίας Κυρίου Κυρίου Ἰωάννου ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ Μπασσαράμπα Βοεβόνδα, τοῦ Μπρακοβάνου πρὸς κοινὴν ὠφέλειαν τῶν ὀρθοδόξων χριστιανῶν. Ἀρχιερατευόντος τῆς Ἀγιωτάτης Μητροπόλεως Οὐγγροβλαχίας τοῦ Πανιερωτάτου καὶ θεοπροβλήτου Μητροπολίτου Κυρίου Κυρίου ΘΕΟΔΟΣΙΟΥ. Ἐν τῇ σεβασμίᾳ μονῇ τῶν Εἰσοδίων τῆς Θεοτόκου τῇ ἐπονομαζομένη τοῦ Συναγώβου. ἐν ἔτει ἀρχῇ. Κατὰ μῆνα τὸν Φεβρουάριον. Παρὰ τοῦ ἐλαχίστου ἐν Ἱερομονάχοις Ἀνθίμου τοῦ ἐξ Ἰβηρίας.

Μελετίου, *Ἱστορία* = Μητροπολίτου Ἀθηνῶν Μελετίου, *Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία*, Βιέννη 1784.

Μέρτζιου, Ἀρχεῖον = Μέρτζιου Κ., «Τὸ ἐν Βενετία Κρατικὸν ἀρχεῖον», *HX* 11 1936. (Ὀλόκληρος ὁ τόμος). Ἐνδεικτικὰ βλ.: Ζῶτος Τζιγαρᾶς, σσ. 5-7. Ἐπιφάνειος Ἡγούμενος, σσ. 29-41. Ἡ Σχολὴ Ἰωαννίνων τοῦ Ἐπιφανείου Ἡγουμένου, σσ. 65-83. Ἡ Σχολὴ τῶν Ἀθηνῶν τοῦ Ἐπιφανείου Ἡγουμένου, σσ. 85-91. Ἐμμανουὴλ ἡ Μᾶνος Γιόνιμας – Δωρεὰ Μάνου Γιόνιμα, σσ. 92-99. Ἡ Σχολὴ Ἐμμανουὴλ Γιόνιμα ἐν Ἰωαννίνοις, σσ. 100-110.

Μέρτζιου Κ., «Ἑπαινος Ἰωαννίνων», *HX* 10 (1935) 91 καὶ *HE* 4 (1955) 257-259.

Μέρτζιου Κ., «Ἡ Σχολὴ τοῦ Γιόνιμα», *HX* 13 (1938) 112-113.

Μέρτζιου Κ. Δ., «Κατάλογος τῶν ἐκδόσεων Νικολάου Γλυκεῆς», *HX* 10 (1935) 101-106.

Μπενάκη, Ἀφιέρωμα = Μπενάκη Λ., «Ἡ χειρόγραφη παράδοση τῶν σχολίων στὸ “Περὶ ψυχῆς” τοῦ Ἀριστοτέλη τοῦ Νικολάου Κούρσουλα καὶ Γερασίμου Βλάχου», *Δελτίον τῆς Ἰονίου Ἀκαδημίας Β'* (1986) 141-167.

Μπενάκη, Λεξιλόγιο = Μπενάκη Λ., «Ἐνα ἀνέκδοτο ἑλληνοαραβικὸ λεξιλόγιο ἀριστοτελικῆς λογικῆς ὁρολογίας τοῦ Βησσαρίωνος Μακρῆ», *Νεοελληνικὴ Φιλοσοφία 1600-1950* (Πρακτικὰ Γ' φιλοσοφικῆς ἡμερίδας Ἰωαννίνων), Θεσσαλονίκη 1994, 97-108.

Παπαδοπούλου – Κεραμέως, *Βιβλιοθήκη* = Παπαδοπούλου – Κεραμέως Ἀθ., *Ἱεροσολυμιτικὴ Βιβλιοθήκη*, Α'-Ε', Bruxelles 1963.

Παπαδοπούλου – Κεραμέως, Ἐκθεσις = Παπαδοπούλου – Κεραμέως Ἀθ., «Ἐκθεσις παλαιογραφικῶν καὶ φιλολογικῶν ἐρευνῶν ἐν Θράκῃ καὶ Μακεδονίᾳ», *ΕΦΣΚ Ἀρχαιολογικὴ ἐπιτροπὴ*, Παρ/μα τ. ΙΖ' (1886) 4-10.

Παπαδοπούλου – Κεραμέως, Ἐπιστολαὶ = Παπαδοπούλου – Κεραμέως Ἀθ., «Ἐπιστολαὶ λογίων ἀνδρῶν τῆς ΙΖ' ἑκατονταετηρίδος», *ΕΦΣΚ ΙΖ'* (1882-83) 88-93.

Παπαδοπούλου – Κεραμέως Ἀθ., «Γεωργίου Σουγδουρῆ, “Ὁμολογία Πίστεως”», *Βιβλιοθήκη Δ'* (1899) 387-388.

Σουγδουρῆ, Λογικὴ = Εἰς ἅπασαν τὴν λογικὴν τοῦ ἀριστοτέλους μέθοδον προδιοικήσεις ἥτοι εἰσαγωγή, συντεθεῖσα παρὰ Γεωργίου ἱερέως τοῦ Σουγδουρῆ, τοῦ ἐξ Ἰωαννίνων, κώδικας ΜΠΤ 153, σσ. 1-80.

2. Βοηθήματα

Βακαλοπούλου, *Ἱστορία* = Βακαλοπούλου Ἀπ., *Ἱστορία τοῦ Νέου Ἑλληνισμοῦ*, τ. Α', Β1', Γ', Δ', Θεσσαλονίκη 1961, 1964, 1968, 1973.

Βακαλοπούλου, *Πορεία* = Βακαλοπούλου Ἀπ., *Ἡ πορεία τοῦ Γένους*, Ἀθήνα 1966.

Βακαλοπούλου Ἀπ., *Ὁ χαρακτήρας τῶν Ἑλλήνων*, Θεσσαλονίκη 1983.

- Βακαλοπούλου Ἀπ., «Ὁ Θεόφιλος Κορυδαλλεύς καὶ οἱ ἀπαρχές τῆς φιλοσοφικῆς διανοήσεως καὶ παιδείας στὶς ἐλληνικὲς χώρες», *ΙΕΕ* 10 (1974) 380-381.
- Βαρθολομαίου Κουτλουμουσιανοῦ, *Ὑπόμνημα Ἱστορικὸν τῆς κατὰ τὴν Χάλκην Μονῆς τῆς Θεοτόκου*, Κωνσταντινούπολις 1846.
- Βασιλείου, *Εὐγένιος = Βασιλείου Π.Ι., Ὁ μέγας διδάσκαλος τοῦ Γένους, Ευγένιος Γιαννούλης ὁ Αἰτωλός, καὶ οἱ σπουδαιότεροι μαθητές των Σχολῶν των Ἀγράφων*, (Δεύτερη ἐκδοση συμπληρωμένη), Ἀθήνα 1985.
- Βλάχου, Εὐγένιος = Βλάχου Π., *Ὅσιος Εὐγένιος ὁ Αἰτωλός*, Ἀθήνα 1983.
- Βουραζέλη, *Συντεχνία* = Βουραζέλη - Μαρινάκου Ε., *Αἱ ἐν Θράκῃ συντεχνίαι τῶν Ἑλλήνων κατὰ τὴν Τουρκοκρατίαν*, Θεσσαλονίκη 1950.
- Βρανούση Λ., *Ἀθανάσιος Ψαλίδας ὁ διδάσκαλος τοῦ Γένους*, Ἰωάννινα 1952.
- Βρανούση Λ., *Ἱστορικά καὶ Τοπογραφικά τοῦ Μεσαιωνικοῦ Κάστρου τῶν Ἰωαννίνων*, Ἰωάννινα 1968.
- Γεδεών, *Χρονικά* = Γεδεών Μ., *Χρονικά τῆς Πατριαρχικῆς Ἀκαδημίας. Ἱστορικαὶ εἰδήσεις περὶ τῆς Μεγάλης τοῦ Γένους Σχολῆς, 1454-1830*, Κωνσταντινούπολις 1883.
- Γεδεών Μ., *Ἡ πνευματικὴ κίνησις τοῦ Γένους κατὰ τὸν ΙΗ' καὶ ΙΘ' αἰῶνα*, Ἀθήνα 1976.
- Γιαννοπούλου Ι., «Κοινότητες», *ΙΕΕ* 11 (1975) 134-147.
- Γκίκα Σωκρ., «Ὀνοματοκρατία», *ΘΗΕ* 9 (1966) 928.
- Γκίκα Σωκρ., «Οὐσία», *ΘΗΕ* 9 (1966) 1016-1017.
- Γριτσοπούλου, *Σχολή* = Γριτσοπούλου Τ. Ἀθ., *Πατριαρχικὴ ἡ Μεγάλῃ τοῦ Γένους Σχολή*, τ. Α'-Β', ἐν Ἀθήναις 1966, 1971.
- Γριτσοπούλου Τ. Ἀθ., «Βησσαρίων Μακρῆς», *ΘΗΕ* 8 (1966) 519-520.
- Γριτσοπούλου Τ. Ἀθ., «Βησσαρίων ὁ Β', Ἅγιος, Μητροπολίτης Λαρίσης» *ΘΗΕ* 3 (1963) 852-854.
- Γριτσοπούλου Τ. Ἀθ., «Γεώργιος Σουγδουρῆς», *ΘΗΕ* 11 (1967) 287-290.
- Γριτσοπούλου Τ. Ἀθ., «Καλλίνικος Β'», *ΘΗΕ* 7 (1965) 246-247.
- Γριτσοπούλου Τ. Ἀθ., «Ὁ Ἰωαννίνων Καλλίνικος», *ΘΗΕ* 7 (1965) 243-244.
- Γριτσοπούλου Τ. Ἀθ., «Ὁ Ἰωαννίνων Καλλίνικος», *ΗΕ* 3 (1954) 447-452, 576-585, 698-702.
- Δημαρά Κ. Θ., *Ἡ λογιούνη τῶν Ἑπειρωτῶν*, Ἰωάννινα 1960.
- Δημαρά Κ. Θ., *Ἱστορία τῆς Νεοελληνικῆς Λογοτεχνίας*, Ἀθήνα 1975⁶.
- Δημαρά Κ. Θ., *Νεοελληνικὸς Διαφωτισμός*, Ἀθήνα 1980².
- Εὐαγγελίδου, *Παιδεΐα* = Εὐαγγελίδου Τρ., *Ἡ παιδεΐα ἐπὶ τουρκοκρατίας*, Ἀθήνα 1936¹, 1993² (Μὲ εὐρετήριο).
- Εὐστρατιάδου - Ἀρκαδίου, *Κατάλογος* = Εὐστρατιάδου Σωφρονίου - Γέροντος Ἀρκαδίου, *Κατάλογος τῶν ἐν τῇ ἱερᾷ Μονῇ Βατοπεδίου ἀποκειμένων κωδίκων*, τεῦχος Α', Paris 1924.

- Εὐστρατιάδου – Λαυριώτου, *Κατάλογος* = Σωφρονίου Μητροπολίτου πρώην Λεοντοπόλεως – Σπυρίδωνος Λαυριώτου, *Κατάλογος τῶν κωδίκων τῆς Μεγίστης Λαύρας* (τῆς ἐν Ἀγίῳ Ὁρει), Paris 1925.
- Ζαβίρα, *Νέα Ἑλλάς* = Ζαβίρα Γ., *Νέα Ἑλλάς ἢ ἑλληνικὸν θέατρον*, ἐκδοθὲν ὑπὸ Γεωργίου Π. Κρέμου, Ἀθήνησι 1872¹, 1972².
- Ζακυθηνοῦ, *Τουρκοκρατία* = Ζακυθηνοῦ Διον., *Ἡ Τουρκοκρατία*, Ἀθήναι 1957.
- Θερεϊανοῦ Διονυσίου, *Ἀδαμάντιος Κοραῆς*, Α'-Γ', ἐν Τεργέστη 1889-1890.
- Ἱεροθέου, *Ψυχοθεραπεία* = Ἱεροθέου μητροπολίτου Ναυπάκτου καὶ Ἀγίου Βλασίου, *Ὁρθόδοξη Ψυχοθεραπεία*, τ. Ι, Ἱερὰ Μονὴ Γενεθλίου τῆς Θεοτόκου (Πελαγίας) 1998⁶.
- Καμαρουλία Δ., *Τὰ Μοναστήρια τῆς Ἡπείρου*, τ. Α'-Β', Ἀθήνα 1996.
- Καρμίρη Ἰω. Ν., «Ἱερεμίας Β' Πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως», *ΘΗΕ* 6 (1965) 780-784.
- Καρπόζηλου Α., «Δύο στιχουργήματα τοῦ ΙΖ' αἰ. γιὰ τὴν πόλιν τῶν Ἰωαννίνων», *ΗΧ* 26 (1984) 79-116.
- Κιτσίκη, *Ἱστορία* = Κιτσίκη Δημ., *Ἱστορία τῆς Ὁθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας*, 1280-1924, Ἀθήνα 1988.
- Κοντογιώργη Δ. Γ., *Κοινωνικὴ δυναμικὴ καὶ πολιτικὴ αὐτοδιοίκηση, Οἱ ἑλληνικὲς κοινότητες τῆς Τουρκοκρατίας*, Ἀθήνα 1982.
- Κουρίλα Εὐλ., «Παῖσιος ὁ Μικρὸς», *ΗΕ* 3 (1954) 657-671.
- Κραψίτη Β., *Ἱστορία τῶν Ἰωαννίνων*, Ἰωάννινα 1988.
- Κραψίτη Β., *Λόγιοι τῆς Ἡπείρου*, Α'-Β', Ἀθήνα 1979-1981.
- Κυριακόπουλου Κ., *Μελέτιος «Μῆτρος» Ἀθηνῶν, ὁ Γεωγράφος (1661-1714)*, Ἀθήναι 1990.
- Κωνσταντινίδη Ἑμ., *Τὰ Εὐαγγελικά*, ἐν Ἀθήναις 1976.
- Λαμπρίδου Ἰω., *Περὶ τῶν ἐν Ἡπείρῳ ἀγαθοεργημάτων*, Ἀθήναι 1880.
- Λαμπρίδου Ἰω., *Ἡπειρωτικὰ Μελετήματα*, τ. Α', Ἀθήναι 1887.
- Λάμπρου, *Κατάλογος* = Λάμπρου Σπ., *Κατάλογος τῶν ἐν ταῖς Βιβλιοθήκαις τοῦ Ἀγίου Ὁρους Ἑλληνικῶν Κωδίκων*, Α'-Β', ἐν Καταβρυγίᾳ τῆς Ἀγγλίας 1895-1900.
- Λάμπρου Σπ., «Περὶ τῆς Παιδείας ἐν Ἰωαννίνοις», *ΝΕ* 13 (1916) 273 - 317.
- Μανάφη Κ. Α., *Γραμματολογικά καὶ κείμενα τοῦ ΙΒ' αἰ.*, τεῦχος Α', ἐν Ἀθήναις 1976. (Θεόδωρος Πρόδρομος, 96-104).
- Μαντζαρίδου Γ., *Ἡ περὶ Θεώσεως τοῦ ἀνθρώπου διδασκαλία Γρηγορίου τοῦ Παλαμᾶ*, Θεσσαλονίκη 1963.
- Μεταλληνοῦ, *Τουρκοκρατία* = πρ. Μεταλληνοῦ Γ., *Τουρκοκρατία, Οἱ Ἕλληνες στὴν Ὁθωμανικὴ αὐτοκρατορία*, Ἀθήνα 1998³.
- Μηλιαράκη Α., *Ἱστορία τοῦ βασιλείου τῆς Νικαίας καὶ τοῦ Δεσποτάτου τῆς Ἡπείρου* (1204-1261), Ἀθήναι 1898.

- Μητσάκη Κ. Μ., *Βυζαντινή Ύμνογραφία*, Ἀθήνα 1986.
- Μιτσιδης Ἄνδρ., «Κιγάλας Ἰλαρίων», *ΘΗΕ* 7 (1965) 554-555.
- Μιχάλαγα Στ. Δέσπ., «Ἡ ζωὴ καὶ τὸ ἔργο Νικολάου Κούρσουλα τοῦ Ζακυνθίου, Διδασκάλου, Φιλοσόφου καὶ Θεολόγου», Πρακτικά τοῦ Διεθνoῦς Συνεδρίου «Ἁγιοὶ καὶ ἐκκλησιαστικὲς προσωπικότητες στὴ Ζάκυνθο», τ. Α', Ἀθῆναι 1999 327-362.
- Μιχαλόπουλου, *Γιάννινα* = Μιχαλόπουλου Φ., *Τὰ Γιάννινα καὶ ἡ νεοελληνικὴ ἀναγέννηση* (1648-1820), Ἀθήνα 1930.
- Μπενάκη Λ., «Δυτικευρωπαϊκὸ πνεῦμα καὶ Ἑλληνικὴ Ὁρθοδοξία», *Σύναξη* 34 (1990) 31-41.
- Μπενάκη Λ., «Μακρῆς Βησσαρίων», *ΠΒΛ* 5 (1987) 389.
- Μπενάκη Λ., «Σουγδουρῆς Γεώργιος», *ΠΒΛ* 9Α (1987) 326.
- Μπέττη Στέφ., «Γεώργιος Σουγδουρῆς, ὁ διδάσκαλος τοῦ Γένους», *ΗΕ* 12 (1963) 176-184, 278-287, 380-388, 492-501, 605-613.
- Μπούλοβιτς, *Μυστήριον* = Μπούλοβιτς Εἰρηναῖου, *Τὸ μυστήριον τῆς ἐν Ἁγίᾳ Τριάδι διακρίσεως οὐσίας καὶ ἐνεργειῶν κατὰ τὸν ἅγιον Μάρκον Ἐφέσου*, Ἀθήνησι 1980.
- Ντούρα, *Δοσίθεος* = Ντούρα Ι., *Ὁ Δοσίθεος Ἱεροσολύμων καὶ ἡ προσφορὰ αὐτοῦ εἰς τὰς Ρουμανικὰς χώρας καὶ τὴν Ἐκκλησίαν αὐτῶν*, Ἀθῆναι 1977.
- Παπαδοπούλου Στέφ., «Ἐπαναστατικὲς ζυμώσεις καὶ ἀνταρσίες Ἑλλήνων κατὰ τὰ τέλη τοῦ 17ου αἰ.», *ΙΕΕ* 10, Ἀθῆναι 1974, σσ. 324-333.
- Παπαδοπούλου Στυλ. Γ., «Κεραμεὺς Νικόλαος» *ΘΗΕ* 7 (1965) 503-504.
- Παπαδοπούλου Χρυσ., *Δοσίθεος Πατριάρχης Ἱεροσολύμων*, ἐν Ἱεροσολύμοις 1907.
- Παπαδοπούλου Χρυσ., «Ἱστορικὰ σημειώματα», *Θεολογία* 4 (1926) 8-10.
- Παπαμιχαήλ, *Παλαμᾶς* = Παπαμιχαήλ Γρ., *Ὁ ἅγιος Γρηγόριος Παλαμᾶς, ἀρχιεπίσκοπος Θεσσαλονίκης*, Πετροῦπολις – Ἀλεξάνδρεια 1911.
- Παπαρουνή, *Τουρκοκρατία* = Παπαρουνή Π. Γ., *Τουρκοκρατία*, ἐκδ. Γρηγόρη (χωρὶς τὴ χρονολογία ἐκδόσεως).
- Παρανίκα, *Σχεδιάσμα* = Παρανίκα Μ., *Σχεδιάσμα περὶ τῆς ἐν τῷ ἑλληνικῷ ἔθνει καταστάσεως τῶν γραμμάτων ἀπὸ τῆς ἀλώσεως Κωνσταντινουπόλεως μέχρι τῶν ἀρχῶν τῆς ἐνεστώσης ἐκατονταετηρίδος*, Κων/πολις 1867.
- Πατρινέλη Χ., «Ἀπὸ τὴν Ἄλωση ὡς τὶς ἀπαρχὲς τῆς πρώτης ἀναγεννήσεως τῆς παιδείας», *ΙΕΕ* 10, Ἀθῆναι 1974, 374-375.
- Περάνθη Παν., *Ἑλληνικὴ Πεξογραφία*, τ. Α', Ἀθῆναι 1965.
- Πολίτη Α. – Μανούσακα Μ., *Συμπληρωματικοὶ Κατάλογοι Χειρογράφων Ἀγίου Ὁρους*, Θεσσαλονίκη 1973.
- Πολίτη Α. καὶ Πολίτη Μ., «Βιβλιογράφοι 17ου-18ου αἰῶνα, Συνοπτικὴ καταγραφή», *Δελτίο τοῦ Ἱστορικοῦ καὶ Παλαιογραφικοῦ ἀρχείου*, ΣΤ' (1994) 320-321, 372.
- Προκοπίου Δημ., «Περὶ Λογίων Γραικῶν», στοῦ Σάθα, *Βιβλιοθήκη*, σ. 487.

- Ράνσιμαν, *Ἐκκλησία* = Ράνσιμαν Στ., *Ἡ Μεγάλη Ἐκκλησία ἐν αἰχμαλωσίᾳ* (Μτφρ. Ν. Κ. Παπαρθόδου), Ἀθῆναι 1979.
- Ράντοβιτς Ἀμφιλ., *Ἡ Φιλοκαλικὴ Ἀναγέννησι τοῦ XVII καὶ XIX αἰ. καὶ οἱ πνευματικοὶ καρποὶ τῆς*, Ἀθῆναι 1984.
- Ρενιέρη Μ., *Κύριλλος Λούκαρις ὁ Οἰκουμενικὸς Πατριάρχης*, ἐν Ἀθήναις 1859¹, 1965².
- Ρωμανίδου, *Θεολογία* = πρωτοπρ. Ἰωάννου Ρωμανίδου, *Δογματικὴ καὶ Συμβολικὴ Θεολογία τῆς Ὁρθοδόξου Καθολικῆς Ἐκκλησίας*, τ. Α', Θεσσαλονίκη 1973.
- Σαβράμη, Μακρῆς = Σαβράμη Εὐ., «Ὁ Βησσαρίων Μακρῆς», *ΗΧ* 5 (1930) 30-49.
- Σάθα Κ., *Βιογραφικὸν Σχέδιον περὶ τοῦ Πατριάρχου Ἱερεμία Β' (1572-1594)*, Ἀθῆναι 1870.
- Σάθα, *Φιλολογία* = Σάθα Κ. Ν., *Νεοελληνικὴ Φιλολογία*, Βιογραφίαι τῶν ἐν τοῖς γράμμασι διαλαμπάντων Ἑλλήνων (1453-1821), ἐν Ἀθήναις 1868.
- Σάθα, *Βιβλιοθήκη* = Σάθα Κ. Ν., *Μεσαιωνικὴ Βιβλιοθήκη*, 1-7, Βενετία – Παρίσι 1872-1894.
- Σβορώνου, *Ἐπισκόπηση* = Σβορώνου Νικ. Γ., *Ἐπισκόπηση τῆς Νεοελληνικῆς Ἱστορίας* (μετάφρ. Αἰκ. Ἀσδραχᾶ – Βιβλιογραφικὸς ὁδηγὸς Σπ. Ι. Ἀσδραχᾶς), Θεμέλιο 1986¹⁰.
- Σκαρβέλλ – Νικολοπούλου Ἀ., *Μαθηματάρια τῶν Ἑλληνικῶν Σχολείων κατὰ τὴν Τουρκοκρατίαν*, Ἀθῆναι 1994.
- Σφυρόερα Βασ., *Οἱ Ἕλληνες ἐπὶ Τουρκοκρατίας*, Ἀθῆναι 1975.
- Τατάκη Βασ., *Γεράσιμος Βλάχος Κρής (1605/7-1685)*, Βενετία 1973.
- Τρεμπέλα Παν., «Ἡ μεταξὺ θείας οὐσίας καὶ θείας ἐνεργείας διάκρισις». (Ἐπὶ τῇ ἐορτῇ τῆς μνήμης τοῦ Ἁγίου Γρηγορίου Παλαμᾶ), *Γρηγόριος Παλαμᾶς* 41 (1958) 78-81.
- Τωμαδάκη Νικ., *Ἡ Βυζαντινὴ Ὑμνογραφία καὶ Ποίησις*, Θεσσαλονίκη 1993.
- Φαράντου Μ., «Χάρις θεία», *ΘΗΕ* 12 (1968) 79-85.
- Φειδᾶ, *Ἱστορία* = Φειδᾶ Ἰω. Βλ., *Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία*, τ. Α'-Β', Ἀθῆναι 1994².
- Φειδᾶ, *Βυζάντιο* = Φειδᾶ Ἰω. Βλ., *Βυζάντιο*, Ἀθῆναι 1997⁴.
- Φουντούλη Ἰω., «Ἐξαποστειλάριον», *ΘΗΕ* 5 (1964) 712-714.
- Χασιώτου Ι., «Ἡ κάμψη τῆς ὀθωμανικῆς δυνάμεως», *ΙΕΕ* 11 (1975) 8-51.
- Χρήστου Π., *Ἐκκλησιαστικὴ Γραμματολογία*, Πατέρες καὶ Θεολόγοι τοῦ Χριστιανισμοῦ, Α'-Β', Θεσσαλονίκη 1971.
- Χρήστου Π., «Ἡσυχαστικαὶ Ἀναζητήσεις εἰς τὰ Ἰωάννινα περὶ τὸ 1700», *Κληρονομία* 1 (1969) 337-344.
- Χρήστου Π., *Μεθόδιος Ἀνθρακίτης*, Ἰωάννινα 1953.
- Χρήστου, *Παλαμᾶς* = Χρήστου Π., *Ὁ Κῆρυξ τῆς Χάριτος καὶ τοῦ Φωτός. Ὁ Ἅγιος Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς Ἀρχιεπίσκοπος Θεσσαλονίκης*. Θεσσαλονίκη, ἔκδοσις Ἰ. μονὴ ἁγίου Γρηγορίου Παλαμᾶ, 1984.

- Humbert J., *Συντακτικόν τῆς ἀρχαίας Ἑλληνικῆς γλώσσης*, ἐξελληνισθὲν ὑπὸ Γεωργίου Κουρμούλη, Ἀθήναι 1957.
- Hunger, *Λογοτεχνία* = Hunger H., *Βυζαντινὴ Λογοτεχνία: Ἡ λόγια κοσμικὴ γραμματεία τῶν Βυζαντινῶν*, Α'-Γ', 2η ἐκδοση, ΜΙΕΤ, Ἀθήνα 1991, 1992, 1994.
- Krumbacher, *Λογοτεχνία* = Krumbacher K., *Ἱστορία τῆς Βυζαντινῆς Λογοτεχνίας*, μτφρ. ὑπὸ Γεωργίου Σωτηριάδου, Α'-Γ', ἐν Ἀθήναις 1897, 1900.
- Legrand Em., *Bibliographie hellenique du dix – septieme*, t. 2-3, Paris 1894, 1895.
- Lesky Al., *Ἱστορία τῆς Ἀρχαίας Ἑλληνικῆς Λογοτεχνίας*, μετάφραση Ἀγαπητοῦ Γ. Τσοπανάκη, καθηγητῆ τοῦ Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 1972².
- Litzica, *Catalogul* = Litzica C., *Catalogul Manuscriptecor Greece*, Bucuresti 1909.
- Meyendorff Jean, *Ὁ ἅγιος Γρηγόριος Παλαμᾶς καὶ ἡ Ὁρθόδοξη Μυστικὴ Παράδοση*, Ἀθήνα 1983.
- Richard M., *Repertoire des Bibliothèques et des Catalogues de Manuscrits grecs*, 2 edition, Paris 1958.
- Shiro G., *Τὸ χρονικὸ τῶν Τόκκων*, Ἐκδοσης Ἑταιρείας Ἡπειρωτικῶν Μελετῶν, Ἰωάννινα 1965.
- Spon J. - Wheler G., *Voyage d' Italie, de Dalmatie, de Greece et du Levant*, τ. I, Lyon 1677.

Εἰσαγωγή

Ἡ δράση καὶ ἡ προσφορὰ τοῦ Βησσαρίωνος Μακρῆ (1635-1699) ἀνήκουν στὸ β' ἡμῖς τοῦ ΙΖ' αἰ. καὶ συνδέονται κυρίως μὲ τὶς τύχες τοῦ Ἑλληνισμοῦ τῶν Ἰωαννίνων καὶ τῆς Κπόλεως μέσα στὰ ὄρια τῆς τεράστιας ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας. Σπουδαῖα πολεμικὰ γεγονότα ὅπως ἡ ὀριστικὴ κατάληψη ἀπὸ τοὺς Ὄθωμανοὺς τῆς μεγαλονήσου Κρήτης τὸ 1669, τῆς Ποδολίας τὸ 1672, καθὼς καὶ ἡ ἥττα τῶν Ὄθωμανῶν ἀπὸ τὰ ἐνωμένα αὐστροπολωνικὰ στρατεύματα τὸ 1683 στὴ Βιέννη ἀλλάξαν τὴν ἰσορροπία τῶν δυνάμεων στὸν εὐρωπαϊκὸ χῶρο καὶ ἐπέδρασαν θετικὰ στὴν πορεία τοῦ Ἑλληνισμοῦ κατὰ τὴν περίοδο τῆς Τουρκοκρατίας¹. Γιὰ τοὺς λόγους αὐτοὺς λοιπὸν κρίνεται σκόπιμο νὰ γίνει ἐδῶ ἀπὸ μέρους μας μιὰ σύντομη ἐπισκόπηση τῆς πολιτικῆς καὶ ἐκκλησιαστικῆς καταστάσεως τῆς ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας κατὰ τὸ β' ἡμῖς τοῦ ΙΖ' αἰ.

Πράγματι κατὰ τὴν περίοδο ἐκείνη σημειώθηκε παρακμὴ καὶ κάμψη τῆς ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας σὲ ὅλους τοὺς τομεῖς. Ἡ κατάσταση αὕτῃ προῆλθε κυρίως ἐπειδὴ ἡ οἰκονομία τοῦ κράτους τῶν σουλτάνων ἀδυνα-

1. Μεταλληνοῦ, *Τουρκοκρατία*, σ. 141.

τοῦσε νὰ ἀντιμετωπίσει τὶς ἔντονες πληθωριστικὲς πιέσεις, τὶς συνεχεῖς ὑποτιμήσεις τοῦ νομίσματος, τὶς διογκούμενες κρατικὲς δαπάνες γιὰ τὴ συντήρηση τῆς τεράστιας πολεμικῆς του μηχανῆς καὶ τὴν ἐμπορικὴ διείσδυση τῶν Εὐρωπαίων στὴ ζωὴ τῆς αὐτοκρατορίας². Ἡ συσώρευση τῶν οἰκονομικῶν προβλημάτων συνδέθηκε ἄμεσα μὲ τὴν κοινωνικὴ παρακμὴ καὶ τὴ διάβρωση τῶν θεσμῶν τοῦ κράτους. Ἡ ἀγοραπωλησία τῶν κρατικῶν ἀξιωματῶν καὶ ἡ παρακμὴ τοῦ θεσμοῦ γενιτσάρων καὶ σπαχήδων προκάλεσαν γενικὴ διαφθορὰ καὶ ὁδήγησαν στὴν κάμψη τῆς στρατιωτικῆς δυνάμεως τῶν Ὀθωμανῶν. Μέσα στὸ γενικότερο κλίμα τῆς ἀπειθαρχίας καὶ τῆς κακοδιοικήσεως, στὸ ὁποῖο διαφαινόταν ἡ ραγδαία κατάρρευση τῆς αὐτοκρατορίας, μιὰ μεγάλη δυναστεία βεξίρηδων μεταξὺ τῶν ἐτῶν 1656 καὶ 1710 ἀνέκοψε τὴν κατακόρυφὴ πτώση της καὶ κατάφερε νὰ τὴν καταστήσει καὶ πάλι τὴν πιὸ ὑπολογίσιμη πολιτικὴ καὶ στρατιωτικὴ δύναμη στὸν εὐρωπαϊκὸ χῶρο.

Οἱ ἐπιχειρήσεις τῶν Ὀθωμανῶν στὸ στρατιωτικὸ καὶ πολιτικὸ τομέα κατὰ τὴν ἴδια περίοδο μὲ στόχο: α) τὴν κατάληψη τῆς Κρήτης, β) τὴν προσάρτηση τῆς Ποδολίας στὰ νότια πολωνικὰ ἐδάφη τῆς Οὐκρανίας καὶ γ) τὴ διείσδυση πρὸς τὴ δυτικὴ Εὐρώπη μὲ τὴν ἀπόπειρα καταλήψεως τῆς Βιέννης δὲν ἔφεραν τὰ προσδοκώμενα ἀποτελέσματα. Πράγματι ὁ μακροχρόνιος πόλεμος στὴν Κρήτη μὲ τὴν ὀριστικὴν κατάληψή της, ἀνόρθωσε μὲν προσωρινὰ τὸ γόητρο τῆς αὐτοκρατορίας τῶν Ὀθωμανῶν, ἀλλὰ ἄλλαξε καὶ τὶς ἰσορροπίες μεταξὺ τῶν ἐμπορικῶν δυνάμεων τῆς νοτιοανατολικῆς Μεσογείου, καθὼς οἱ Ἀγγλοὶ καὶ οἱ Ὀλλανδοὶ βγῆκαν ἐνισχυμένοι σὲ βάρος τῶν Βενετῶν ἀλλὰ καὶ τῶν Γάλλων εἰδικὰ μετὰ τὶς αὐστρουτοκρατικὲς συγκρούσεις τοῦ 1663-1664 καὶ τὴ διπρόσωπὴ στάση τοῦ Λουδοβίκου ΙΔ'. Οἱ τεράστιες ἀπώλειες τῶν Βενετῶν σ' αὐτὸν τὸν πόλεμο καὶ ἡ ἀποχώρησή τους ἀπὸ περιοχὰς τῆς νησιωτικῆς καὶ ἡπειρωτικῆς Ἑλλάδας, πού κατεῖχαν ἐπὶ αἰῶνες, μείωσε σὲ μεγάλο βαθμὸ τὶς ἐλπίδες τῶν ἐλληνικῶν πληθυσμῶν τῶν περιοχῶν αὐτῶν, οἱ ὁποῖοι εἶχαν συνδέσει τὴν ἀποτίναξη τοῦ ὀθωμανοῦ δυνάστη καὶ τὴν ἀνάκτηση τῆς ἐλευθερίας μὲ τὶς τύχες τῆς γαληνοτάτης δημοκρατίας τοῦ μυχοῦ τῆς Ἀδριατικῆς.

Ἡ Βενετία στὶς ἐπόμενες δεκαετίες παρὰ τὶς ὑπέρογκες οἰκονομικὲς ἀπώλειες, τὶς ὁποῖες ὑπέστη κατὰ τὸν πόλεμο τῆς Κρήτης, δὲν ἔπαυε ποτὲ νὰ μὴν προβάλλει μὲ ἀξιώσεις τὶς ἀπαιτήσεις της στὸ χῶρο τοῦ Αἰγαίου καὶ τῆς ἀνατολικῆς Μεσογείου. Θὰ ἀποδυθεῖ στὴν ἀναζήτησις ἰσχυρῶν συμμάχων στὸν «Ἱερὸ Συνασπισμὸ τοῦ Linz» τὸ 1684 καὶ θὰ ἐπιχειρήσει μὲ τὸν τρίτο βενετοτουρκικὸ πόλεμο νὰ ἀνακτήσει ὀρισμένα ἐδάφη τῆς νησιωτικῆς καὶ

2. Κιτσίκη, *Ἱστορία*, σσ. 194-201.

ήπειρωτικής Ελλάδας. Η σύντομη αυτή αναλαμπή της Βενετίας στις στρατιωτικές επιχειρήσεις θα επιβραβευθεί με τη συνθήκη του Κάρλοβιτς (1699) αλλά δεν θα διαρκέσει για πολύ, επειδή θα απωλέσει τα κεκτημένα δύο δεκαετίες αργότερα με τη συνθήκη του Πασσάροβιτς (1718) και δεν θα έχει πλέον ήγεμονικό ρόλο στην περιοχή. Η νικήτρια εναντίον ολοκλήρου του χριστιανικού κόσμου στον πόλεμο της Κρήτης οθωμανική αυτοκρατορία αναπτέρωσε προσωρινά το γόητρό της και κατά την επόμενη δεκαπενταετία έφθασε με την κατάληψη της Ποδολίας το 1672, στη μέγιστη έδαφική της επέκταση. Η ήττα των Όθωμανών όμως το 1683 από τις αυστροπολωνικές δυνάμεις στη Βιέννη επιβεβαίωσε τη στρατιωτική κάμψη της αυτοκρατορίας των σουλτάνων και συνέβαλε στην παρακμή τους, ή οποία συνεχίστηκε τους επόμενους αιώνες.

Τα πολεμικά γεγονότα, που προαναφέρθηκαν, επηρέασαν, όπως ήταν επόμενο, τη γενικότερη κοινωνική, πνευματική και εκκλησιαστική κατάσταση στην οθωμανική αυτοκρατορία. Για τον Έλληνισμό ο ΙΖ' αϊ. σήμανε το τέλος μιας περιόδου πολύ σκληρών δοκιμασιών από τον Τούρκο κατακτητή, ή οποία διήρκεσε δύο περίπου αιώνες μετά την πτώση της Κόπλεως και την αρχή μιας νέας περιόδου, κατά την οποία τέθηκαν οι βάσεις της υλικής και πνευματικής αναγεννήσεώς του. Ο ελληνικός κόσμος κατόρθωσε μέσα στον έναιο πλέον γεωγραφικά χώρο της οθωμανικής αυτοκρατορίας να κερδίσει προνόμια, να απαλλαγεί από το θεσμό του παιδομαζώματος, να αναπτύξει ποικίλες δραστηριότητες και να αποκτήσει πλούτο κυρίως από το εμπόριο και τη ναυτιλία.

Ο βασικός, βέβαια, παράγοντας της επιβιώσεως του Γένους παρέμενε ή Μεγάλη Έκκλησία, ή οποία με το δίκτυο των επισκοπών της αποτελούσε μια ελληνική εκκλησιαστική κυβέρνηση μέσα στο αλλόφυλο και αλλόθρησκο οθωμανικό κράτος³. Παράλληλα την ίδια περίοδο εμφανίζονται δύο ακόμη τάξεις Ελλήνων στο χώρο της αυτοκρατορίας, οι έμποροι και οι Φαναριώτες, οι οποίες σε συνεργασία με το Οικουμενικό Πατριαρχείο βοήθησαν πολύ το Γένος κατά την περίοδο της Τουρκοκρατίας. Οι έλληνες έμποροι, οι οποίοι είχαν αναπτύξει δραστηριότητες με τη διακίνηση αγαθών μεταξύ Βενετίας, κύριου ελληνικού χώρου, Κόπλεως και παραδουναβίων ήγεμονιών, επεκτάθηκαν μετά το 1683 βορειότερα πρὸς τις απελευθερωθείσες περιοχές της βόρειας Σερβίας, της Ούγγαρίας και της Τρανσυλβανίας⁴. Το

3. Κιτσίκη, *Ιστορία*, σσ. 143, 150-152. Βακαλοπούλου Άπ., *Ο χαρακτήρας των Ελλήνων*, Θεσσαλονίκη 1983, σ. 86. Βακαλοπούλου, *Πορεία*, σσ. 68-73.

4. Ζακυνθινού, *Τουρκοκρατία*, σσ. 65-76. Βακαλοπούλου, *Ιστορία Δ'*, σσ. 176-192.

ἐμπόριο ἔφερε στὰ χέρια τῶν Ἑλλήνων τεράστια πλούτη καὶ ἐπειδὴ ἐκεῖνοι οἱ ἔμποροι ἦταν ἄνθρωποι θεοσεβεῖς μὲ ὑψηλὸ ὀρθόδοξο φρόνημα διέθεσαν ὑπὸ τὴ σκέπη καὶ τὴν εὐλογία τῆς Μεγάλης τοῦ Χριστοῦ Ἐκκλησίας σημαντικὰ ποσὰ γιὰ τὴ στήριξη τῆς ὀρθόδοξης πίστεως καὶ τὴν καλλιέργεια τῶν γραμμάτων καὶ τῆς παιδείας⁵.

Σχεδὸν ταυτόχρονα μὲ τὴν ἐμφάνιση τῆς οἰκονομικῆς τάξεως τῶν ἐλλήνων ἐμπόρων παρουσιάστηκε καὶ ἡ πολιτικὴ τάξη τῶν Φαναριωτῶν, ἡ ὁποία μὲ κέντρο τὴν περιοχὴ τοῦ Φαναρίου τῆς ΚΠόλεως, ὅπου βρισκόταν καὶ ἡ ἔδρα τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου, ἀνέπτυξε μεγάλη δραστηριότητα καὶ πρόσφερε στὸ Γένος, ἐκτὸς ἀπὸ κάποιες σκοτεινὲς στιγμὲς, μεγάλες εὐεργεσίες⁶. Ἡ διπλωματικὴ καὶ πολιτικὴ ἐμπειρία τῶν Φαναριωτῶν ὡς ὑπαλλήλων τοῦ Πατριαρχείου, δραγομάνων τοῦ στόλου, διερμηνέων τῆς ὑψηλῆς Πύλης καὶ ἡγεμόνων τῶν παραδουναβίων περιοχῶν ὑπῆρξε γιὰ τὸ Γένος πολὺτιμη⁷. Ἡ ἐμπειρία αὐτὴ σὲ συνάρτηση μὲ τὴν ἐμπειρία τῶν προκρίτων καὶ λοιπῶν ἀρχόντων τῶν ἐλληνικῶν κοινοτήτων ἀνέπτυξε τὸ ἐνδιαφέρον τῶν προγόνων μας γιὰ τὴ διαχείριση τῶν κοινῶν μὲ βάση τὴ διδασκαλία τοῦ Εὐαγγελίου καὶ προετοίμασε σιγὰ-σιγὰ τὸ Γένος στὴν ἀσκηση τῶν ἀγαθῶν τῆς πολιτικῆς ἐλευθερίας⁸.

Ἡ ἐπαφὴ τοῦ ἐλληνικοῦ κόσμου μὲ τοὺς λαοὺς τῆς κεντρικῆς Εὐρώπης σὲ συνδυασμὸ μὲ τὴ νίκη τῶν χριστιανικῶν δυνάμεων κατὰ τῶν Ὀθωμανῶν τὸ 1683 καὶ τὴ χλιαρὴ παρουσία τῶν Ἰσπανῶν βασιλέων καὶ τοῦ πάπα στὸ χῶρο τῆς κύριας Ἑλλάδας ἀπέναντι στοὺς κατακτητὲς, μετέθεσαν καὶ τίς ἐλπίδες γιὰ ἀπελευθέρωσή του ἀπὸ τὸν ὀθωμανικὸ ζυγὸ βορειότερα. Ἡ προσάρτηση τῆς Ποδολίας ἀπὸ τοὺς Ὀθωμανοὺς ἐπίσης τὸ 1672 παρέσχε τὴν ἀφορμὴ στὴ Ρωσία νὰ ἐπιτεθεῖ ἐναντίον τους καὶ νὰ ἀναζητήσῃ διέξοδο πρὸς τὴ Μαύρην Θάλασσα. Τὸ γεγονὸς αὐτὸ ἀναπτέρωσε τὸ ἠθικὸ τῶν ὀρθοδόξων λαῶν τῆς Βαλκανικῆς καὶ μετέθεσε τὸ ἐνδιαφέρον τοῦ ἐλληνικοῦ κόσμου τῶν παραδουναβίων κυρίως ἡγεμονιῶν πρὸς τὸ ξανθὸ γένος τῆς Μόσχας. Παρατηρήθηκε τότε στοὺς ὀρθοδόξους λαοὺς τῆς Βαλκανικῆς χειρσόνισον τὸ ξεπέραςμα τῶν ἐθνικῶν ἐμποδίων καὶ ἡ δημιουργία ἐνὸς ὑπερεθνικοῦ κινήματος μὲ χαρακτηριστικὰ στοιχεῖα τὸ ὀρθόδοξο ἥθος καὶ τὴν ἐλληνικὴ γλῶσσα.

5. Παπαρουνῆ, *Τουρκοκρατία*, σσ. 394-407. Βακαλοπούλου, *Ἱστορία*, Β1', σσ. 266-279.

6. Ζακυθνοῦ, *Τουρκοκρατία*, σσ. 51-58· Μεταλληνῶ, *Τουρκοκρατία*, σσ. 112-113.

7. Βακαλοπούλου, *Ἱστορία Δ'*, σσ. 236-246.

8. Κοντογιώργη Δ. Γ., *Κοινωνικὴ δυναμικὴ καὶ πολιτικὴ αὐτοδιοίκηση, Οἱ ἐλληνικὲς κοινότητες τῆς Τουρκοκρατίας*, Ἀθήνα 1982, σσ. 287-295. Γιαννοπούλου Ἰ., «Κοινότητες», *ΙΕΕ* 11 (1975), σσ. 134-147.

Ἡ ἐπαφή τοῦ Ἑλληνισμοῦ μέ τοὺς λαοὺς τῆς δυτικῆς καὶ κεντρικῆς Εὐρώπης ὠφέλησε ἐπίσης τὸ Γένος στήν καλλιέργεια τῶν γραμμάτων καὶ τῆς παιδείας γενικότερα⁹. Ἀπὸ τὸν ΙΖ' αἰ. ἐντάχθηκαν στὸ ἐκπαιδευτικὸ πρόγραμμα τῆς Πατριαρχικῆς Σχολῆς ΚΠόλεως καὶ τῆς Σχολῆς Γκιούμα τῶν Ἰωαννίνων μαθήματα τῆς νεοαριστοτελικῆς φιλοσοφίας, τὰ ὁποῖα σὲ συνδυασμὸ μέ τὰ μαθήματα τῆς κλασσικῆς Φυσικῆς καὶ τῶν Μαθηματικῶν προετοίμασαν τὸ ἔδαφος γιὰ τὴν εἰσαγωγή στήν ἐκπαίδευση τῶν ὑποδούλων τῶν νεωτέρων ἐπιστημῶν κατὰ τὸν ἐπόμενο, τὸν ΙΗ' αἰ.¹⁰ Τῇ βασικῇ εὐθύνη γιὰ τὴν παιδεία τῶν ὑποδούλων διατηροῦσε ἀκόμη τὸ Οἰκουμενικὸ Πατριαρχεῖο, ἀλλὰ προοδευτικὰ μεγάλωνε ἡ συμβολή σ' αὐτὸν τὸν τομέα τῶν ἐλλήνων ἐμπόρων ἀλλὰ καὶ ἄλλων προσωπικοτήτων καὶ ἡγεμόνων στὸ χῶρο τοῦ Ἑλληνισμοῦ¹¹.

Οἱ οἰκονομικὲς δυνατότητες τῆς Μεγάλης Ἐκκλησίας δὲν ἐπαρκοῦσαν, βέβαια, γιὰ τὴν ἐκπαιδευτικὴ ἀναγέννηση τοῦ ὑπόδουλου Γένους. Ὡστόσο οἱ προσπάθειες συνεχίστηκαν μέ πενιχρὰ πολλὲς φορὲς μέσα καὶ παρόλες τίς ἀντιξοότητες ἀπέδωσαν καρποὺς καὶ ἔφεραν καλὰ ἀποτελέσματα. Ἡ Ὁρθόδοξη Ἐκκλησία μέ τὴ διδασκαλία τοῦ Εὐαγγελίου, τὸ κήρυγμα στοὺς ναοὺς, τὴν ἐξαπόλυση ἐπιστολῶν πρὸς ἐπίλυση διαφορῶν, τὴ σύγκληση συνόδων γιὰ τὴν ἀντιμετώπιση θεολογικῶν καὶ ἄλλων προβλημάτων, τὴ χρησιμοποίηση καὶ τῆς δημώδους γλωσσικῆς μορφῆς, τὴ σταθερὴ ἐμμονὴ στήν πρωτότυπη γλῶσσα τῶν Εὐαγγελικῶν κειμένων, τὴν περιθάλψη αἰχμαλώτων, προσφύγων καὶ κατατρεγμένων θυμάτων τῶν πολεμικῶν συγκρούσεων ἔδωσε πολυμέτρωπο ἀγῶνα κάτω ἀπὸ πολὺ δύσκολες συνθήκες. Ὑπῆρχαν περιοδοὶ ποὺ φαινόταν ὅτι ἡ Ὁρθοδοξία θὰ ὑπέκλυπε κάτω ἀπὸ τίς ἀσφυκτικὲς πιέσεις τῶν ὁμόθρησκων καὶ ἀλλόθρησκων κατακτητῶν¹².

Τὰ χαρακτηριστικὰ ποὺ συνέθεταν τὴν ἱστορία τοῦ ἑλληνικοῦ κόσμου κατὰ τὸ β' ἡμῖσι τοῦ ΙΖ' αἰ. ἦταν στήν κυριολεξία ἐντελῶς ἀντίθετα μεταξὺ τους. Σιτοδεΐα, λιμοί, πτωχεύσεις, ἀναγκαστικὸς ἐξισλαμισμὸς, ὁμαδικὴ μετανάστευση πρὸς νέες μακρινὲς πατρίδες ἢ καὶ μέσα στὸν ἑλληνικὸ χῶρο, ἀθρόες ἐξωμοσίες, ἔνταση τῆς δραστηριότητος τῶν ἱεραποστόλων τῆς δυτικῆς χριστιανοσύνης, ἔντονη βαρβαρότητα καὶ πολιτιστικὴ καθυστέρηση, ση-

9. Σφυρόερα, *Ἑλληνες*, σσ. 91-98.

10. Ζακυνθοῦ, *Τουρκοκρατία*, σ. 81· Βακαλοπούλου Ἀπ., «Ὁ Θεόφιλος Κορυδαλλεὺς καὶ οἱ ἀπαρχὲς τῆς φιλοσοφικῆς διανοήσεως καὶ παιδείας στὶς ἑλληνικὲς χῶρες», *ΙΕΕ* 10 (1974), σσ. 380-381.

11. Μέριτζιου, *Ἀρχεῖον*, σσ. 29-110. Εὐαγγελίδη, *Παιδεία*, σσ. 6-7, 152-159.

12. Χασιώτου Ἰ., «Ἡ κάμψη τῆς ὀθωμανικῆς δυνάμεως», *ΙΕΕ* 11 (1975), σσ. 8-51.

μειώνονταν ἀπὸ τὸ ἓνα μέρος. Ἀπὸ τὸ ἄλλο κατάργηση τοῦ παιδομαζώματος, σταδιακὴ ἀνάληψη ἀξιωμάτων στὴν κρατικὴ ὀθωμανικὴ διοίκηση, πνευματικὴ ἀναζωογόνηση τῶν δυτικῶν παραλίων τῆς ἡπειρωτικῆς Ἑλλάδας ἀπὸ τὴν ἄφιξη τῶν προσφυγικῶν πληθυσμῶν κυρίως τῆς Κρήτης, ἀνάπτυξη τῆς παιδείας, τῆς κοινωνικῆς ὁργανώσεως, τοῦ ἐμπορίου καὶ τῆς ναυτιλίας, πολλαπλασιασμός τῶν σχολείων, ἵδρυση τυπογραφείων, διάδοση βιβλίων, δυναμικὴ ἀντίδραση τοῦ ὀρθοδόξου κλήρου μὲ τὴν ἔκδοση Ὁμολογιῶν τῆς Πίστεως¹³.

Μέσα ἀπὸ τίς δοξασίες, τοὺς μύθους, τίς παραδόσεις καὶ τοὺς θρύλους τοῦ Γένους γιὰ τὴν Ἁγιά Σοφιά, τὸν μαρμαρωμένο βασιλιὰ καὶ τὴν ἀπελευθέρωση τῆς ΚΠόλεως ἀνατροφοδοτοῦνταν οἱ ψυχικὲς δυνάμεις τοῦ Γένους καὶ συντηροῦνταν ὁ ἐπαναστατικὸς βρασμός καὶ ἡ δίψα γιὰ τὴν ἀπόκτηση τῆς ἐθνικῆς ἀνεξαρτησίας¹⁴. Τὴν ὥρα ποὺ τὰ ἀπόκρημνα βουνὰ καὶ τὰ δύσβατα μέρη τοῦ ἐλληνικοῦ χώρου γέμιζαν ἀπὸ ἐπαναστάτες, οἱ ὅποιοι πολεμοῦσαν κατὰ τοῦ ὀθωμανικοῦ καθεστώτος, ὁ Ἑλληνισμός ἔστρεφε τὸ βλέμμα του γιὰ ξένη βοήθεια ἀπὸ τὴν ἰταλικὴ χερσόνησο μέχρι τίς μακρινὲς ρωσικὲς πεδιάδες καὶ ὁ κλεφταρματολισμός σφυρηλατοῦσε τὸν ἀλτρουϊσμό, τὴν αὐταπάρνηση καὶ τὴν αὐτοπεποίθηση τοῦ Γένους γιὰ τὴ μεγάλη ὑπόθεση τῆς ἀπελευθερώσεως ἀπὸ τοὺς Τούρκους¹⁵.

Τὴν ἴδια ἐποχὴ ἡ Μεγάλῃ Ἐκκλησίᾳ ἔδινε τὸ δικό της πολυπέτωπο ἀγῶνα γιὰ τὴν ἐπιβίωση καὶ τὴν ἀνόρθωση τοῦ Γένους. Ἡ ἀναβίωση τῆς γαλλικῆς πολιτικῆς ἐπιρροῆς 1670-1673 στὴν ἐλληνικὴ Ἀνατολὴ καὶ τῆς ἀναστελεχώσεως τῶν καθολικῶν ἐπισκοπῶν δημιουργοῦσε τὴν ἀπατηλὴ ψευδαίσθηση ὅτι ἐπικεῖτο ἡ ὑποδούλωση τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου στὴ Ρώμη. Ἡ Μεγάλῃ Ἐκκλησίᾳ κατάφερε νὰ ἀντιδράσει κατὰ τῆς νεοαριστοτελικῆς φιλοσοφίας καὶ τῶν ἑξορθολογισμένων νέων ἐπιστημῶν τοῦ πρῶμου εὐρωπαϊκοῦ Διαφωτισμοῦ, ποὺ ἐπιχειροῦσαν νὰ ἐπικρατήσουν στὰ ἐκπαιδευτικὰ προγράμματα τῶν ἐλληνικῶν σχολείων καὶ νὰ ἀλλοιώσουν τὴ μακραίωνη Ρωμαίικη παράδοση τῆς ἐρμηνείας τῶν σχέσεων Θεοῦ, κόσμου καὶ ἀνθρώπου¹⁶. Παράλλῃλα κατόρθωσε νὰ συνεχίσει τὸ θεολογικὸ διάλογο μὲ τὴ δυτικὴ χριστιανοσύνη, ποὺ εἶχε ξεκινήσει ἀπὸ τὸν προηγούμενο ΙΣΤ' αἰ.,

13. Ράνσιμαν, *Ἐκκλησία*, σσ. 591-622· Καρμίρη, *Μνημεῖα*, II, σσ. 582-592, 687-689, 734-746· Βακαλοπούλου, *Ἱστορία*, Γ', σσ. 470-471.

14. Βακαλοπούλου, *Ἱστορία*, Γ', σσ. 96-102.

15. Ζακυνθινού, *Τουρκοκρατία*, σσ. 37-44· Βακαλοπούλου, *Ἱστορία*, Β1, σσ. 314-336· Βακαλοπούλου, *Πορεία*, σσ. 82-86· Παπαρουνή, *Τουρκοκρατία*, σσ. 417-429.

16. Ράνσιμαν, *Ἐκκλησία*, σσ. 414-416.

νά αποδείξει ότι είχε δικές της θεολογικές θέσεις και να πιστοποιήσει ότι άποτελοῦσε τή φυσική διάδοχο τῆς ἀρχαίας Ἐκκλησίας τῶν ὀκτῶ πρώτων αἰῶνων.

Ἡ Κωνσταντινούπολη ὡς πρωτεύουσα τοῦ τεράστιου Ὀθωμανικοῦ κράτους καί μεγάλο διακομιστικό κέντρο παλαιῶν καί νέων θαλάσσιων καί χερσαίων ἐμπορικῶν δρόμων συνέχιζε νά προκαλεῖ τὸ ἐνδιαφέρον ὅλων τῶν κρατῶν τῆς δυτικῆς Εὐρώπης. Ἀκόμη καί ἡ προσοχή τῶν δυτικῶν ἱεραποστόλων ἦταν στραμμένη περισσότερο πρὸς τὴ Βασιλεύουσα καί λιγότερο πρὸς τοὺς Ἁγίους Τόπους. Τὰ Ἰωάννινα αὐτὴ τὴν ἐποχὴ μπῆκαν στὴν πρωτοπορεία τῶν ἐξελίξεων τοῦ ἐλληνικοῦ χώρου¹⁷. Μετὰ τὸ ἀποτυχημένο κίνημα τοῦ μητροπολίτη Λαρίσης Διονυσίου Σκυλοφιλοσόφου, τὴν ἀναγκαστικὴ ἔξωση τῶν Ἑλλήνων ἀπὸ τὸ κάστρο τῆς πόλεως, τὴν ἐμφάνιση μιᾶς νέας τάξεως μεταπρατῶν καί τεχνιτῶν καί κυρίως μὲ τὴ δραστηριοποίηση στὸ ἐμπόριο, ἄλλαξαν ραγδαῖα οἱ παλιές συνθήκες στὴν περιοχὴ, νέος πλοῦτος εἰσέρευσε στὴν πόλιν καί τέθηκαν οἱ βάσεις γιὰ τὴν ἰδρυση σχολείων καί τὴν καλλιέργεια τῶν γραμμάτων. Δὲν ἀπομένει παρὰ νά δοῦμε στὴν παρούσα ἐργασία τὴν προσωπικότητα τοῦ Βησσαρίωνος Μακρῆ, τὴ διδασκαλική του δράση στὰ Ἰωάννινα κατὰ τὶς τρεῖς τελευταῖες δεκαετίες τοῦ ΙΖ' αἰ. καί τὴ συμβολή του στὶς πνευματικὲς ἀναζητήσεις τῆς ἐποχῆς ἐκείνης.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Α'

ΒΗΣΣΑΡΙΩΝ ΜΑΚΡΗΣ. ΒΙΟΣ ΚΑΙ ΕΡΓΟ

1. Προβλήματα περὶ τὰ βιογραφικὰ κείμενα

Στὸ μεγάλο κύκλο τῶν σπουδαίων λογίων καί διδασκάλων τοῦ Γένους, οἱ ὅποιοι ἔζησαν κατὰ τὸν ΙΖ' αἰ., συγκαταλέγεται ὁ Βησσαρίων Μακρῆς, «ὄμμα λαμπόμενον βίβλοις τῶν ὁσίων πατέρων» (κατὰ τὸ βιογράφο καί μαθητὴ τοῦ Παῖσιο τὸ Μικρό)¹⁸, ποὺ πρῶτος ἀνοίγει τὴν αὐλαία τῆς χορείας τῶν «ἀπὸ ἔδρας» καλουμένων θεολόγων τῆς ἐποχῆς ἐκείνης. Εἶναι ἀπὸ τὶς σημαντικότερες φυσιογνωμίες τῆς Ἡπείρου, ἐπειδὴ μὲ τὴν προσωπικότητα καί τὸ ἔργο του θεμελίωσε τὴ δυνατότητα τῆς διδασκαλίας στὶς Σχολές τῶν

17. Βακαλοπούλου, *Ἱστορία*, Δ', σσ. 319-320, 322-327.

18. Ἀραβαντινοῦ, *Συλλογή*, σ. 152.

Ἰωαννίνων τῶν θεωρητικῶν ἀλλὰ καὶ τῶν θετικῶν ἐπιστημῶν, ἐμπλουτισμένων μὲ στοιχεῖα τῆς μορφωμένης Δύσεως, ὑπὸ τὴν «εὐλογία» καὶ τὴ σκέπη τῆς Μεγάλης τοῦ Χριστοῦ Ἐκκλησίας τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου ΚΠόλεως. Ταυτόχρονα ἀποτελεῖ ἀδιάψευστο μάρτυρα τῆς συνέχειας τοῦ Ἑσυχαστικοῦ κινήματος κατὰ τὴν περίοδο τῆς Τουρκοκρατίας, ἐφόσον μὲ ἀταλάντευτο καὶ στερεὸ φρόνημα ἔμεινε προσηλωμένος στὴν Πατερικὴ διδασκαλία κατὰ τὴν προκύψασα τὸ 1695 μεταξὺ τῶν ἐν Ἰωαννίνοις διδασκάλων ἔριδα γιὰ τὴ διάκριση οὐσίας καὶ ἐνεργειῶν στὸν Τριαδικὸ Θεό. Συνδυάζει λοιπὸν ἁρμονικὰ τὴν πνευματικὴ τελείωση στὰ πλαίσια τῆς Ἑσυχαστικῆς παραδόσεως τῆς Ὁρθόδοξης Καθολικῆς Ἐκκλησίας μὲ τὴν κατηγητικὴ ιδιότητα τοῦ διευθυντῆ τῆς Σχολῆς Γκιούμα στὰ Ἰωάννινα¹⁹.

Γιὰ τὴ ζωὴ καὶ τὸ ἔργο τοῦ Βησσαρίωνος Μακρῆ τὶς καλύτερες καὶ τὶς περισσότερες εἰδήσεις διέσωσε ὁ μαθητὴς, διάδοχος καὶ συνεχιστὴς τοῦ ἔργου του Παῖσιος ὁ Μικρός, στὴ βιογραφία τοῦ δασκάλου του, ἡ ὁποία δυστυχῶς ἔχει χαθεῖ. Ὡστόσο σὲ σημειωτᾶριο ποὺ βρῆκε στὴ Μονὴ Λιγκιάδων ἡ τοῦ Βησσαρίωνος –ὅπως ἐπίσης εἶναι γνωστὴ– ὁ **Παν. Ἀραβαντινὸς** διάβασε ἀπὸ ἀντίγραφο «τὴν εἰς ἀπλὴν φράσιν, ἐκτεταμένην βιογραφίαν» τῆς ὁποίας περίληψη παραθέτει στὸ προαναφερθὲν γνωστὸ ἔργο του²⁰.

Πληροφορίες ἐπίσης γιὰ τὴ ζωὴ του μᾶς διασώζουν οἱ: **Κ. Σάθας**²¹, **Γ. Ζαβίρας**²², **Μελέτιος Ἀθηνῶν**²³ καὶ **Εὐάγγελος Σαβράμης**, ὁ ὁποῖος ἔγραψε τὴν καλύτερη μέχρι τώρα μονογραφία γιὰ τὸ Βησσαρίωνα Μακρῆ²⁴. Πρέπει ὁμως νὰ σημειωθοῦν ἐδῶ ὀρισμένα στοιχεῖα, τὰ ὁποῖα παραθέτει ὁ **Εὐάγ. Σαβράμης** στὶς παραπομπές του. Στὴ σελίδα 30, ὑποσ. 1 γράφει κατὰ λέξη: «Τὴν βιογραφία τοῦ Βησσαρίωνος Μακρῆ συνένταξεν ὁ μαθητὴς αὐτοῦ Παῖσιος ὁ Μικρός ὁ ἐξ Ἰωαννίνων. Τὸ χειρόγραφον τοῦτο κατὰ μαρτυρίαν τοῦ Σάθα (Νεοελ. Φιλολ. σ. 414) καὶ τοῦ Ζαβίρα (Ἑλλ. Θέατρον ἢ Νέα Ἑλλάς σ. 505) εὗρίσκετο ἐν Ἰωαννίνοις, ἀπωλεσθὲν ἤδη». Ὁ Σάθας ὁμως στὴν πρὶν πάντων θέσιν ἀναφέρεται στὸν Παῖσιο τὸ Μικρό: «Παῖσιος Μικρός. Ἐγεννήθη ἐν Ἰωαννίνοις καὶ ἐγένετο μαθητὴς Βησσαρίωνος Μακρῆ, τοῦ ὁποῖου τὸν βίον συνένταξε διὰ στίχων, **ὡς Ζαβίρας μαρτυρεῖ...**». Ἐπομένως, καθὼς φαίνεται ἐδῶ, ὁ Σάθας ἐπικαλεῖται τὴ μαρτυρία τοῦ Ζαβίρα, πρᾶγμα ποὺ δη-

19. Ἀραβαντινοῦ, *Συλλογὴ*, σ. 152, ὅπου καὶ πληροφορίες γιὰ τὸ μαθητὴ τοῦ Βησσαρίωνος Παῖσιο τὸ Μικρό. Βλ. ἐπίσης Ἀραβαντινοῦ, *Χρονογραφία*, σ. 225.

20. Ἀραβαντινοῦ, *Συλλογὴ*, σσ. 108-112.

21. Σάθα, *Φιλολογία*, σσ. 384-385.

22. Ζαβίρα, *Νέα Ἑλλάς*, σ. 50.

23. Μελετίου, *Ἱστορία*, σ. 488.

24. Σαβράμη, *Μακρῆς*, σσ. 30-49.

λώνει, ὅτι ὁ ἴδιος δὲν εἶχε ἰδεῖ τὸ σχετικὸ χειρόγραφο, ἀλλὰ οὔτε καὶ γνώριζε, ἂν ὁ Ζαβίρας τὸ εἶχε ἰδεῖ. Ὁ Ζαβίρας μὲ τὴ σειρὰ του στὴ σελ. 505 γράφει: «ΠΑΪΣΙΟΣ ὁ μικρὸς μαθητὴς τοῦ βησσαρίωνος ἰωαννίτης ἔγραψε.

α' διὰ στίχων πολιτικῶν ἄλλ' ἶδε ἐγκώμιον τῆς πόλεως τῶν ἰωαννίνων, τὸ ὅποῖον σώζεται ἐκεῖ χειρόγραφον.

β' περὶ τοῦ συμβεβηκότος ψύχους καὶ κρυσταλλώσεως τῆς ἐκεῖ λίμνης ἐξεδόθη ἐνετίησι. κ.λπ.».

Ἐδῶ ἐγίνε λοιπὸν σύγχυση, διότι ἄλλο εἶναι τὸ χειρόγραφο τοῦ Παΐσιου γιὰ τὸ Μακρῇ καὶ ἄλλο γιὰ τὴν πόλιν τῶν Ἰωαννίνων. Ἄν ἐπομένως ὁ Σαβράμης **πρόσεχε** καλύτερα, θὰ ἔβλεπε, ὅτι στὴ σελ. 508 ὁ Ζαβίρας γράφει: «ΠΑΪΣΙΟΣ ἱερομόναχος ἐξ Ἰωαννίνων ἐκ τῆς μονῆς τοῦ βησσαρίωνος ὅστις ἔγραψε διὰ στίχων τὸν βίον τοῦ αὐτοῦ διδασκάλου Βησσαρίωνος τοῦ Μακρῇ **κεῖται ἀνέκδοτον** ἴσως οὗτος εἶναι Παῖσιος ὁ μικρὸς». Ὁ Σαβράμης λοιπὸν παραπέμπει στὸ Ζαβίρα, χωρὶς νὰ ἐλέγξει, ἂν ὄντως περιέχει τίς σωστὲς πληροφορίες γιὰ τὸ χειρόγραφο μὲ τὴ ζωὴ τοῦ Βησσαρίωνος. Ἡ φράση **κεῖται ἀνέκδοτον** δὲν μᾶς δηλώνει ἂν ὁ Ζαβίρας ἐξ ἀκοῆς τὸ γινώριζε ἢ ἐξ ἰδίας πείρας. Ἡ ἀναφορὰ του ἴσως οὗτος εἶναι Παῖσιος ὁ μικρὸς δηλώνει, ὅτι δὲν διάβασε τὸ χειρόγραφο, γιατί διαφορετικὰ θὰ ἔβλεπε τὸ γραφικὸ χαρακτήρα καὶ τὸ περιεχόμενό του καὶ θὰ ἦταν βέβαιος γιὰ τὸν συγγραφέα του. Ὁ Παν. Ἀραβαντινὸς εἶναι ὁ μόνος ποὺ εἶχε «ιδίαν ἐπίγνωσιν» τῆς βιογραφίας τοῦ Βησσαρίωνος, ὅπως ἀναφέρει στὸ ἔργο του, διότι συμπεριλαμβανόταν μεταξὺ ἄλλων περιεχομένων σὲ σημειωτάριο τῆς μονῆς τοῦ Βησσαρίωνος²⁵. Μάλιστα ὁ Ἀραβαντινὸς γράφει κατὰ λέξιν στὴ σ. 152: «Ἀνέγνωμεν δὲ περιεχομένην ἐν τῷ σημειωταρίῳ τοῦ μοναστηρίου του τὴν εἰς ἀπλὴν φράσιν καὶ ἐκτεταμένην βιογραφίαν τοῦ διδασκάλου του,...» (ἐννοεῖ τοῦ Παΐσιου τὸ διδάσκαλο δηλ. τὸν Βησσαρίωνα Μακρῇ). Ὑπάρχει μία ἀκόμη διαφορὰ ἀνάμεσα στὴν περιγραφή τοῦ Ζαβίρα καὶ τοῦ Ἀραβαντινοῦ σχετικὰ μὲ τὸ Βησσαρίωνα. Ὁ Γ. Ζαβίρας²⁶ λέγει ὅτι ὁ Παῖσιος: «ἔγραψε διὰ στίχων τὸν βίον τοῦ αὐτοῦ διδασκάλου Βησσαρίωνος Μακρῇ...», ἐνῶ ὁ Π. Ἀραβαντινός²⁷ γράφει: «Ἀνέγνωμεν... τὴν εἰς ἀπλὴν φράσιν καὶ ἐκτεταμένην βιογραφίαν τοῦ διδασκάλου του...». Μὲ τὴν παράθεση τριῶν αὐτοῦσιων ἀποσπασμάτων ἀπὸ τὸν Ἀραβαντινὸ, τὰ ὅποια ἀναφέρονται σὲ ἰσάριθμους λογίους ἐκείνης τῆς ἐποχῆς, καταδεικνύεται ἀφ' ἑνὸς ὅτι ἡ βιογραφία τοῦ Μακρῇ ἦταν σὲ πεζὸ κείμενο καὶ ἀφ' ἑτέρου ἡ σύγχυση τῶν πληροφοριῶν

25. Ἀραβαντινοῦ, *Συλλογή*, σσ. 3, 111, 152.

26. Ζαβίρα, *Νέα Ἑλλάς*, σ. 508.

27. Ἀραβαντινοῦ, *Συλλογή*, σ. 152.

ποὺ κατατίθενται ἀπὸ τοὺς Κ. Σάθα καὶ Γ. Ζαβίρα γιὰ τὸ ἴδιο θέμα. Τὰ ἀποσπάσματα αὐτὰ προέρχονται ἀπὸ τὴν ἀνέκδοτη βιογραφία Βησσαρίωνος τοῦ Μακρῆ, ὅπως τὴ συνένταξε ὁ Παῖσιος ὁ Μικρὸς καὶ εἶναι τὰ παρακάτω:

α) **Σπυρίδωνος Τριανταφύλλου** μετὰ τὰ ἀκόλουθα λόγια: «... Τὸν καιρὸν ἐκεῖνον (1658) ἦλθεν ἀπὸ τὴν νῆσον τῶν Κορυφαίων ἓνας διδάσκαλος, Τριανταφύλλης τὸ ὄνομά του, καὶ ἀνοίξε σχολεῖον εἰς τὰ Ἰωάννινα, καὶ ἀπὸ τότε ἄρχισε τὰ γραμματικά ὁ Βησσαρίων ὁμοῦ μετὰ ἄλλους συμπατριώτας, καὶ ἐσπούδασεν εἰς ἐκεῖνον γραμματικά, καὶ ποιητικά, καὶ λογικὴν ὀλίγην, τέσσαρας ἡμισυ χρόνους...»²⁸.

β) **Παΐσιου Τσίπουρα τοῦ Παραμυθιώτη** μετὰ τὰ λόγια: «... Καὶ εἰς τὸν ὄγδοον χρόνον (τῆς τοῦ Βησσαρίωνος σχολαρχίας) ἦλθε διδάσκαλος εἰς τὸ σχολεῖον ὁ κύρ Παῖσιος ἀπὸ τὴν Παραμυθίαν ὁ Τσίπουρας, καὶ μετὰ ἀπὸ ἓναν χρόνον φοβηθεὶς (ἐνεκεν) τῆς ἐπελθούσης τότε νόσου ἐγύρυσεν εἰς τὴν Παραμυθίαν, καὶ ἔλαβεν πάλιν τὸ σχολεῖον ὁ Βησσαρίων...»²⁹.

γ) **Κλήμεντος Ἰωαννίνων** μετὰ τὰ ἐπόμενα: «... Αὐτὸν τε τὸν Κύριον Κλήμεντα τὸν τοὺς πεπῆρους βότρυας ἐξ ἐκεῖνου τρυγῆσαντα, καὶ διὰ τῆς ἀποθλίψεως τούτων τὸν γλυκὺν οἶνον πλημμυρίσαντα καὶ πλουσίως ὑπερεκβλύζοντα, ὡς βάσιν καὶ βακτηρίαν τὸν Βησσαρίωνα πλουτίσαντα, ὅθεν καὶ τὸ ἐκ Θεοῦ ἐμπιστευθὲν αὐτῷ ποιμνιον ὁσημέραι ἀφθόνως ποτίζοντα...»³⁰. Ἀποδεικνύεται λοιπὸν ἐδῶ ὅτι ὁ Γ. Ζαβίρας ἔκανε λάθος καὶ τὸ λάθος αὐτὸ κληρονόμησε καὶ στὸν Κ. Σάθα.

Τις ὑποσχέσεις ποὺ ἔδωσε ὁ Ἀραβαντινὸς στὰ περιοδικὰ *Πανδώρα ΙΓ'* σ. 185 καὶ *Εὐαγγελικὴ Κήρυκα ΣΤ'* σσ. 277-286 [καὶ ὅχι 274-275 κ. ἐξ. ποὺ γράφει ὁ Σαβράμης στὴν ὑποσ. 1 τῆς μονογραφίας γιὰ τὸν Βησσαρίωνα, *ΗΧ* 5 (1930), σ. 30] δὲν μπόρεσε νὰ τις πραγματοποιήσῃ, διότι πέθανε ξαφνικὰ σὲ ἡλικία 60 ἐτῶν. Τὸ ἔργο του *Βιογραφικὴ Συλλογὴ* κ.λπ., ἐνῶ γράφτηκε τὸ 1866, ἐκδόθηκε 100 χρόνια περὶπου μετὰ τὸ ἔτος συγγραφῆς του, τὸ 1960. Ἐπομένως ὁ Σαβράμης ἔχει πολλὰ ἐλαφρυντικά, διότι βρισκόταν σὲ μειονεκτικὴ θέση, ἂν συγκριθεῖ μετὰ μᾶς, ἀφοῦ ἀγνοοῦσε τὴν ὑπαρξὴ τῶν καταλοίπων τοῦ Ἀραβαντινοῦ, τὸ περιεχόμενό τους καὶ τὸ ἔργο *Βιογραφικὴ Συλλογὴ*, ὅταν τὸ 1930 συνένταξε τὴ μονογραφία γιὰ τὸν Βησσαρίωνα. Ἀντίθετα τὴν ὑπόσχεση ποὺ ἔδωσε ὁ Ἀ. Παπαδόπουλος – Κεραμεὺς [*ΕΦΣΚ ΙΖ'* (1882), σ. 60], σχετικὰ μετὰ τὰ συγγράμματα τοῦ Βησ. Μακρῆ, τὴν πραγματοποίησε μετὰ ὅσα δημοσίευσε στὸν *ΕΦΣΚ* Παράρτημα *ΙΖ'* (1886), σ. 4 κ. ἐξ. (Βιβλιοθήκη Κοινότητος Καλλιπόλεως Ἀνατολικῆς Θράκης). Ὁ Εὐ. Σαβρά-

28. Ἀραβαντινοῦ, *Συλλογὴ*, σ. 203.

29. Ἀραβαντινοῦ, *Συλλογὴ*, σ. 208.

30. Ἀραβαντινοῦ, *Συλλογὴ*, σ. 110, ὑποσ. 1.

μης απλούστατα δέν πρόσεξε αὐτὴ τὴ διαφορὰ στὶς χρονολογίες τῶν δημοσιεύσεων τοῦ Ἀ. Παπαδοπούλου – Κεραμέως καὶ διαψεύδεται ἀπὸ τὰ κείμενα. Μάταιη ἦταν καὶ ἡ ἀναζήτηση πληροφοριῶν γιὰ συγγράμματα τοῦ Μακρῆ, στὸ Γρηγόριο Παπαμιχαήλ ἢ στὸ Ν. Α. Βέη, ὅπως ἀναφέρει στὴ γνωστὴ μονογραφία του σ. 30, ὑποσ. 1.

Ἐφόσον λοιπὸν ὁ Π. Ἀραβαντινὸς ἀναφέρει ὅτι διάβασε ὁ ἴδιος, ἀπὸ ἀντίγραφο σὲ σημειωτάριο τῆς μονῆς Λιγκιάδων, τὸ βίο τοῦ Βησσαρίωνος, μᾶς δίνει καὶ τὶς πλέον ἔγκυρες γι' αὐτὸν εἰδήσεις, πρᾶγμα ποὺ δέν ἦταν σὲ θέση νὰ κάνει ὁ Εὐάγγελος Ἰ. Σαβράνης τὸ 1930. Ὡστόσο δέν πρέπει νὰ διαφεύγει τῆς προσοχῆς, ὅτι ἡ παράθεση τῶν χρονολογιῶν ἐκ μέρους τοῦ Ἀραβαντινοῦ, σὲ πολλὰ σημεία ἀντὶ νὰ λύνει, μεγαλώνει τὰ προβλήματα τῆς ἐξακριβώσεως τῶν παρατιθεμένων γεγονότων.

2. Τὰ παιδικὰ χρόνια. Τὰ πρῶτα γράμματα

Ὁ Βησσαρίων (κατὰ κόσμον Βασίλειος) γεννήθηκε κατὰ τὸ 1635 στὰ Ἰωάννινα, ἀπὸ γονεῖς ποὺ ἀνῆκαν στὴ γενιὰ τῶν παλιῶν «καστριῶν» τῆς πόλεως³¹. Οἱ γονεῖς του Νικόλαος καὶ Ἀλεφάντω κατοικοῦσαν στὴ συνοικία *Σεράγι*³², συνοικία ἡ ὁποία βρισκόταν ἐκτὸς τοῦ κάστρου τῆς πόλεως τῶν Ἰωαννίνων. Ἡ γέννηση τοῦ Βησσαρίωνος συνέπεσε μὲ πολὺ σημαντικὲς ἀλλαγὲς σὲ βάρος τῆς ζωῆς τῶν Ἠπειρωτῶν, ἀφοῦ κατὰ τὸ 1635 ἔχασαν σημαντικὰ προνόμια ποὺ διατηροῦσαν ἀπὸ αἰῶνες³³. Ἡ νέα ἀπώλεια τῶν προνομίων ἤρθε νὰ προστεθεῖ στὰ θλιβερὰ ἀποτελέσματα τῆς ἀποτυχημένης ἐξε-

31. Ἀραβαντινοῦ, *Χρονογραφία Β'*, σ. 261: «...ἐν τῇ ἐποχῇ τῆς ἐξώσεως τῶν χριστιανῶν ἐκ τοῦ φρουρίου (1613) ἐξάγομεν ὑπαρχούσας ἐκ παραδόσεως καὶ ἐξ εἰκασιῶν τὰς πρωτευούσας μεταξὺ τῶν τότε πολιτῶν ἐπομένας οἰκογενεῖας Σεριμπάνου, Καραϊωάννου, Σουγδουρῆ, Μπέρκου, **Μακρῆ**, Τσουκαλᾶ, Λεωπαρᾶ, Πέτα, Καραβίδα, Γκιούνμα, Λυγδᾶ...».

32. Ἀραβαντινοῦ, *Χρονογραφία Β'*, σ. 241.

33. Περιοδικό *Πανδώρα Η'* (1857), σσ. 214-215. (Βιβλιοπαρουσίαση τοῦ ἔργου τοῦ Παναγιώτου Ἀραβαντινοῦ, *Χρονογραφία τῆς Ἠπείρου*). Ἐδῶ μεταξὺ τῶν ἄλλων ἀναφέρεται ὅτι: «...μέχρι τοῦ 1635 οἱ Ἠπειρώτες ἐνέμοντο ἀνενοχλήτως τὰ δέκατα τῶν ἰδιοκτησιῶν ὅσας κληρονομικῶ δικαίωμάτι κατεῖχον ἀπὸ τῶν βυζαντινῶν χρόνων καὶ πρὸς τοῦτοις εἰς ἀπάσας τὰς ὀχυράς τῆς Ἠπείρου πόλεις ἡ φρουρὰ ἦν ἀνατεθειμένη εἰς τοὺς χριστιανούς. Ἐν καιρῷ δὲ πολέμου οἱ Ἠπειρώται συνεξεστράτευσον, ἴδιον ἀποτελοῦντες στρατιωτικὸν σῶμα καὶ ἴδιαν ἔχοντες χριστιανικὴν σημαίαν, ἐνόσω διατέλουν ἐντὸς τῆς Ἠπείρου· μόνον δὲ ὅτε διέβαινον τὴν Πίνδον, ἐτύλισσον τὴν θρησκευτικὴν αὐτῶν σημαίαν καὶ ἦνοιγον τὴν Ὀθωμανικὴν, οὐδέποτε ὁμως συνεχωνεύνοντο ἐντὸς τοῦ Ὀθωμανικοῦ στρατοῦ...».

γέρσεως τοῦ 1611³⁴, ἡ ὁποία ἐπέφερε πολλὰ δεινὰ κυρίως στοὺς Γιαννιώτες καστρινούς. Τὸ κλίμα ἐπιβαρύνθηκε ἀκόμη περισσότερο καὶ ἕνα νέο κύμα τρομοκρατίας ἀπλώθηκε τότε σ' ὁλόκληρη τὴν Ἠπειρο³⁵.

Ἡ πληροφορία, ὅτι χειροτονήθηκε ἱερομόναχος καὶ ἀνέλαβε ἐφημέριος τοῦ ναοῦ τοῦ Ἀρχιμανδρείου τῆς πόλεως τῶν Ἰωαννίνων τὸ 1660, συμβάλλει στὴν προσπάθεια ἐξακριβώσεως τοῦ ἔτους γέννησεώς του. Μετά, δηλαδή, τὸν αἰφνίδιο θάνατο τοῦ πατέρα του τὸ 1658 στὴν ΚΠολη καὶ τῇ διετῇ παραμονῇ του ὡς ἱεροδιακόνου στὴ μονὴ τῆς Χάλκης³⁶, ἐπέστρεψε ὁ Βησσαρίων στὰ Ἰωάννινα. Τὸ γεγονός αὐτὸ ὁδηγεῖ στὴν ἄποψη, ὅτι πρέπει νὰ γεννήθηκε τὸ 1635³⁷.

Ὁ πατέρας τοῦ Βησσαρίωνος Νικόλαος *ἐμποροτεχνίτης ἐντιμος καὶ θεοσεβής*, κατὰ τὸν Ἀραβαντινὸ³⁸, ἦταν ἀπὸ χρόνια ἐγκαταστημένος στὴν ΚΠολη. Ἀνῆκε φαίνεται στοὺς Γιαννιώτες, ποὺ μετὰ τὴν ἔξωσή τους ἀπὸ τὸ κάστρο τῆς πόλεως, πῆραν τὸ δρόμο τῆς ξενιτειᾶς γιὰ τὴν ἀναζήτησι καλυτέρας τύχης. Ἄν κρίνουμε ἀπὸ τὸ γεγονός, ὅτι τὸ 1647 εἶχε δικό του ἐργοστάσιο σκουφοποιΐας καὶ πῆρε μαζί του τὸ μικρὸ τότε Βασίλειο [... ἔλαβε μεθ' ἑαυτοῦ τὸν πρωτότοκον υἱὸν του Βασίλειον...] ³⁹, συμπεραίνουμε ὅτι εἶχε εὐδοκιμήσει στὰ ξένα καὶ φρόντισε ἅρ' ἑνὸς γιὰ τὸ κτίσιμο νέας κατοικίας ἔξω ἀπὸ τὸ κάστρο καὶ ἅρ' ἑτέρου γιὰ νὰ δώσει στὰ παιδιὰ του Βασίλειο καὶ Μιχαήλ⁴⁰ σωστὴ παιδεία καὶ καλὴ ἀνατροφή.

Ἐπῆρχαν τότε στὰ Ἰωάννινα ἡ σχολὴ τῶν Δεσποτῶν καὶ κοινὰ (κοινο-

34. Παπαδοπούλου Στ., «Ἐπαναστατικὲς ζυμώσεις καὶ ἀνταρσίες τῶν Ἑλλήνων κατὰ τὰ τέλη τοῦ 16ου καὶ τὶς ἀρχές τοῦ 17ου αἰ.» *ΙΕΕ* 10 (1974), σ. 328.

35. Ἀραβαντινοῦ, *Χρονογραφία* Α', σ. 227. Ἰδιαίτερα ἐπισημαίνεται ὅτι τὰ γεγονότα τοῦ 1635 ὁδήγησαν στὸν ἀναγκαστικὸ ἐκμουςουλμανισμό Ἠπειρωτῶν, γιὰ νὰ διατηρήσουν τίς περιουσίες τους, καὶ μάλιστα οἱ πρῶν χριστιανοὶ Σπαχῆδες κατέστησαν ὠμότεροι πρὸς τοὺς ὑπηκόους τους χριστιανούς ἀπὸ τοὺς Τούρκους καταπιεστές.

36. Ἀραβαντινοῦ, *Συλλογὴ*, σ. 109.

37. Βλ. τὸν *ια'* κανόνα τῆς συνόδου τῆς Νεοκαισαρείας ποὺ γράφει γιὰ τὸ χρόνο χειροτονίας πρεσβύτερου: «Πρεσβύτερος πρὸ τριᾶκοντα ἐτῶν μὴ χειροτονήσθω, ἐὰν καὶ πάνυ ἦ ὁ ἄνθρωπος ἄξιος, ἀλλὰ ἀποτηρεῖσθω. Ὁ γὰρ Κύριος Ἰησοῦς Χριστὸς ἐν τῷ τριακοστῷ ἔτει ἔβαπτίσθη, καὶ ἤρξατο διδάσκειν». Ἀμ. Σ. Ἀλιβιζάτου, *Οἱ ἱεροὶ κανόνες καὶ οἱ ἐκκλησιαστικοὶ νόμοι*, ἐν Ἀθήναις 1949, σ. 168. Πρβλ. καὶ τὸν *ιδ'* κανόνα τῆς Πενθέκτης Οἰκουμενικῆς Συνόδου (692), ὁ ὁποῖος ἐπαναλαμβάνει κατὰ λέξη τὸ περιεχόμενο τοῦ *ια'* κανόνα τῆς Νεοκαισαρείας καὶ συμπληρώνει «*κατ' οἰκονομίαν τὸ 25ο ἔτος τῆς ἡλικίας αὐτοῦ*». Βλ. Δ. Β. Γόνη, «Μελέτιος Συρίγος», *ΣΕΑΕ ΠΑΠΣ*, Ἀθῆναι 1986, σ. 456 καὶ σ. 457, ὑποσ. 1.

38. Ἀραβαντινοῦ, *Συλλογὴ*, σ. 108.

39. Ἀραβαντινοῦ, *Συλλογὴ*, σ. 109.

40. Ἀραβαντινοῦ, *Συλλογὴ*, σ. 113.

τικά) σχολεία, αλλά οι ευπορότεροι Γιαννιώτες συνήθιζαν να παίρνουν οικοδιδασκάλους για την εκμάθηση των αναγκαίων γραμμάτων στα τέκνα τους⁴¹. Ο κατά κόσμον Βασίλειος Μακρής πρέπει να έλαβε τα πρώτα της παιδείας φώτα το 1641, σε ηλικία έξι έως επτά ετών. Δεν είναι γνωστό ποιοι ήταν οι πρώτοι δάσκαλοί του, ούτε και σε ποιο σχολείο φοίτησε. Είναι όμως πολύ πιθανό να πήρε τα πρώτα φώτα της γνώσεως στην παλιά σχολή των Δεσποτών, ή όποια, κατά πληροφορίες διαφόρων μελετητών, λειτουργούσε και μετά το 1611 σε ένα από τα δύο φρούρια μέσα στο κάστρο των Ιωαννίνων⁴². Όπωςδήποτε είναι βέβαιο, ότι υπήρξε μαθητής του μεγάλου φιλοσόφου και θεολόγου Νικολάου Κούρσουλα του Ζακυνθίου, όταν εκείνος δίδασκε μεταξύ των ετών 1645-1647 στην ηπειρωτική πρωτεύουσα⁴³. Την ίδια εποχή, σύμφωνα με άλλες πηγές, χρημάτισε διδάσκαλος στα Ιωάννινα και ο Νικόλαος Πριγγιλεύς, ο τουπίκλην Αθηναίος.

Γρήγορα οι Γιαννιώτες, καθώς συνήλθαν από τα τραγικά γεγονότα, που σημάδεψαν το πρώτο μισό του αιώνα τους, κατέστησαν την πόλη τους κέντρο έμπορίου, ξεειδικευμένων τεχνιτών, εισροής πλούτου και προόδου. Έμφανής ήταν η ανάγκη της απαραίτητης μορφώσεως και της κατάλληλης εκπαιδεύσεως των νέων της περιοχής τους. Αυτό επίσης έγινε γνωστό στους δασκάλους της εποχής εκείνης, οι όποιοι άρχισαν να κατευθύνονται προς τα Ιωάννινα, όπου το κλίμα ήταν κατάλληλο για εξεύρεση εργασίας και των προς το ζην αναγκαίων. Έτσι βλέπουμε ότι ο Βασίλειος είχε το 1645 ως δάσκαλό του τον Ζακύνθιο Νικόλαο Κούρσουλα, όπως φαίνεται από τον αυτόγραφο κώδικα υπ' αριθ. 22 του Βησσαρίωνος Μακρή, της συλλογής χειρογράφων κωδίκων Βιβλιοθήκης Κοινότητας Καλλιπόλεως Θράκης⁴⁴.

Όπωςδήποτε ο Βασίλειος ολοκλήρωσε τη βαθμίδα της Στοιχειώδους εκπαιδεύσεως και κυρίως από τον Κούρσουλα άκουσε και μαθήματα της Έγκυκλιου. Αυτό αποδεικνύεται από τη σύγκριση των χρονολογιών των

41. Εὐαγγελίδη, *Παιδεία*, σ. 71.

42. Παράνικα, *Σχεδιάσμα*, σ. 61.

43. Μιχάλαγα Στ. Δέσπ., «Ἡ ζωὴ καὶ τὸ ἔργο Νικολάου Κούρσουλα τοῦ Ζακυνθίου, Διδασκάλου, Φιλοσόφου καὶ Θεολόγου», Πρακτικά τοῦ Διεθνoῦς Συνεδρίου «Ἄγιοι καὶ ἐκκλησιαστικὲς προσωπικότητες στὴ Ζάκυνθο», τ. Α', Ἀθῆναι 1999, σσ. 327-362, ιδιαίτερα στὴ σ. 336. Πρβλ. Σαβράμη, *Μακρῆς*, σ. 33.

44. Παπαδοπούλου-Κεραμέως, *Ἐκθεσις*, σ. 9. Ἐκεῖ ὑπάρχει ἰδιόγραφη μαρτυρία τοῦ Μακρή: «Εἰς τὴν τοῦ Ἀριστοτέλους φυσικὴν πραγματείαν Ὑπομνήματα καὶ ζητήματα Νικολάου Κούρσουλα ἢ Κούρτζολα τοῦ Ζακυνθίου, διδασκάλου, φιλοσόφου καὶ θεολόγου· ἐγράφη ὑπὸ τοῦ μαθητοῦ αὐτοῦ Βησσαρίωνος Μακρή». Πρβλ. Σαβράμη, *Μακρῆς*, σ. 45 καὶ Μιχάλαγα Στ. Δέσπ., ὁ.π., σ. 346.

παιδικῶν του χρόνων, ἀφοῦ τὸ 1645 ἦταν 10 ἐτῶν καὶ λογικὰ εἶχε τελειώσει τὸ πρῶτο στάδιο τῆς ἐκπαιδεύσεως, τὸ ὁποῖο εἶχε συνήθως διάρκεια τριῶν ἢ τεσσάρων ἐτῶν. Ἡ μαθητεία του κοντὰ στὸν Κούρσουλα διήρκεσε μέχρι τὸ 1647, ὅποτε ὁ πατέρας του τὸν πῆρε μαζί του στὴν ΚΠολη καὶ διέκοψε αἰφνίδια τὴ συνέχιση τῶν σπουδῶν τοῦ δωδεκαετῆ Βασιλείου. Τὸ 1647 ἐπίσης ὁ Γιαννιώτης Ἐπιφάνιος Ἡγούμενος ἔλαβε τὴν ἀπόφαση γιὰ τὴν ἰδρυση τῆς ὁμώνυμης σχολῆς στὰ Ἰωάννινα⁴⁵.

3. Γιὰ πρώτη φορὰ στὴν Κωνσταντινούπολη

Ὁ Βασίλειος ἔχασε τὴν εὐκαιρία νὰ συνεχίσει τὶς σπουδὲς στὴν πόλη του, ἐπεὶδὴ ἔπρεπε νὰ ἀκολουθήσει τὸν πατέρα του στὴν ΚΠολη καὶ νὰ μάθει τὴν τέχνη τῆς σκουφοποιΐας. Ἡ τέχνη αὐτή, ὅπως καὶ κάθε ἄλλη, ἀπαιτοῦσε μεγάλη ἐξειδίκευση, ἐπειδὴ τότε στὴν ΚΠολη ἐπικρατοῦσε ἀνταγωνισμὸς καὶ σοβαρὴ ἐπαγγελματικὴ πρόοδος μεταξὺ τῶν συντεχνιῶν τῆς πόλεως. Οἱ σκουφοποιοὶ λογικὰ πρέπει νὰ ἀνῆκαν στὴ συντεχνία τῶν γουναράδων. Ἡ συντεχνία αὐτὴ ἐρχόταν πρώτη μεταξὺ ὅλων τῶν ἐснаφιῶν τῆς Κωνσταντινουπόλεως⁴⁶, οἱ κάτοικοι τῆς ὁποίας, φτωχοὶ καὶ πλούσιοι, κληρικοὶ καὶ λαϊκοὶ, φοροῦσαν γοῦνες σὲ ὅλες τὶς ἐποχὲς τοῦ χρόνου. Συμπερασματικὰ φαίνεται, ὅτι καὶ τὸ ὕλικο μὲ τὴ μεγαλύτερη ζήτηση γιὰ τὴν κατασκευὴ σκούφων ἦταν ἡ γούνα, κατὰ τὴ συνήθεια τῆς ἐποχῆς νὰ φοροῦν οἱ ἄνθρωποι ἐνδύματα ἀπὸ γούνα καὶ μάλιστα μὲ ἰδιαίτερη ἐπιμέλεια τόσο γιὰ τὴν προστασία τῆς κεφαλῆς, ὅσο καὶ γιὰ τὸν καλλωπισμὸ τῆς.

Οἱ τεχνίτες ποὺ ἔρραβαν τὰ μικρὰ τεμάχια τῆς γούνας λέγονταν *σισυρορράπται* καὶ *μηλωτορράφοι*, ἐνῶ οἱ ἔμποροι τῶν γουναρικῶν *σισυροπῶλαι*⁴⁷. Εἶναι ἀπορίας ἄξιο γιὰ τὸν ἄειμνηστο Γιαννιώτη Παναγιώτη Χρήστου γράφει ὅτι ὁ πατέρας του Βασιλείου Μακρῆ διατηροῦσε σησαμοπωλεῖο στὴν Πόλη⁴⁸. Ἐφόσον ὁ Χρήστου δὲν ἀναφέρει ἀπὸ ποῦ ἀντλεῖ τὴν πληροφορία, ἂν καὶ τὸ ἔργο του ἔχει γραφεῖ τὸ 1968, μετὰ δηλαδὴ τὴν ἐκδοση τῆς Βιογραφικῆς Συλλογῆς τοῦ Π. Ἀραβαντινοῦ, ὅπου κατὰ λέξη ἀναφέρεται ὅτι: *Οὗτος ἔχων ἐργοστάσιον σκουφοποιΐας εἰς Κωνσταντινούπολιν*, ἔλαβε μεθ' ἑαυτοῦ τὸν πρωτότοκον υἱόν του Βασίλειον, πρέπει νὰ ὑπο-

45. Μέρτζιου, *Ἀρχεῖον*, σσ. 34-35.

46. Βουραζέλη-Μαρινάκου, *Συντεχνίαι*, σ. 51.

47. Βουραζέλη-Μαρινάκου, *Συντεχνίαι*, σ. 55, ὑποσ. 7 καὶ σ. 56.

48. Χρήστου Π., *Ἐκκλησιαστικὴ Γραμματολογία Β'*, Θεσ/νίκη 1971, σ. 302.

θέσουμε, ότι κάνει κάποιο λάθος και συγχέει τις λέξεις σησάμη και σισύρα. Ἡ λέξη σησάμη σημαίνει τὴ γνωστὴ σουσαμὰ *φυτόν τι ὁσπριοφόρον τῆς ἀνατολῆς, ἐκ τοῦ καρποῦ τοῦ ὁποίου (σήσαμον) ἔτι καὶ νῦν ἐξάγεται ἔλαιον (τὸ σησαμόλαδο)· ὁ καρπὸς πολλάκις ψήνεται καὶ τρώγεται ὡς ἡ ὄρυζα*⁴⁹. Ἡ σισύρα σημαίνει τὸν ἐπενδύτη ἐπανωφόρειον ἐξ αἰγείων τριχῶν, ὅπερ ἐχρησίμευεν ὡς ἔνδυμα ἐν καιρῷ ἡμέρας καὶ ὡς σκέπασμα ἐν καιρῷ νυκτός, ὡς παρὰ τοῖς νεωτέροις Ἑλλήσιν ἡ κάπα. Ὁ Τζέτζ. διακρίνει τὴν σισύραν ὡς πεποιημένην ἐκ δέρματος ἐντρίχου (= «γοῦνα»), ἀπὸ τῆς σισύρνης = ἄτριχον δερμάτιον⁵⁰. Σωστὰ λοιπὸν οἱ λόγιοι τῆς ἐποχῆς ἐκείνης ὀνόμασαν τοὺς τεχνίτες τῆς γούνας «σισυρορράπτας» καὶ τοὺς ἐμπόρους «σισυροπῶλας» ἀντίστοιχα. Ἐπομένως τὸ ἐργοστάσιον σκουφοποιΐας τοῦ ἐμποροτεχνίτη Νικολάου Μακρῆ ἦταν τὸ πιθανότερο σισυρορραφεῖον καὶ σισυροπωλεῖον.

Ἡ μετέπειτα πορεία τῆς ζωῆς τοῦ κατὰ κόσμον Βασιλείου Μακρῆ καὶ ἡ συσχέτισή του μὲ τὸν πρόεδρο τῶν γουναράδων τῆς ΚΠόλεως Μανωλάκη τὸν Καστοριανὸ εἶναι μιὰ ἐνδειξη ὅτι ἀφενὸς ὁ πατέρας του ἀνῆκε στὴ συντεχνία τῶν γουναράδων καὶ ἀφετέρου ὅτι καὶ ὁ ἴδιος ὡς μέλος τῆς συντεχνίας τὸν γνώριζε πολὺ πρὶν τὸ 1669 ἕως 1670, ὅταν ἐργάστηκε σ' αὐτὸν σύμβουλος, γραμματέας καὶ τῶν παιδιῶν του οἰκοδιδάσκαλος⁵¹.

Δὲν ἔχουμε ἐπαρκεῖς εἰδήσεις γιὰ τὴ ζωὴ τοῦ Βασιλείου κατὰ τὸ χρονικὸ διάστημα ἀπὸ τὸ 1647, ὅποτε πρωτοῆρθε στὴν ΚΠολη, μέχρι περὶπου τὸ 1658, ὅταν πέθανε ὁ πατέρας του καὶ ἐγκατέλειψε τὶς κοσμικὲς φροντίδες γιὰ νὰ ἀφοσιωθεῖ ἀπερίσπαστος ἐν ἀγρυπνίᾳ, νηστείᾳ καὶ προσευχῇ στὸ ἀγγελικὸ στάδιο τοῦ μοναχικοῦ βίου. Αὐτὸ ποὺ πρέπει νὰ ἐρευνηθεῖ, εἶναι ποιὲς προσωπικότητες ἐκείνης τῆς ἐποχῆς στὴν Κπολη ἐπηρέασαν τὸ χαρακτήρα του, ὥστε ἀδίστακτα μετὰ καὶ τὸ θάνατο τοῦ πατέρα του νὰ ἀλλάξει ριζικὰ τὸν τρόπο τῆς ζωῆς του.

Πράγματι ἐκείνη τὴν ἐποχὴ ζοῦσε στὴν ΚΠολη ἓνας σπουδαῖος λόγιος τῶν Ἰωαννίνων, ὁ Νικόλαος Κεραμεύς, σύμφωνα μὲ τὰ βιογραφικὰ στοιχεῖα τοῦ Δοσιθέου Β' Ἱεροσολύμων, ποὺ παραθέτει στὸν πρόλογο τοῦ ἔργου του *Τόμος Χαράς*⁵². Ἐκεῖ μεταξὺ τῶν ἄλλων, συμπεριλαμβάνεται τὸ ἔργο τοῦ Νικολάου Ἰατροφιλοσόφου «Ἀντέγκλημα τῶν ἐγκαλούντων ἀδίκως κατὰ τῆς

49. Liddel-Scott, *Μέγα Λεξικὸν τῆς Ἑλληνικῆς Γλώσσης* 4, Ἀθῆναι 1972, σ. 54.

50. Liddel-Scott, *Μέγα Λεξικὸν τῆς Ἑλληνικῆς Γλώσσης* 4, Ἀθῆναι 1972, σ. 63.

51. Ἀραβαντινοῦ, *Συλλογὴ*, σ. 109. Ἄλλοι ἐρευνητὲς καὶ μεταξὺ αὐτῶν ὁ Μ. Γεδεών, (*Χρονικά*, σ. 125) θεωροῦν ὅτι ὁ Μ. Καστοριανὸς ἦταν ἄτεκνος.

52. Δοσιθέου Ἱεροσολύμων, *Τόμος Χαράς*, ἐν τῇ ἐπισκοπῇ Ρημνίκου ἐν ἔτει αἵφε', σσ. 1-552.

μῆς καὶ μόνης ἁγίας καθολικῆς καὶ ἀποστολικῆς θεοσύμφου τῆς τοῦ Χριστοῦ Ἐκκλησίας...»⁵³.

Ὁ *Τόμος Χαράς*, κατὰ τὴν περιγραφὴ τοῦ Κ. Σάθα, «περιέχει δύο σελιδαριθμήσεις, ὡς ἑξῆς· Ἐπιστολαὶ Φωτίου. Πρακτικὰ τῆς ἐπὶ Φωτίου Συνόδου σελ. 1-134. Κεραμέως ἀντιρρήτικα 1-552. Μελετίου Πηγᾶ λόγος περὶ τοῦ τίς ἐστὶν ἡ καθολικὴ ἐκκλησία 553-609. Ἱερομνήμονος διάλογος κατὰ Λατίνων 610-633. Παροράματα σελ. 634-40»⁵⁴. Σὲ τόσο μεγάλο ὄγκο σελίδων ἀπὸ 1-552, περιλαμβάνεται ὁλόκληρο τὸ ἔργο τοῦ Νικ. Κεραμέως, τὸ ὁποῖο ἔχει κατὰ βάση ἀντιρρητικὸ χαρακτήρα. Ἡ κατ' ἐντολὴν τοῦ πατριάρχου ΚΠόλεως Παρθενίου Γ' (1656-1657) καὶ τῆς Ἱ. Συνόδου συγγραφὴ ἀπὸ τὸν Κεραμέα τοῦ ἔργου «Ἀντέγκλημα κατὰ τῶν ἐγκαλούντων ἀδίκως κατὰ τῆς μῆς καὶ μόνης ἁγίας καθολικῆς καὶ ἀποστολικῆς θεοσύμφου τοῦ Χριστοῦ Ἐκκλησίας» φανερώνει, ὅτι εἶχε τὴν ἐμπιστοσύνη ὅχι μόνον τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου, ἀλλὰ καὶ τῶν θεολογικῶν κύκλων τῆς Πόλης καὶ ἴσως τοῦ καλυτέρου ὁρθοδόξου θεολόγου τῆς ἐποχῆς Μελετίου Συρίγου⁵⁵.

Ὁ Νικόλαος Κεραμεύς, μετὰ τὰ ἐγκύκλια γράμματα στὴ Σχολὴ τῶν Δεσποτῶν μέσα στὸ φρούριο τῶν Ἰωαννίνων κατὰ τὸ 1630⁵⁶, συνέχισε γιὰ ἀνώτερες σπουδές, στὰ τότε ἀκμάζοντα ἐκπαιδευτικὰ κέντρα τῆς Ἰταλίας, ὅπου διδάχτηκε ἱατρικὴ, φιλοσοφία καὶ θεολογία. Τὸ 1646 φέρεται ὅτι βρισκόταν στὴ Βενετία, ὅπου ἐργάστηκε ὡς διορθωτὴς στὰ τυπογραφικὰ δοκίμια τοῦ περίφημου διαλόγου τοῦ Ἀγίου Γρηγόριου⁵⁷.

Ἀργότερα περὶ τὸ 1650 ἐγκαταστάθηκε στὴν ΚΠολη. Ὁ χρόνος τῆς ἀρχικῆς ἐγκαταστάσεως στὴν ΚΠολη τῶν Γιανιωτῶν Νικολάου Κεραμέως καὶ Βασιλείου Μακρῆ περίπου συμπίπτει. Λογικὸ εἶναι λοιπόν, ὁ Γιαννιώτης Νικ. Κεραμεύς ποὺ ἔχαιρε τῆς ἐμπιστοσύνης καὶ τῆς ἀναγνωρίσεως τῶν

53. Ὁ πλήρης τίτλος τοῦ ἔργου εἶναι «Ἀντέγκλημα τῶν ἐγκαλούντων ἀδίκως κατὰ τῆς μῆς καὶ μόνης ἁγίας καθολικῆς καὶ ἀποστολικῆς τῆς τοῦ Χριστοῦ Ἐκκλησίας, φιλοπονηθὲν κατ' ἐπιταγὴν καὶ πρόσκλησιν τοῦ ἐλέυ Θεοῦ χρηματίζοντος ἀρχιεπισκόπου Κωνσταντινουπόλεως νέας Ρώμης οἰκουμενικοῦ πατριάρχου Παρθενίου, ἔτι δὲ τῆς ὑπερτελεστέτης τῶν ἀρχιερέων καὶ συλλειτουργῶν αὐτῷ ἱερᾶς Συνόδου» (Δοσιθέου Ἱεροσολύμων, *Τόμος Χαράς*, ἐν τῇ ἐπισκοπῇ Ρημνίκου ἐν ἔτει ρηψ', σσ. 1-552).

54. Σάθα, *Φιλολογία*, σ. 382.

55. Χρήστου Κ. Π., *Ἐκκλησιαστικὴ Γραμματολογία Β'*, Θεσσαλονίκη 1971, σ. 291.

56. Παράνικα, *Σχεδιάσμα*, σ. 61.

57. Παπαδοπούλου Γ. Στ., «Κεραμεύς Νικόλαος», *ΘΗΕ* 7 (1965), σ. 503. Ὁ Ἅγιος Γρηγόριος ὑπῆρξε ἐπίσκοπος Τάφρων (535-552) στὴ σημερινὴ Ὑεμένη τῆς Ἀραβικῆς χερσονήσου καὶ ἐορτάζεται τὴν 19ην Δεκεμβρίου. Περὶ τοῦ ἔργου του *Διάλεξις μετὰ τοῦ Ἰουδαίου Ἐρβάν* βλ. *MPG* 86, I 563-784, *ΕΠΑ* 13 (1964), σ. 288.

λογίων της Πόλης κατά τη δεκαετία του 1650 και ο συμπατριώτης του Νικόλαος Μακρής, ο πατέρας του Βασιλείου, «έμποροτεχνίτης έντιμος και θεοσεβής»⁵⁸, να συσχετισθούν μεταξύ τους και να αναπτύξουν στενές και φιλικές σχέσεις.

Οί ένδειξεις τών οικογενειακών δεσμών μεταξύ Κεραμέως και Μακρή θά ήταν έντελώς μετέωρες, αν δέν έρχονταν στό φώς της δημοσιότητας οί κώδικες της άλλοτε Βιβλιοθήκης Κοινότητος Καλλιπόλεως Θράκης. 'Ο ύπ' άριθ. 5 κώδικας (έτους 1650, 345 φύλλων, αυτόγραφοs του 'Ιωαννίτη «ιατροφυσικοῦ» Νικολάου Κεραμέως), **περιείχε στην άρχή ιδιόγραφο κατάλογο πολυαριθμῶν βιβλίων**, τά όποια ό Βησσαρίων Μακρής «άνέγνωσε» στα 'Ιωάννινα μεταξύ τών έτών 1674-1698⁵⁹. 'Ο έν λόγω κώδικας περιείχε τό ανέκδοτο έργο του Κεραμέως **Λεξικόν έλληνικόν και άπλόν**⁶⁰.

Τό περιεχόμενο του ύπ' άριθ. 5 κώδικα καθώς και ή ιδιόγραφη σημείωση του Βησσαρίωνος, κατά τόν 'Α. Παπαδόπουλο-Κεραμέα, είναι δύο πληροφορίες μέ πολὺ μεγάλη σημασία για τήν παρούσα μελέτη. 'Αν δηλαδή συνεξετάσουμε τήν πληροφορία του Π. 'Αραβαντινοῦ, ότι ό Βησσαρίων κατά τό τρίτο διάστημα της τελειοποιήσεως τών σπουδών του στην Πατριαρχική

58. 'Αραβαντινοῦ, *Συλλογή*, σ. 108.

59. Παπαδοπούλου-Κεραμέως, *Έκθεσις*, σσ. 7 και 9, όπου στην ύποσ. 2 γράφει κατά λέξη: Τό τεῦχος σύγκειται ἐκ 345 φύλλων. Έν φύλλῳ 333α ἀναγιγνώσκεται αὐτόγραφος σημείωσις ἔχουσα ὥδε: «Τέλος μέ τήν βοήθειαν καί τήν χάριν τοῦ Θεοῦ, ἀχν', ζές ἡ' τοῦ δεκεμβρίου μηνός – Νικόλαος Κεραμεὺς ἱατροφυσικός». Βλ. καί Μπενάκη, *Αφιέρωμα*, σ. 143. Τοῦ 'Ιδίου, *Λεξιλόγιο*, σ. 101.

60. Παπαδοπούλου Γ. Στ., «Κεραμεὺς Νικόλαος», *ΘΗΕ* 7 (1965), στ. 503, όπου ἀναφέρεται κατά λέξη: «Κατά τόν Δοσιθέον 'Ιεροσολύμων, τόν όποιον ἐπανάλαβον οί μεταγενέστεροι, ό Κεραμεὺς ἔγραψε καί τά ἐπόμενα ἔργα, παραμείναντα ἀνέκδοτα: Περί τῆς ἀκολουθίας τοῦ 'Αγίου Μύρου. Περί ἀρχῶν θεολογικῶν. Περί τῶν συκοφαντούντων μέρη τινά τῆς 'Αγίας Γραφῆς μὴ εἶναι γνήσια. Περί φιλίας καί ἔρωτος. **Λεξικόν έλληνικόν και άπλόν**. "Ετερα φιλοσοφικά καί ἱατρικά». "Όσον ἀφορᾷ τό ἔργο του «'Αντιρρητικά κατά τῆς ἀρχῆς τοῦ πάπα τῆς Ρώμης, εἰς 84 τμήματα», εἶναι τό ἴδιο μέ τό «'Αντέγκλημα κατά τῶν ἐγκαλούντων ἀδικίως κατά τῆς μᾶς καί ἀγίας τοῦ Χριστοῦ ἐκκλησίας...» μέ μικρότερο τίτλο. Πρόκειται δηλαδή γιά τό ἴδιο ἔργο άλλοτε μέ ἐκτενέστερο καί άλλοτε μέ συντομότερο τίτλο. 'Η σύγχυση ἔγινε γιά πρώτη φορά ἀπό τό Κ. Σάθα, *Φιλολογία*, σσ. 322-323 καί ἐπαναλήφθηκε ἀπό δλους τοὺς μεταγενέστερους. Βλ. καί Δοσιθέου, *Τόμος Χαράς*, ('Ανατύπωσης), Εἰσαγωγή-Σχόλια-Επιμέλεια Κειμένων Κωνσταντίνου Σιαμάκη, ἐκδόσεις Βασ. Ρηγοπούλου, Θεσσαλονίκη 1985, σ. 131. 'Εκεῖ ἐπίσης κατά λέξη ἀναφέρει μία ἀκόμη πληροφορία, ότι «τό χειρόγραφον 504 τῆς ἐν τῷ πατριαρχείῳ 'Ιεροσολύμων βιβλιοθήκης τοῦ 'Αγίου Σάββα, αὐτόγραφον ὄν τοῦ Νικολάου Κεραμέως, περιέχει ὑπομνήματά του εἰς ἔργα τοῦ 'Αριστοτέλους.». 'Ὡς σχολιαστής ἔργων τοῦ 'Αριστοτέλους κατά τήν πρώιμη περίοδο τοῦ Μεταβυζαντινοῦ 'Αριστοτελισμοῦ βλ. καί Μπενάκη, *Λεξιλόγιο*, σ. 98.

Σχολὴ ΚΠόλεως εἶχε ὡς διδάσκαλο τῶν μαθηματικῶν κάποιον ἱατροφιλόσοφο Νικόλαο, μὲ τὴν πληροφορία τοῦ Κ. Σάθα ποὺ εἶναι παρμένη ἀπὸ τὸν Τόμο Χαράς τοῦ Δοσιθέου Ἱεροσολύμων, περὶ τοῦ ἔργου τοῦ συγγραφέως Νικολάου Ἱατροφιλοσόφου «ἀντιρρόητικά κατὰ τῆς ἀρχῆς τοῦ πάπα Ῥώμης ἢ Κεραμέως ἀντιρρόητικά...», θὰ ὀδηγηθοῦμε στὸ συμπέρασμα, ὅτι ὁ διδάσκαλος αὐτὸς ἦταν ὁ Νικόλαος Κεραμεύς. Γράφει χαρακτηριστικὰ ὁ Ἀραβαντινός: «ἡρύσθη ὑψηλότερας τῶν ἐπιστημῶν γνώσεις καὶ τῆς ἀστρονομίας, τῆς τε ὑψηλῆς μαθηματικῆς ἱκανὰ νάματα **ὑπὸ τινος ἱατροφιλόσοφου Νικολάου**»⁶¹. Ἀπὸ τίς μέχρι τώρα γνωστὲς μαρτυρίες γνωρίζουμε, ὅτι ὁ Νικ. Κεραμεύς δίδαξε στὸ ἐλληνικὸ κολλέγιο τοῦ Ἰασίου, ὅπου καὶ σύμφωνα μὲ κώδικα τοῦ 1669, τῆς πατριαρχικῆς Βιβλιοθήκης Ἱεροσολύμων, ἀπεβίωσε κατὰ τὸ 1663⁶². Ὑπάρχει διχογνωμία ὅμως ὡς πρὸς αὐτὸ τὸ θέμα, διότι ὁ Κ. Σάθας⁶³ σημειώνει ὡς ἔτος θανάτου τοῦ Κεραμέως τὸ 1672, ἐνῶ ὁ Δοσίθεος Ἱεροσολύμων⁶⁴ τὸ ἔτος 1670. Ὡς πιθανότερη θεωροῦμε τὴν ἄποψη τοῦ Δοσιθέου, διότι ὁ πατριάρχης γνῶριζε προσωπικὰ τὸν Κεραμέα ὡς ἀντιρρητικὸ θεολόγο, ἱατροφιλόσοφο καὶ διδάσκαλο, ὅταν ἀπὸ τὸ 1657 ἀκόμα πρωτοπῆγε στὴν ΚΠολη καὶ εἰσηλθε ἀμέσως στὸν κύκλο τῶν λογίων καὶ τῶν ἱερωμένων τῆς πόλεως. Ὁ ἴδιος μάλιστα ὁ Δοσίθεος ἐξηγώντας τοὺς λόγους ποὺ τὸν ὤθησαν νὰ συμπεριλάβει στὸν *Τόμο Χαράς* τὸ ἔργο τοῦ Νικολάου Κεραμέως, ἀποκαλεῖ σὲ τρεῖς περιπτώσεις τὸν Κεραμέα ἱατροφιλόσοφο καὶ σημειώνει, ὅτι ὑπῆρξε καὶ ὁ ἴδιος μαθητὴς του. Γράφει κατὰ λέξη: «Περὶ... τῆς συγγραφῆς τοῦ μακαρίτου Νικολάου ἱατροφιλοσόφου τοῦ Κεραμέως,... ὁ ἀγιώτατος πατριάρχης Παρθένιος... καὶ ἡ περὶ αὐτὸν ἱερὰ Σύνοδος δεδώκασι τῷ ἱατροφιλοσόφῳ... ἀπελθὼν εἰς Βλαχομπογδανίαν ὁ ἱατροφιλόσοφος ἀπέθανεν εἰς Γιάσον ἀγορβ'... καὶ ἐπειδὴ ἦτον φίλος ἄκρος τοῦ ἡμετέρου γέροντος ἀοιδοῖμου πατριάρχου κυρ Νεκταρίου, καὶ ἡμεῖς ἐν τισὶν ἐχρημάτισαμεν αὐτοῦ μαθηταί,...»⁶⁵.

61. Ἀραβαντινοῦ, *Συλλογή*, σ. 109.

62. Παπαδοπούλου-Κεραμέως, *Βιβλιοθήκη*, Δ' (1963), σ. 305.

63. Σάθα, *Φιλολογία*, σ. 322.

64. Δοσιθέου, *Τόμος Χαράς*, ὁ.π. (στὴν εἰσαγωγὴ τῆς ἐκδόσεως. Δοσιθέου Προλεγόμενα) καὶ στὴν Ἀνατύπωση, ἐκδόσεις Ρηγοπούλου, Θεσ/νίκη 1985, σ. 184.

65. Τοῦ Ἰδίου, ὁ.π., σσ. 184 καὶ 185. Μὲ τὴν εὐκαιρία καλὸ εἶναι νὰ σημειωθεῖ ἐδῶ ὅτι ὁ Χρυσόστομος Παπαδόπουλος δὲν γνωρίζει αὐτὴ τὴ λεπτομέρεια γιὰ τὴ μαθητεία τοῦ Δοσιθέου κοντὰ στὸν Νικόλαο Κεραμέα ἀφενὸς καὶ ἀφετέρου συγγεί πιθανὸν τὸ Γιαννιώτῃ Νικ. Κεραμέα μὲ τὸν Νικηφόρο Πριγγιλέα, τὸν τοῦπικλιν Ἀθηναῖο, ὁ ὁποῖος εἶχε ζήσει γιὰ ἓνα χρονικὸ διάστημα στὰ Ἰωάννινα περὶ τὸ 1645, ἴσως μαθητὴς τοῦ Νικολάου Κούρσουλα. (Δοσίθεος *Πατριάρχης Ἱεροσολύμων*, ἐν Ἱεροσολύμοις 1907, σ. 2).

Ὁ Δοσίθεος, ὡς γνωστόν, προηγουμένως ὡς ἱεροδιάκονος ἀκόλουθος τοῦ πατριάρχου Ἱεροσολύμων Παΐσιου, ὡς μητροπολίτης Καισαρείας Παλαιστίνης ἀλλὰ καὶ ὡς πατριάρχης Ἱεροσολύμων ὁ ἴδιος, εἶχε στενοὺς δεσμούς μὲ τις παραδουνάβιες ἡγεμονίες. Ἀπὸ τὸ 1681 μάλιστα, σύμφωνα μὲ τὸν Κ. Σάθα, «Συνεστήσατο... Ἑλληνικὴν ἐν Ἱασιῷ τυπογραφίαν»⁶⁶, μὲ τὴν ὁποία κατόρθωσε νὰ ἐκδώσει πολλὰ θεολογικοῦ περιεχομένου συγγράμματα, τὰ ὁποία μοιράζονταν δωρεὰν σὲ ὅσους διψοῦσαν γιὰ μάθηση. Στόν *Τόμο Χαράς*, ὅπως εἶδαμε, συμπεριέλαβε καὶ τὸ ἔργο τοῦ Νικ. Κεραμέως «Ἀντέγκλημα τῶν ἐγκαλούντων ἀδίκως...»⁶⁷.

Γιὰ τὸν Δοσίθεο λοιπὸν, ὅπως καὶ γιὰ ὅλους τοὺς ὑπολοίπους συγχρόνους του ἱερωμένους καὶ λογίους, ὁ ἀντιρρητικὸς θεολόγος, διδάσκαλος καὶ λόγιος Νικόλαος Κεραμεὺς ἦταν γνωστὸς ὡς «*Νικόλαος ὁ ἱατροφιλόσοφος*». Αὐτὸ φαίνεται καὶ ἀπὸ τὴν βιογραφία τοῦ Βησσαρίωνος Μακρῆ, τὴν ὁποία ἔγραψε ὁ μαθητὴς καὶ διάδοχός του Παῖσιος καὶ ἀπὸ *ἀντίγραφο* διάβασε ὁ Παν. Ἀραβαντινός, στὴ Μονὴ Ἀγίου Γεωργίου Λιγκιάδων⁶⁸. Γιὰ τὸν Μακρῆ καὶ τὸν Παῖσιο ὁ *Νικόλαος ὁ ἱατροφιλόσοφος* ἦταν ὁ *Νικόλαος ὁ Κεραμεὺς, ὁ Γιαννιώτης, ὁ ἱατροφιλόσοφος* τοῦ 17ου αἰῶνος. Κατὰ τὸν Ἀραβαντινὸ, ὁ Νικόλαος Κεραμεὺς ἦταν «Ἰωαννίτης ὁ σοφὸς οὗτος», ὁ ὁποῖος «ἐγεννήθη κατὰ τὰς ἀρχὰς τῆς ΙΖ' ἑκατονταετηρίδος, διαβιώσας ἐφ' ἱκανὸν καιρὸν εἰς Εὐρώπην... περὶ τὸ 1660 διέτριβεν εἰς Κωνσταντινούπολιν καὶ... συνέγραψεν...»⁶⁹.

Καθὼς λοιπὸν ὁ Ἀραβαντινὸς ἀδυνατοῦσε νὰ διαγνώσει, ὅτι ὁ *Νικόλαος ὁ ἱατροφιλόσοφος* ταυτίζεται μὲ τὸν *Νικόλαο Κεραμέα*, συμπλήρωσε στὶς δικές του σημειώσεις τὴ λέξη: «**τινα**». Κατὰ τὴν ἀποψή μας ὁμοῦς ἡ ἀρχικὴ μορφή τοῦ κειμένου στὴ Βιογραφία δὲν περιεῖχε τὴ λέξη «**τινα**» καὶ θὰ πρέπει νὰ ἦταν ὡς ἑξῆς: «ἡρύσθη (ἐνν. ὁ Βησσαρίων) ὑψηλότερας τῶν ἐπιστημῶν γνώσεις καὶ τῆς ἀστρονομίας, τῆς τε ὑψηλῆς μαθηματικῆς ἱκανὰ νάματα ὑπὸ **τοῦ ἱατροφιλοσόφου** Νικολάου». Ὁ Κ. Σάθας ἀντίθετα στὸ ἔργο του *Νεοελληνικὴ Φιλολογία*, σ. 381 σημειώνει γιὰ τὰ περιεχόμενα τοῦ *Τόμου Χαράς* τοῦ Δοσιθέου Ἱεροσολύμων: «*Τόμος Χαράς ἐν ᾧ περιέχονται... τὰ ἀντιρρητικὰ κατὰ τῆς ἀρχῆς τοῦ πάπα τῆς Ῥώμης Νικολάου Ἱατροφιλοσόφου...*», ἐνῶ στὴ σ. 382 τοῦ ἰδίου ἔργου στὶς σελιδαριθμήσεις τῶν περιεχομένων γράφει: «... **Κεραμέως** ἀντιρρητικὰ 1-552...».

66. Σάθα, *Φιλολογία*, σ. 380.

67. Σάθα, *Φιλολογία*, σσ. 381-382.

68. Ἀραβαντινοῦ, *Συλλογή*, σσ. 3, 111 καὶ 152.

69. Ἀραβαντινοῦ, *Συλλογή*, σ. 86.

Ἀπὸ τὴ σύντομη αὐτὴ διερεύνηση καὶ ἀπὸ τὶς φτωχὲς εἰδήσεις ποὺ ἔχουμε γιὰ τὸν Νικόλαο Κεραμέα, εἶναι δυνατόν νὰ παρατηρήσουμε, ὅτι σὲ ἕνα πρῶτο στάδιο τῆς συγγραφικῆς του δράσεως ὑπογράφει ὡς «Νικόλαος Κεραμεὺς ἱατροφυσικός»⁷⁰. Ἀργότερα μνημονεύεται μόνο μὲ τὸν τίτλο τοῦ «ἱατροῦ», ὅπως ἀναφέρεται σὲ ἐπιστολὴ τοῦ Νεκταρίου Σιναΐτη, ἡ ὁποία γράφτηκε τὸ 1660 στὴν Ἀλεξάνδρεια καὶ ἀπευθυνόταν πρὸς τὸ Γερμανὸ τὸν Αἰτωλὸ. Ἐκεῖ μεταξὺ τῶν ἄλλων ὁ Νεκτᾶριος ὑπενθυμίζει στὸν παραλήπτη ὅτι, ὅπως καὶ στὸ παρελθὸν εἶχε καταβάλλει προσπάθειες νὰ τὸν βοηθήσει νὰ χειροτονηθεῖ μητροπολίτης Καστοριᾶς, «συνεργοῦντος καὶ τοῦ ἱατροῦ Νικολάου Κεραμέως», ἔτσι καὶ τώρα, ἂν πῆγαινε στὴν Ἀλεξάνδρεια, θὰ ἀπολάμβανε τὴ στοργὴ τοῦ ἰδίου καὶ τοῦ Πατριάρχῃ⁷¹. Στὸ στάδιο αὐτὸ τῆς ζωῆς του μετὰ τὸ 1660, ὅταν σύμφωνα καὶ μὲ τὴ μαρτυρία τοῦ Ἀραβαντινοῦ⁷² ὑπῆρξε διδάσκαλος στὴν Πατριαρχικὴ Σχολὴ τοῦ Β. Μακρῆ, ἔμεινε περισσότερο γνωστὸς ὡς «ἱατροφιλόσοφος». Πρὸς τὸ τελευταῖο αὐτὸ συμφωνεῖ καὶ ὁ χαρακτηρισμὸς τοῦ Κ. Σάθα γιὰ τὸν Νικόλαο Κεραμέα.

Ἀπὸ τὰ παραπάνω φαίνεται καθαρὰ ὅτι ὁ μὲν Ἀραβαντινὸς δὲν μπόρεσε νὰ διακρίνει ὅτι ὁ Νικόλαος Κεραμεὺς ὑπῆρξε ἱατροφιλόσοφος καὶ γι' αὐτὸ τὸν ἀποκαλεῖ σοφός⁷³, ἐνῶ ὁ Κ. Σάθας γινώριζε ὅτι πρόκειται γιὰ τὸν ἴδιο λόγιο καὶ στὴν πρώτη περίπτωση γράφει ὅτι τὸ ἔργο: «ἀντιρῶρητικὰ κατὰ τῆς ἀρχῆς τοῦ πάπα Ῥώμης» εἶναι τοῦ «Νικολάου Ἱατροφιλοσόφου»⁷⁴, παραλείποντας τὸ ἐπώνυμο Κεραμέως, ἐνῶ στὴ δεύτερη «Κεραμέως ἀντιρῶρητικὰ 1-552»⁷⁵, παραλείποντας τὸ «Ἱατροφιλοσόφου Νικολάου».

Ἀπὸ τὸ πλῆθος τῶν ἐρωτημάτων ποὺ προκύπτουν σχετικὰ μὲ τὴ σχέση τοῦ Νικ. Κεραμέως καὶ τοῦ Βησσ. Μακρῆ, κορυφαῖα στὴν παρούσα ἔρευνα κρίνονται τὰ ἀκόλουθα:

1. Γιὰ πόσο χρονικὸ διάστημα παρέμεινε ὁ Ν. Κεραμεὺς διδάσκαλος τοῦ Μακρῆ καὶ πότε ἀναχώρησε, γιὰ νὰ διδάξει στὴν Ἀκαδημία τοῦ Ἰασίου;

2. Πῶς βρέθηκε στὴν κατοχὴ τοῦ Μακρῆ ὁ αὐτόγραφος κώδικας ὑπ' ἀριθ. 5 τῆς ἄλλοτε Βιβλιοθήκης Καλλιπόλεως τοῦ Ν. Κεραμέως, ὅταν μνημονεύεται ὅτι αὐτὸς εἶχε χαρίσει ὁλόκληρη τὴν προσωπικὴ του Βιβλιοθήκη στὴ μονὴ τῶν Ἀγίων Ἀποστόλων τοῦ Ἰασίου τῆς Μολδαβίας;

70. Παπαδοπούλου-Κεραμέως, *Ἐκθεσις*, σ. 9, ὑπ. 2.

71. Γεδεών, *Χρονικά*, σ. 102. Πρβλ. καὶ Σαβράμη, *Μακρῆς*, σσ. 31-32 καὶ Cristian Fried Mathaei, *Ποικίλα Ἑλληνικά*, Μόσχα 1811, σσ. 259-269.

72. Ἀραβαντινοῦ, *Συλλογὴ*, σ. 109.

73. Ἀραβαντινοῦ, *Συλλογὴ*, σ. 86.

74. Σάθα, *Φιλολογία*, σ. 381.

75. Σάθα, *Φιλολογία*, σ. 382.

3. Μήπως ό ύπ' άριθ. 5 κώδικας με τό έργο του Ν. Κεραμέως *Λεξικόν ελληνικόν και άπλόν* είχε περιέλθει στην κατοχή του Β. Μακρη, σάν ένα είδος δώρου του παλαιού δασκάλου προς τόν τότε μαθητή του και μελλοντικό διδάσκαλο;

4. Γιατί ό Β. Μακρης σημείωσε στον αυτόγραφο κώδικα του Νικ. Κεραμέως (ύπ' άριθ. 5 άλλοτε βιβλιοθήκης Καλλιπόλεως), τόν άριθμό των βιβλίων, τά όποια «άνέγνωσε» στα Ίωάννινα από τό 1674 μέχρι τό 1698, όταν είναι γνωστό, ότι από τούς 42 κώδικες που βρήκε ό Α. Παπαδόπουλος – Κεραμεύς στην έν λόγω Βιβλιοθήκη, οί 12 ήταν κτήμα του Μακρη, άπ' αυτούς δέ οί περισσότεροι ήταν αυτόγραφοι του Βησσαρίωνος; Καθώς ή ιδιόγραφη σημείωση έγινε μετά τό 1698, απομένει νά άπαντηθεϊ, σε τί άποσκούσε ή άπό τόν Μακρη άπαρίθμηση των άναγνωσθέντων βιβλίων και μάλιστα ή άναγραφή τους στον κώδικα ενός άλλου Γιαννιώτη λογίου.

Στά έρωτήματα αυτά δέν είναι εύκολο νά δοθοϋν άμεσα άπαντήσεις, άλλά έχουν έδω κατατεθεϊ ως άφορμές για μελλοντικές έρευνες, σχετικά με τούς λογίους του ΙΖ' αϊ. Γεγονός πάντως είναι ότι ή περίπτωση νά είχε ό Βησσαρίων Μακρης διδάσκαλό του τόν Νικόλαο Κεραμέα άποτελεϊ ύπόθεση πολύ ισχυρή, που τείνει προς τη βεβαιότητα. Ό Κεραμεύς ως Γιαννιώτης ιατρός, φυσικός, φιλόσοφος, συγγραφέας, έπιφανής αντιρρητικός θεολόγος και διδάσκαλος, ύπήρξε ασφαλώς πρότυπο ανθρώπου διδασκάλου και λογίου για τόν επίσης Γιαννιώτη Βησσαρίωνα Μακρη.

Τό γεγονός, τό όποιο θα πρέπει νά εύχαρίστησε ιδιαίτερα όχι μόνο τόν ίδιο τόν Κεραμέα αλλά και όλη τη Γιαννιώτικη παροικία της ΚΠόλεως, ήταν ή άνάθεση σ' αυτόν από τόν πατριάρχη Παρθένιο Γ' κατά τό 1656 της συντάξεως ενός έργου με στόχο την άναίρεση του «Αντιπατελάρου»⁷⁶. Δέν αποκλείεται μάλιστα ό Βασίλειος (Βησσαρίων) Μακρης, που ήταν τότε 21 έτών, νά βοήθησε τό συμπατριώτη του Ν. Κεραμέα στη σύνταξη του άναληφθέντος από εκείνον έργου, άν και ως σήμερα τέτοια μαρτυρία δέν ύπάρχει. Στο πρόσωπο του Ν. Κεραμέως όλόκληρη ή Γιαννιώτικη παροικία της ΚΠόλεως έβλεπε την άναγνώριση, εκ μέρους της Μεγάλης του Χριστού Έκκλησίας, της μακραίωνης προσφοράς της πόλεως τους προς τό Γένος. Η τιμή αυτή άνταποκρινόταν πλήρως στα αισθήματα ύπεροχής των από την πρω-

76. Μέρτζιου, *Άρχεϊον*, σ. 96, όπου φαίνεται ότι ήδη από τό 1642 ό Λεοντάρης Γκιούμας (Γγιόνμας), είχε όρίσει ως επιτρόπους για την ίδρυση του δικού του Ίεροδιδασκαλείου στην Κωνσταντινούπολη, τούς Γιαννιώτες Γεώργιο Καντακουζηνό και Μιχαήλ Κουνούπη. Αυτό δηλώνει, ότι ύπήρχε μεγάλη παροικία Γιαννιωτών στην Πόλη, με την όποία συνδεόταν ό δωρητής της όμώνυμης σχολής των Ίωαννίνων.

τεύουσα τῆς δυτικῆς ἡπειρωτικῆς Ἑλλάδας καταγομένων Γιαννιωτῶν τῆς ΚΠόλεως.

Ὁ μαρτυρικὸς ὁμῶς θάνατος τοῦ Παρθενίου τοῦ Γ' με ἀπαγχονισμό κατὰ τὸ 1657 (24η Μαρτίου, Σάββατο τοῦ Λαζάρου), στέρησε τὸ Γένος ἀπὸ ἓνα δυναμικὸ πατριάρχη καὶ κατ' ἐπέκταση καὶ τὸν Κεραμέα καὶ τὴν Γιαννιώτικη παροικία ἀπὸ ἓναν ἰσχυρὸ προστάτη καὶ φίλο. Τὸ γεγονὸς αὐτὸ γέμισε μὲ αἰσθήματα λύπης καὶ ἀγανακτήσεως τὴν εὐαίσθητη ψυχὴ τοῦ Γιαννιώτη Βασιλείου Μακρῆ. Στὴν ἤδη συσσωρευμένη ἔνταση ποὺ κουβαλοῦσε ἀπὸ τὰ παιδικὰ του χρόνια, ἐρχόταν νὰ προστεθοῦν τὰ συμβάντα μετὰ τὸν Παρθένιο τὸν Γ'. Πράγματι ἦταν μόνο 22 ἐτῶν κι ὥστόσο τέσσερις πατριάρχες τοῦ Οἰκουμενικοῦ θρόνου θανατώνονταν με ἀτιμωτικὸ τρόπο ἀπὸ τὸν Ὁθωμανὸ δυνάστη. Ἐνῶ τῶν δύο πρώτων, τοῦ Κυρίλλου Λουκάρεως (1638) καὶ τοῦ Κυρίλλου Κονταρῆ (1639), τὸ θάνατο γινώριζε ἐξ ἀκοῆς, τῶν δύο Παρθενίων, Β' (1650) καὶ Γ' (1657), ἀντίθετα βίωσε ὁ ἴδιος στὴν ΚΠολη. Τὸν Παρθένιο Β' ὁ Σπ. Λάμπρος κατατάσσει μεταξὺ τῶν «ἐξ Ἡπείρου πεπαιδευμένων ἱεραρχῶν οἵτινες ἀνῆλθον τὸν πατριαρχικὸν θρόνον τῆς Κωνσταντινουπόλεως, ἀπὸ τὸ 1644-5 καὶ ἀπὸ 1648-51»⁷⁷.

Τὸ πνευματικὸ κλίμα τῆς Πόλης ἦταν ἀκόμα βαρὺ. Δὲν εἶχε ἐντελῶς κοπάσει ἡ διαμάχη τῶν ἀντιμαχόμενων πλευρῶν μεταξὺ Λουκαρικῶν καὶ Ἀντιλουκαρικῶν. Ἐμφανὴς ἦταν ἡ ἀγωνία τοῦ Γένους νὰ βρεῖ τὴν ταυτότητά του, νὰ ἀποκρούσει τίς ἐξωτερικὲς ἐπιθέσεις ἀπὸ ὁμόθρησκες καὶ ἀλλόθρησκες ὁμολογίες, νὰ στερεώσει τὸ φρόνημα τῶν μελῶν του ἀπὸ τὸν τοῦρκο κατακτητὴ καὶ νὰ προβάλει τὴν ἀλήθεια τῆς Ὁρθοδοξίας καὶ τὴν ἀξία τῆς Ρωμαϊκῆς καταγωγῆς του.

4. Ἡ ἀφιέρωση τοῦ Βασιλείου Μακρῆ στο Μοναχισμό

Σύμφωνα με τὴ μαρτυρία τοῦ Ἀραβαντινοῦ, ὁ κατὰ κόσμον Βασίλειος Μακρῆς ἐκάρῃ μοναχὸς στὴ μονὴ τῆς Χάλκης καὶ ἔλαβε τὸ ὄνομα Βησσαρίων. Δὲν ὑπάρχουν στοιχεῖα γιὰ τὴν ἐπιλογὴ τοῦ μοναχικοῦ του ὀνόματος, ὥστόσο ὅλη ἡ μετέπειτα πορεία τῆς ζωῆς του καταδεικνύει ὅτι ἐπρόκειτο γιὰ μίαν πολὺ συνειδητὴ ἐκ μέρους του ἐπιλογὴ. Φαίνεται ὅτι ὁ κατὰ κόσμον Βασίλειος Μακρῆς, πέρα ἀπὸ μίαν ἐμφυτη κλίση πρὸς τὸ μοναχικὸ βίο, διέθετε ἓναν ἐπίσης ἐμφυτο δυναμισμό γιὰ τὴ στήριξη καὶ τὴν προβολὴ τῆς ὁρθόδοξης παραδόσεως καὶ πίστεως. Ζώντας κοντὰ στὸ Γιαννιώτη Νικόλαο Κεραμέα στὴν

77. Λάμπρος Σπ. «Περὶ τῆς Παιδείας ἐν Ἰωαννίνοις», ΝΕ 13 (1916), σσ. 302-303.

ΚΠολη, ἦρθε σὲ ἐπαφή καὶ στενὴ γνωριμία μὲ τοὺς κύκλους τῶν ὀρθοδόξων πατριαρχείων Ἱεροσολύμων καὶ Μεγάλης Ἐκκλησίας, ὅπου ἔγιναν φανερά τὸ ὀρθόδοξο ἦθος, ἡ ἀγάπη του γιὰ τὴν πίστη καὶ τὸ ἀγωνιστικό του πνεῦμα γιὰ τὴ διατήρηση τῆς πνευματικῆς μας παρακαταθήκης. Ἔλαβε τὸ οὐράνιο ὄνομα Βησσαρίων μὲ τὴν ἔννοια ὅτι ὡς νέος Βησσαρίων θὰ παρέμενε πιστὸς στὴν Ὁρθοδοξία, σὲ ἀντίθεση μὲ τὸ γνωστὸ Νικαίας Βησσαρίωνα, ὁ ὁποῖος παρασύρθηκε ἀπὸ τὰ παπικὰ δόγματα καὶ τὰ πλοῦτῃ τῆς Δύσεως καὶ ἀπεμπόλησε τὴν πίστη τῶν πατέρων τῆς Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας. Ὁ δικός μας Βησσαρίων, ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὸ ἔργο του, εἶχε σὰν πρότυπὰ του ὅλους τοὺς Πατέρες τῆς Ὁρθοδοξίας καὶ ἔτρεφε ἰδιαίτερη ἀγάπη πρὸς τὸν ἅγιό Μάρκο τὸν Εὐγενικό, τὸν ἐπίσκοπο Ἐφέσου, τὸ μεγάλο ἡσυχαστὴ τοῦ ΙΕ' αἰ., ὁ ὁποῖος, ὡς γνωστόν, μὲ τὶς συγγραφές καὶ τὴν ἐν γένει στάση του βοήθησε πολὺ τὸ Γένος μας στὰ χρόνια τῆς Τουρκοκρατίας⁷⁸. Δὲν ἀποκλείεται πάντως καὶ τὸ ἐνδεχόμενο νὰ εἶχε ὡς πρότυπό του τὸν Ἅγιο Βησσαρίωνα Β', τὸ μητροπολίτη Λαρίσης (1490-1540), ὁ ὁποῖος, ἦταν γνωστὸς στὴν περιοχὴ Θεσσαλίας καὶ Ἡπείρου, ὅπως μᾶς πληροφορεῖ καὶ τὸ τροπάριο ποὺ ψάλλεται κατὰ τὴν ἡμέρα τῆς ἐορτῆς του στίς 15 Σεπτεμβρίου: «Λαρίσης ὑπερμαχος καὶ Θεσσαλίας ἀπάσης φρουρὸς καὶ ὄντως προστάτης, Ἑλλάδος τε καύχημα καὶ τῆς Ἡπείρου ἄκουσμα καὶ τὸ τῆς Τρίκκης τείχισμα»⁷⁹.

Στὰ συγγράμματα, τὰ ὁποῖα ἀναφέρονται στὴ Μονὴ τῆς Χάλκης, δὲν διασώζονται ὁμως πληροφορίες οὔτε γιὰ τὴν ἐποχὴ κατὰ τὴν ὁποία ἐκάρη μοναχὸς ὁ Βησσαρίων, οὔτε γιὰ τὸ γεγονὸς τὸ ἴδιο, ποὺ ἐδῶ μᾶς ἐνδιαφέρει⁸⁰. Ἡ σχετικὴ περιγραφή τοῦ Ἀραβαντινοῦ εἶναι ἡ ἀκόλουθη: «... κατὰ τὸ 1658 ἀποβιώσας (ὁ πατέρας τοῦ Βασιλείου) κατέλιπε τὸν ρηθέντα υἱὸν του διευθυντὴν τοῦ ἐργοστασίου καὶ τῆς μικρᾶς αὐτοῦ περιουσίας. Οὗτος δὲ τὴν μοναστηριακὴν ζωὴν ὀρεγόμενος ἐξεποίησε τὸ ὑλικὸν τοῦ ἐργαστηρίου, ἀπέστειλε τὸ πλεῖστον μέρος τοῦ χρηματικοῦ εἰς τὴν ἐν Ἰωαννίνοις διαμένουσαν μητέραν του, τὸν τε νεώτερον ἀδελφόν του Μιχαήλ, καὶ μετέβη εἰς τὸ κατὰ τὴν Χάλκην μοναστήριον, ὅπου ἱεροδιάκονος ἀναδειχθεὶς μετωνομάσθη Βησσαρίων· ἀλλὰ διετίαν μόνην ἔμεινε ἐκεῖσε, διότι κατ' ἐπίμονον τῆς μητρὸς του ἀπαίτησιν ἐπανέκαμψεν εἰς τὴν πατρίδα του, καὶ χειροτονηθεὶς ἱερομόναχος ὑπὸ τοῦ τότε μητροπολίτου Καλλινίκου, ἀποκατέστη

78. Μεταλληνού, *Τουρκοκρατία*, 1998³, σ. 89.

79. Γριτσοπούλου Τ. Ἀθ., «Βησσαρίων ὁ Β', Ἅγιος, Μητροπολίτης Λαρίσης», *ΘΗΕ* 3 (1963), σσ. 852-854.

80. Κοντλουμουσιανοῦ Βαρθολομαίου, *Ὑπόμνημα ἱστορικὸν περὶ τῆς κατὰ τὴν Χάλκην Μονῆς τῆς Θεοτόκου*, Κωνσταντινουπόλις 1846.

καὶ ἐφημέριος τῆς ἐκκλησίας τοῦ Ἀρχιμανδρείου»⁸¹.

Τὸ ἔτος 1658 καὶ κάθε ἄλλη ἡμερομηνία, ποὺ ἀναφέρει ὁ Ἀραβαντινός, πρέπει νὰ τὸ δεχτοῦμε μὲ κάποια ἐπιφύλαξη, ὅπως ἐξάλλου καὶ παραπάνω στὴν παρούσα ἐργασία ἔχει ἐπισημανθεῖ⁸². Αὐτὸ ποὺ μᾶς δεσμεύει καὶ πρέπει νὰ εἴμαστε ἐπιφυλακτικοὶ μὲ τὸ ἔτος 1658, εἶναι ὁ ὑπολογισμὸς τοῦ χρόνου παραμονῆς τοῦ Βησσαρίωνος Μακρῆ στὴ Χάλκη καὶ στὴ συνέχεια στὴ γενέτειρά του τὰ Ἰωάννινα, ποὺ δὲν πρέπει νὰ ὑπερβαίνει συνολικὰ τὸ καταληκτικὸ ἔτος 1664. Παλαιότεροι ἐρευνητὲς παρασύρθηκαν ἀπὸ τὸ σιγίλλιο τοῦ Διονυσίου πατριάρχου ΚΠόλεως τοῦ ἔτους 1663 καὶ διατύπωσαν τὴν ἄποψη ὅτι ἀπὸ τὴ χρονολογία ἐκείνη ἤδη ὁ Βησσαρίων Μακρῆς συγκατελέγη μεταξὺ τῶν μαθητῶν τῆς Πατριαρχικῆς Σχολῆς⁸³.

Σύμφωνα μὲ σιγίλλιο ποὺ δημοσίευσε ὁ Μ. Γεδεών, ὁ Βησσαρίων Μακρῆς δὲν μνημονεύεται μεταξὺ τῶν μαθητῶν τῆς Πατριαρχικῆς Σχολῆς τὸ 1663⁸⁴. Ὁ Ἀραβαντινός γράφει, ὅτι κατὰ τὸ 1664 ἐπανέκαμψε στὴν ΚΠολὴ ὁ Βησσαρίων καὶ συνέχισε τὶς σπουδές του⁸⁵. Ἄν συναριθμηθοῦν τὰ χρόνια ποὺ ἀναφέρει ὁ Ἀραβαντινός, τότε ξεπερνᾶμε τὸ 1663, διότι δύο ἔτη ἔμεινε στὴ μονὴ τῆς Χάλκης καὶ ἄλλα τέσσερα καὶ μισὸ στὰ Ἰωάννινα, ὁπότε φτάνουμε σὲ σύνολο στὰ ἐξήμισυ χρόνια. Τώρα ἂν συνυπολογιστοῦν τὰ χρόνια αὐτὰ στὸ ἔτος 1658, ποὺ πρωτοπῆγε στὴ Χάλκη, προσεγγίζουμε τὸ 1664 καὶ τὸ διανύουμε κατὰ τὸ ἥμισυ. Τότε φαίνεται πολὺ πιθανό, ὅτι ὁ Μακρῆς ἀναχώρησε γιὰ τὴν Πόλη.

Πράγματι ἐφόσον οἱ πληροφορίες γιὰ τὴν παραμονή του στὴ μονὴ τῆς Χάλκης εἶναι πενιχρές, φαίνεται περὶ σσότερο λογικὸ νὰ μὴν ἔμεινε ὁλό-

81. Ἀραβαντινοῦ, *Συλλογή*, σ. 109.

82. Πρβλ. Ἀραβαντινοῦ, *Παιδεία*, σσ. 72 καὶ 112. Ἐδῶ ἀναφέρει ὅτι ὁ Μακρῆς ἦταν τὸ 1664 μαθητὴς τοῦ Ἱ. Καρυοφύλλου στὴν ΚΠολὴ, ἐνῶ στὴ σελίδα 72 σημειώνει ὅτι τὸ 1665 μετέβη καὶ μάλιστα γιὰ πρώτη φορὰ στὴ ζωὴ του ὁ Μακρῆς στὴν ΚΠολὴ καὶ ἐγινε μαθητὴς τοῦ Καρυοφύλλου. Εἶναι ἐντελῶς ἀνεξήγητο, γιὰ τὸ ἴδιος συγγραφέας λίγα χρόνια ἀφότου διάβασε τὴ βιογραφία τοῦ Μακρῆ, παραλείπει ἐντελῶς τὸ νέο του ἔργο, τὰ στοιχεῖα τῆς βιογραφίας του, τὰ ὁποῖα μιλοῦσαν ὅτι σὲ ἡλικία δώδεκα ἐτῶν μετέβη στὴν ΚΠολὴ καὶ ὅλα ὅσα μεταγενέστερα ἀκολούθησαν.

83. Βλ. Σαβράμη, *Μακρῆς*, σ. 34 καὶ Γριτσοπούλου, *Σχολή*, σ. 201.

84. Μ. Γεδεών, «Παιδεία καὶ πτωχεία», Ἑβδομαδιαία Ἐπιθεώρησις Νεολόγου, τ. Β' (1893), σσ. 961-963. (Παρμένο ἀπὸ τὸν ὑπ' ἀριθ. 605 χειρόγραφο κώδ. τοῦ ΜΠΤ ΚΠόλεως). Ἐπειτα ἀπὸ προσεκτικὴ ἀνάγνωση τοῦ παρόντος σιγιλλίου διαπιστώσαμε, ὅτι δὲν ἐξάγεται, ὅτι τὸ 1663 ὁ Βησσαρίων Μακρῆς μετέβη στὴν ΚΠολὴ γιὰ τὰ μαθήματα τῆς Πατριαρχικῆς Σχολῆς, διότι ἀπλουστάτα στὸ σιγίλλιο δὲν ἀναφέρεται τὸ ὄνομα κανενὸς μαθητῆ καὶ ἐπομένως ἦταν ἀπλῶς εἰκασίες οἱ ἀπόψεις παλαιότερων ἐρευνητῶν γιὰ τὴν περίπτωση τοῦλάχιστον τοῦ Μακρῆ.

85. Ἀραβαντινοῦ, *Συλλογή*, σ. 109.

κληρη διετία εκεί, αλλά να επέστρεψε ο Βησσαρίων στα Ἰωάννινα κατὰ τὸ 1659, «κατ' ἐπίμονον τῆς μητρός του ἀπαίτησιν»⁸⁶. Λίγο ἀργότερα τὴν ἴδια χρονιά ἀνοίξε σχολὴ στὰ Ἰωάννινα ὁ Σπυρίδων Τριανταφύλλου, στὴν ὁποία συνέχισε τὶς σπουδές του ὁ Βησσαρίων⁸⁷. Ἦταν μαθητὴς τοῦ Τριανταφύλλου, ὅταν ὁ τότε μητροπολίτης τῶν Ἰωαννίνων Καλλίνικος τὸν χειροτόνησε ἱερομόναχο καὶ τὸν τοποθέτησε ἐφημέριο στὸ ναὸ τοῦ Ἀρχιμανδρείου τῆς πόλεως. Ἡ χειροτονία του σὲ ἱερομόναχο δὲν μπορεῖ νὰ ἔγινε πρὶν τὸ 1660, γιατί ὁ Βησσαρίων δὲν εἶχε συμπληρώσει τὸ εἰκοστὸ πέμπτο ἔτος τῆς ἡλικίας, διότι, ὅπως καὶ προηγούμενα ἔχει ἀναφερθεῖ, γεννήθηκε τὸ 1635 καὶ εἶχε κανονικὸ κώλυμα γιὰ νὰ χειροτονηθεῖ ἱερομόναχος.

Στὸ διάστημα τῆς παραμονῆς του στὰ Ἰωάννινα ἔμεινε κοντὰ στὸν Κερκυραῖο Σπυρίδωνα Τριανταφύλλου γιὰ χρονικὸ διάστημα τεσσερεσέμιση ἔτη⁸⁸. Ἐκεῖ, σύμφωνα μὲ τὸν Ἀραβαντινὸ, ὁ Βησσαρίων σπούδασε «γραμματικά, καὶ ποιητικά καὶ λογικὴν ὀλίγην», πέρασε δηλαδὴ τὸ δεῦτερο στάδιο τῆς ἐκπαιδεύσεως, σύμφωνα μὲ τὰ δεδομένα τῆς ἐποχῆς ἐκείνης. Μεταξὺ τῶν συμμαθητῶν του ἦταν ὁ Σίλβεστρος ὁ ἀρχιδιάκονος τοῦ μητροπολίτη Ἰωαννίνων, ὁ ἱερεὺς Ἐμμανουὴλ Δέκαρχος καὶ ὁ Γρηγόριος Μελισσηνός⁸⁹. Ἀπὸ τότε ἄρχισε ὁ Μακρῆς νὰ ξεδιπλώνει τὸ πολὺπλευρο ταλέντο του καὶ στὸν συγγραφικὸ τομέα. Ἀπὸ τὸ πρῶτο στάδιο τῆς συγγραφικῆς (ἀντιγραφικῆς) του δράσεως στὰ Ἰωάννινα προῆλθαν δύο κώδικες τῶν ἐτῶν 1662 καὶ 1663. Οἱ κώδικες αὗτοί εἶναι ὁ ὑπ' ἀριθ. 25 τῆς ἄλλοτε Βιβλιοθήκης Κοινότητος Καλλιπόλεως μὲ τὶς ἀκόλουθες ἐνθυμήσεις τοῦ Βησσαρίωνος: «αχ-ξβ' ἰουνίω ιε' ἐτελείωσα τὴν συνοπτικὴν λογικὴν»: «Εἰς ἅπασαν τὴν τῆς Λογικῆς τοῦ Ἀριστοτέλους μέθοδον» (φφ. 1-13) καὶ «Εἰς ἅπασαν τὴν τοῦ Ἀριστοτέλους λογικὴν πραγματείαν» (φφ. 15-136)⁹⁰. Ὁ δεῦτερος κώδικας εἶναι

86. Ἀραβαντινοῦ, *Συλλογὴ*, σ. 109.

87. Ἀραβαντινοῦ, *Συλλογὴ*, σ. 109. Πάντως δὲν διευκρινίζεται ἂν ἀνοίξε ἰδιωτικὴ σχολὴ ὁ Τριανταφύλλου ἢ ἂν ὑπῆρξε διδάσκαλος τῆς Σχολῆς τοῦ Ἐπιφανίου Ἡγουμένου.

88. Ἀραβαντινοῦ, *Συλλογὴ*, σσ. 109, 203.

89. Ἀραβαντινοῦ, *Συλλογὴ*, σ. 121 καὶ ὑποσ. 1, ὅπου ἀναφέρεται ὁ Μελισσηνὸς Γρηγόριος ὡς φίλος τοῦ Γερασίμου Βλάχου καὶ κατὰ τὸ 1661 ὑπῆρξε μαθητὴς τοῦ Σπυρίδωνα Τριανταφύλλου στὰ Ἰωάννινα, ἐρχόμενος ἀπὸ τὴ Γούβα τῶν Ἀγρῶν ὅπου ἐκπαιδεύετο στὴ φιλολογία καὶ στὴ θεολογία κοντὰ στὸν Εὐγένιο τὸν Αἰτωλὸ. Βλ. σχετικὰ καὶ στοῦ Π. Ι. Βασιλείου, *Εὐγένιος*, σ. 164.

90. Παπαδοπούλου-Κεραμέως, *Ἐκθεσις*, σ. 10. Βλ. καὶ Μπενάκη, *Ἀφιέρωμα*, σσ. 144-145. Εἶναι πιθανὴ ἡ ἐκδοχὴ, ἀπὸ τὰ Ἰωάννινα καὶ ἀπὸ τὴν πρώτη περίοδο τῆς συγγραφικῆς δράσεως τοῦ Βησσαρίωνος νὰ προέρχεται καὶ ὁ κώδ. ΜΠΤ 332 (276). Πρβλ. Παπαδοπούλου-Κεραμέως, *Βιβλιοθήκη Δ'*, σ. 306 μὲ τὸν τίτλο «Εἰς ἅπασαν τὴν τῆς Λογικῆς τοῦ Ἀριστοτέλους μέθοδον εἰσαγωγή».

ὁ ὑπ' ἀριθ. 23 τῆς Βιβλιοθήκης Καλλιπόλεως, ὁ ὁποῖος φέρει τὴν ὑπογραφή τοῦ Βησσαρίωνος στὰ ἀκόλουθα σημεία: f. α' κάτω «Πόνημα καὶ κτῆμα Βησσαρίωνος Μακρῆ τοῦ ἐξ Ἰωαννίνων» καὶ f. 343^v ἄνω ἀριστερά: «Μνήσθητε τοῦ γράψαντος οἱ ἀναγινώσκοντες Βησσαρίωνος Μακρῆ τοῦ ἐξ Ἰωαννίνων· οὗ καὶ κτῆμα τὸ παρὸν πρὸς τοῖς ἄλλοις τυγχάνει. αχξγ'»⁹¹. Ὁ δεῦτερος κώδικας τοῦ ἔτους 1663 περιλαμβάνει τὸ ἔργο τοῦ [Γερασίμου Βλάχου]: Εἰς τὰ *Περὶ ψυχῆς* τοῦ Ἀριστοτέλους βιβλία (Καλλ. 23, ff. 1^r-263^r), Εἰς τὰς Ἀριστοτέλους *Περὶ ψυχῆς* βίβλους (Καλλ. 23, ff. 264^r-343^r)⁹².

Ἀπὸ τοὺς δύο παρhapάνω κώδικες ὁ ὑπ' ἀριθ. 25 ἀγνοεῖται μετὰ τὸ 1922, ὅταν διαλύθηκε καὶ σκορπίσθηκε ἡ ἄλλοτε Βιβλιοθήκη Καλλιπόλεως τῆς Ἀνατολικῆς Θράκης. Οἱ κώδικες ὑπ' ἀριθ. 23 τοῦ 1663 (ΕΒΕ χειρόγραφα 4109) καὶ 21 τοῦ 1670 (ΕΒΕ χειρόγραφα 4108), αὐτόγραφοι καὶ οἱ δύο τοῦ Βησσαρίωνος Μακρῆ, σύμφωνα καὶ μὲ τὴν περιγραφή τοῦ Ἀ. Παπαδοπούλου-Κεραμέως, βρίσκονται σήμερα στὴν Ἐθνικὴ Βιβλιοθήκη τῆς χώρας μας (ΕΒΕ), ἔπειτα ἀπὸ δωρεὰ τοῦ καθηγητοῦ κ. Λίνου Γ. Μπενάκη, ὁ ὁποῖος σὲ ἓνα ἄρθρο του περιγράφει καὶ τὸ περιεχόμενό τους καὶ τὸν τρόπο πὺν ἔφθασαν τὰ χειρόγραφα αὐτὰ στὰ χέρια του⁹³. Οἱ κώδικες αὐτοί, ἐπομένως, ἀποτελοῦν πολὺ σπουδαῖα στοιχεῖα γιὰ τὴ μελέτη τῆς βιογραφίας τοῦ Βησσα-

91. Μπενάκη, *Ἀφιέρωμα*, σ. 150.

92. Παπαδοπούλου-Κεραμέως, *Ἐκθεσις*, σ. 10. Πρὸβλ. Μπενάκη, *Ἀφιέρωμα*, σσ. 149-151, ὅπου στὴν ὑπόσ. 21 ὁ Λίνος Μπενάκης στηριζόμενος στὸν κώδικα Ἀθηνῶν ΕΒΕ 1908 καὶ στὸ περιεχόμενο ἔργο τοῦ Νικολάου Κούρσουλα «Υπόμνημα καὶ ζητήματα εἰς τὸ Ἀριστοτέλους Περὶ γενέσεως καὶ φθορᾶς» υποστηρίζει ὅτι τὰ δύο αὐτὰ ἔργα τοῦ κώδ. Καλλ. 23, ἀνήκουν στὸ Γεράσιμο Βλάχο καὶ ὄχι στὸν Νικόλαο Κούρσουλα σύμφωνα μὲ τὴν περιγραφή τοῦ Α. Π. Κεραμέα. Ἐφόσον ὁ ΕΒΕ 1908 ἔχει ἡπειρωτικὴ προέλευση μὲ γραφέα τὸν Βησσαρίωνα Μακρῆ στὰ ff. 141^r-227^r καὶ πρέπει νὰ χρονολογηθεῖ, σύμφωνα μὲ τὸν Α. Μπενάκη στὸν ΙΖ' αἰ., τότε ἔχουμε μία ἀκόμη πηγή γιὰ τὴ διδασκαλία τοῦ ἐν λόγω ἔργου τοῦ Ζακυνθίου διδασκάλου στὴν ἡπειρωτικὴ πρωτεύουσα. Τὸ σημαντικότερο τῆς υποθέσεως ὅμως εἶναι ὅτι καὶ τὸ πρῶτο ἔργο τοῦ κώδ. ΕΒΕ 1908 μὲ τὸν τίτλο «Υπόμνημα συνοπτικὸν καὶ ζήτημα εἰς τὴν Περὶ οὐρανοῦ πραγματείαν Θεοφίλου τοῦ Κορυδαλέως» (ff. 1^r-123^r), **εἶναι ἓνα ἀκόμη** διδακτικὸ ἀντικείμενο τὸ ὁποῖο διδάχτηκε ἀπὸ τὸν Μακρῆ στὰ Ἰωάννινα.

93. Μπενάκη, *Ἀφιέρωμα*, σ. 142, ὅπου γράφει κατὰ λέξη τὰ ἑξῆς: «Νέα ἀγαθὴ τύχη ἔφερε προσωρινὰ στὰ χέρια μου δύο χειρόγραφα τῆς ἄλλοτε Βιβλιοθήκης τῆς Κοινότητος Καλλιπόλεως τῆς Ἀνατ. Θράκης (Δαρδανέλλια), πὺν διαλύθηκε καὶ σκορπίσθηκε μετὰ τὸ 1922. Πρόκειται γιὰ τοὺς κώδικες 21 καὶ 23 τῆς περιγραφῆς Παπαδοπούλου-Κεραμέως, πὺν εἶχαν περιέλθει προφανῶς ἀπὸ τότε στὸν μητροπολίτη Μυριοφύτου καὶ Περιστάσεως, τὸν λόγιον ἱεράρχην Σωφρόνιον Σταμούλην. Στὴν ὑπόσ. 4 τῆς ἰδίας σελίδας παραθέτει καὶ λίγα στοιχεῖα γιὰ τὴ βιογραφία τοῦ πρώην Ἐλευθερουπόλεως Σωφρονίου. Βλ. σχετικὰ καὶ ΘΗΕ 11 (1967), σσ. 652-653. Ἡ περιγραφή τῶν παρhapάνω κωδίκων γίνεται ἀπὸ τὸν Α. Μπενάκη στῆς σελίδες 145-151.

ρίωνος Μακρῇ, τοῦ Μεταβυζαντινοῦ Ἀριστοτελισμοῦ, ὅπως σημειώνει καὶ ὁ Λ. Γ. Μπενάκης, ἀλλὰ καὶ τῆς ἐποχῆς ἐκείνης γενικότερα.

Ἡ ἀγάπη τοῦ Βησσαρίωνος γιὰ τὰ γράμματα ἦταν πολὺ μεγάλη, καθὼς γράφει ὁ Ἀραβαντινός, ὁ ὁποῖος βασίζεται στὴ γνωστὴ βιογραφία τοῦ Παΐσιου. Σὲ ἡλικία 25 περίπου ἐτῶν τότε στὰ Ἰωάννινα συνέχιζε τὶς σπουδές του μὲ ζήλο. Ὁ Ἀραβαντινός μάλιστα γράφει: «Ἀμα δὲ ὁ σοφὸς Σπυρίδων Τριαντάφυλλος ἤνοιξε σχολεῖον ἐν Ἰωαννίνοις τῷ 1659, συγκατηριθμήθη καὶ ὁ Βησσαρίων μεταξὺ τῶν ἀκροατῶν αὐτοῦ, καὶ **διὰ θερμοῦ ζήλου ἐπιδοθεῖς** ἐξεπαιδεύθη ὑπ' ἐκείνου ἐπὶ τέσσαρα καὶ ἡμισυ ἔτη τὰ γραμματικά, ποιητικά καὶ μέρος τῆς λογικῆς...»⁹⁴.

Τὸ περιβάλλον τῶν Ἰωαννίνων ἦταν πολὺ καλὸ γιὰ τὴν καλλιέργεια τῶν γραμμάτων, ἔπειτα μάλιστα καὶ ἀπὸ τὶς δωρεές πλούσιων Γιαννιωτῶν ποὺ πρόκοβαν στὰ ξένα. Ἐμπαιναν τότε οἱ βάσεις τῆς ἀναγεννήσεως τοῦ Γένους ποὺ γρήγορα ἔφεραν καρποὺς καὶ ἀνέδειξαν τὰ Ἰωάννινα πνευματικὴ πρωτεύουσα τοῦ νέου Ἑλληνισμοῦ. Δὲν ἔλειπαν βέβαια καὶ οἱ συγκρούσεις ἢ οἱ προστριβές μεταξὺ τῶν κληρικῶν καὶ τῶν ἀπογόνων τῶν παλιῶν καστρινῶν, ὡς συνέχεια τοῦ διχασμοῦ ἀπὸ τὸ ἀποτυχημένο κίνημα τοῦ Διονυσίου τοῦ Φιλοσόφου τὸ 1611. Κατὰ τὴ διάρκεια αὐτῆς τῆς παραμονῆς τοῦ Βησσαρίωνος στὰ Ἰωάννινα ὁ Ἀραβαντινός μᾶς διασώζει δύο δυσάρεστα περιστατικά, τὰ ὁποῖα δημιούργησαν ἀναστάτωση στοὺς πνευματικοὺς ἀνθρώπους τῆς πόλεως.

Τὸ πρῶτο περιστατικὸ διασώζεται στὴν ἀλληλογραφία δύο λογίων τῆς ἐποχῆς, τοῦ Γρηγορίου Μελισσηνοῦ γιὰ τὸν ὁποῖο ἀναφερθῆκαμε παραπάνω καὶ τοῦ Γερασίμου Παλλαδᾶ ποὺ «πρὶν τὸ 1661 κατεῖχε θέσιν διδασκαλικὴν καὶ ὡς ἄριστος ἱεροκῆρυξ ἐκλεῖξετο...», κατὰ τὸν Ἀραβαντινό⁹⁵. Στὴν ἐπιστολὴ του γραμμένη «Ἐξ Ἰωαννίνων, Φεβρ. 3, 1661» ὁ Γρηγόριος μεταξὺ τῶν ἄλλων σημειώνει: «Ἐλθόντες γοῦν ἡμεῖς ἐνθάδε πρὸ τριῶν τυχὸν ἡμερῶν τῶν Χριστοῦ γενεθλίων, ἤμεν, ἴσθω, περίλυποι τῆς σῆς συντυχίας ἀποτυχόντες καὶ συνομιλίας· νῦν δὲ περιλυπότεροι γεγόναμεν, ὅτι τινὰ συμβάντα, κατὰ τέχνην ἢ κρεῖττον εἰπεῖν, κατ' ἐνέργειαν καὶ συνηγορίαν τοῦ τὴν ἀρετὴν φθορῶντος ἀεὶ καὶ βασκαίνοντος δαίμονος, κατὰ τοῦ λογιωτάτου συνερρόφησαν Σπυρίδωνος τοῦ Τριανταφύλλου...»⁹⁶. Ὁ Γεράσιμος Παλλαδᾶς στὴν ἀπαντητικὴ του ἐπιστολὴ λέγει: «... οἶδά σε, παιδείας ἕνεκα τῆς θειομιμήτου, εἰς Ἰωάννινα τὰς ἀποδημίας πεποιηκέναι, τὴν ταύτης πολὺπονον

94. Ἀραβαντινοῦ, *Συλλογὴ*, σ. 109.

95. Ἀραβαντινοῦ, *Συλλογὴ*, σ. 160.

96. Ἀραβαντινοῦ, *Συλλογὴ*, σ. 122 καὶ σ. 203.

σπουδὴν παρὰ τοῦ λογιωτάτου Σπυρίδωνος Τριανταφύλλου ἀντλήσασθαι ἐφιέμενον, ἥς τὰ ἀκροποικιλόχρυσα ἄνθη ὁ παμπόνηρος ἐπιβλέπων ἐχθρὸς οὐ πεφθονηκέναι ἡμελήσατο, ἵνα μὴ τῇ ἐκείνων ἄρωματώδει ἐκχύσει αὐτὸς ἐκ πολλοῦ, οἷά περ δυσώδη κατ' αὐτὸν, ἀπαγχονισθῇ...»⁹⁷.

Τὸ δεῦτερο περιστατικὸ προέκυψε λίγο μεταγενέστερα τοῦ πρώτου μεταξὺ τοῦ μητροπολίτη καὶ τῶν προκρίτων Ἰωαννιτῶν. Δὲν εἶναι γνωστὸς ὁ λόγος τῆς φιλονικίας οὔτε ἡ ἔκταση τῶν γεγονότων, ἀν κρίνουμε ὅμως ὅτι ἀποτέλεσε τὴν αἰτία τῆς φυγῆς τοῦ Βησσαρίωνος ἀπὸ τὰ Ἰωάννινα καὶ τῆς μετάβασεώς του στὴν Κωνσταντινούπολη, πρὲτοι ἡ κατάστασις νὰ πῆρε πολὺ ἄσχημη τροπὴ καὶ ἡ ὀξύτητα νὰ ἀνέβηκε σὲ μεγάλους τόνους. Καθὼς ἀναφέρει ὁ Ἀραβαντινός, «... ἐπήνεγκε τὴν ἐκ τῆς πόλεως ἀπεσόβησιν τῶν ἱερομονάχων, μεθ' ὧν καὶ ὁ Βησσαρίων συγκατηριθμήθη»⁹⁸.

Δὲν εἶναι ἐξακριβωμένο τὸ χρονικὸ διάστημα ποὺ παρέμεινε ὁ Βησσαρίων στὴ γενέτειρα, διότι καὶ πάλι ἀναγκάστηκε νὰ ἀναχωρήσει γιὰ τὴν ΚΠολη πρὸς τὸ τέλος τοῦ 1663. Στὴν Πόλη τελειοποίησε τὶς σπουδὲς στὴν Πατριαρχικὴ Σχολή, μὲ διδασκάλους του τοὺς Ἰωάννη Καρυοφύλλη, Ἀλέξανδρο Μαυροκορδάτο, Ἰλαρίωνα Κιγάλα καὶ πιθανὸν τὸν Νικ. Κεραμέα⁹⁹. Ἀξίζει νὰ σημειωθεῖ ὅτι ἡ ἐκδοχὴ τοῦ Ἀραβαντινοῦ δημιουργεῖ στὸ ζήτημα τῆς φυγῆς τοῦ Μακρῆ χρονολογικὴ σύγχυσις καὶ γι' αὐτὸ πρὲτοι νὰ γίνεται δεκτὸς μὲ κάθε ἐπιφύλαξη. Οἱ σπουδὲς τοῦ Μακρῆ στὴν Πόλη ξεκίνησαν τὸ 1664, σύμφωνα καὶ μὲ τὴν περιγραφὴ τοῦ Ἀραβαντινοῦ, ὅπως προηγουμένως ἔχει ἀναφερθεῖ. Ἡ ἑξαφνικὴ διακοπὴ τῆς συγγραφικῆς δράσεως τοῦ Βησσαρίωνος στὰ Ἰωάννινα μετὰ τὸ 1663 συμφωνεῖ μὲ τὴν ἐσπευσμένη ἀναχώρησή του κατὰ τὴν ἴδια ἐποχὴ ἀπὸ τὴ γενέτειρα. Ὁ Μακρῆς πρωτοεμφανίζεται στὴν ΚΠολη τὸ 1669 ὡς ἀντιγραφέας τοῦ ἔργου «Ὑπόμνημα τοῦ Θεοφίλου Κορυδαλέως στὴ *Φυσικὴ* τοῦ Ἀριστοτέλη»¹⁰⁰, γεγονὸς ποὺ αὐτονόητα ὁδηγεῖ στὴν ὑπόθεσις, ὅτι κατὰ τὸ διάστημα ἀπὸ τοῦ 1664 καὶ ἔπειτα ἦταν ἀπασχολημένος μὲ τὴν παρακολούθησις τῶν μαθημάτων τῆς Πατριαρχικῆς Σχολῆς. Ἡ ἐπισήμανσις τοῦ κώδικα ΜΠΤ 332 ἐκ ff. 164 τοῦ ἔτους 1665, πιθανὸν Γιαννιώτικης προελεύσεως, μὲ τὴν ἐπιγραφὴ: «Εἰς ἅπασαν τὴν τῆς λο-

97. Ἀραβαντινοῦ, *Συλλογή*, σ. 203.

98. Ἀραβαντινοῦ, *Συλλογή*, σ. 109.

99. Ἀραβαντινοῦ, *Συλλογή*, σ. 109.

100. Παπαδοπούλου-Κεραμέως, *Ἐκθεσις*, σ. 10, ὑποσ. 2 πρὸς τὸ τέλος: «Ἐλαβε τέλος ἡ παροῦσα βιβλὸς ἐν ἔτει ἀπὸ Χριστοῦ γενέσεως χιλιοστῶ ἑξακοσιοστῶ ἑξηκοστῶ ἐννάτῳ. Ἐλαφοφηβολιώνος ἐβδόμῃ ἱσταμένου. Ἐν Κωνσταντινουπόλει. Μνήσθητε τοῦ γράφαντος οἱ ἀναγινώσκοντες, Βησσαρίωνος Μακρῆ τοῦ ἐξ Ἰωαννίνων».

γικής του Ἀριστοτέλους μέθοδον εἰσαγωγή. Προίμιον. Ἴδου τανῦν πρὸς τὰ σὰ ἐκβαίνων ἄδυτα Ἰωαννίτας ὡς ἀπαρχὰς ἀποστέλλω σοι, Παλλὰς γλυκυτάτῃ μοι· καὶ σὺ μὲν τὴν ὁδὸν ἀνθηρὰν κ.τλ.», δημιουργεῖ κάποιες πιθανότητες νὰ εἶναι τοῦ Μακρῆ, ὅμως πρὸς τὸ παρὸν δὲν ἔχουμε καμμία πρὸς τοῦτο μαρτυρία, οὔτε ἀπὸ τὸ εἶδος τῆς γραφῆς του προκύπτουν τέτοια στοιχεῖα¹⁰¹.

Τὴν παρουσία τοῦ Βησσαρίωνος στὴν Κωνσταντινούπολη ἀναφέρουν ὁ Ἀραβαντινὸς καὶ ὅσοι ἀσχολήθηκαν μὲ τὴν ἱστορία τῆς Πατριαρχικῆς Σχολῆς κατὰ τὴ συγκεκριμένη περίοδο¹⁰². Σύμφωνα μὲ τὰ γραφόμενα τοῦ Ἀραβαντινοῦ, ὁ Μακρῆς πρέπει νὰ φοίτησε στὴν ἀρχὴ στὴν παλιὰ λεγόμενη Πατριαρχικὴ Σχολὴ ἔχοντας διδάσκαλο καὶ διευθυντὴ τὸν Ἰωάννη Καρυοφύλλη, ἐνῶ λίγο ἀργότερα, κατὰ τὸ 1665, παρακολούθησε τὰ μαθήματα στὴ νέα σχολή, μὲ διδάσκαλο τὸν Ἀλέξανδρο Μαυροκορδάτο. Ἀποδεικτικὰ στοιχεῖα ποὺ βεβαιώνουν ὅτι εἶχε διδάσκαλό του τὸν Ἀλέξανδρο Μαυροκορδάτο εἶναι δύο: α) Ἡ ἐπιστολὴ τοῦ Βησσαρίωνος ἀπὸ τὰ Ἰωάννινα ἔτους 1675, ἡ ὁποία ἀπευθύνεται στὸ φίλο του Σωφρόνιο Δαράκιο πρὸς τὴν Κέρκυρα¹⁰³. Στὴν ἐπιστολὴ αὐτὴ ὁ Μακρῆς χαρακτηρίζει τὸ Μαυροκορδάτο μὲ τὴ φράση *ὁ ἐμὸς καθηγητὴς Ἀλέξανδρος*, ποὺ σημαίνει, ὅτι πράγματι ὑπῆρξε μαθητὴς του στὴν Πατριαρχικὴ Σχολὴ τῆς Πόλης. β) Τὸ δεῦτερο στοιχεῖο προέρχεται ἀπὸ τὸν ὑπ' ἀριθ. 2776 (2049) κώδικα τῆς ΕΒΕ, ὁ ὁποῖος γράφτηκε ἀπὸ τὸν Βησσαρίωνα τὸ ἔτος 1671 στὴν Κπολη, ὅπως δηλώνεται στὸ f. 281^v τοῦ κώδικα. Ὁ τίτλος τοῦ ἔργου «Ἀλεξάνδρου φιλοσόφου καὶ πασῶν τῶν ἐπιστημῶν διδασκάλου κατ' ἄμφω διαλέκτους, τοῦ μεγάλου Χαρτοφύλακος τῆς μεγάλης Ἐκκλησίας τοῦ ἐκ τῆς Κωνσταντίνου, εἰς τὸ περὶ γενέσεως καὶ φθορᾶς Ἀριστοτέλους», πιστοποιεῖ ὅτι ὁ Βησσαρίων ὡς ἀναγνωρισμένος *ἀντιγραφέας* ἔλαβε τὴν ἐντολὴ καὶ τὴν παράκληση ἀπὸ τὸ δάσκαλό του νὰ ἀντιγράψει τὸ παραπάνω ἔργο.

Ἡ διάρκεια τῶν σπουδῶν τοῦ Μακρῆ στὴν ΚΠολη δὲν εἶναι γνωστὴ. Πάντως δὲν πρέπει νὰ ξεπέρασε τὰ τέσσερα ἔτη καὶ τὸ 1668 εἶχε περατώσει τὸ τρίτο στάδιο τῆς μορφώσεώς του, κοντὰ στοὺς καλύτερους διδασκάλους τῆς ἐποχῆς ἐκείνης στὴν Πόλη. Μεταξὺ τῶν συμμαθητῶν του ἦταν οἱ: Σπαντωνῆς, Σεβαστὸς Κυμνήτης, Ἰάκωβος Μάνος καὶ Δρύστρας Ἱερόθεος, οἱ ὁποῖοι διαδραμάτισαν ἀργότερα σπουδαῖο ρόλο στὴν ἱεραρχία τῆς Ἐκκλησίας καὶ στὴν ἱστορία τοῦ Γένους, μὲ διδασκαλικὴ καὶ συγγραφικὴ δράση.

101. Παπαδοπούλου-Κεραμέως, *Βιβλιοθήκη*, Δ', σ. 306.

102. Βλ. ἐνδεικτικὰ Γεδεών, *Χρονικά*, σσ. 96, 112, 117-118. Γριτσοπούλου, *Σχολή*, σσ. 201, 238, 244.

103. Μακρῆ, *Ἐπιστολή*, σ. 89, στήλη 2η καὶ ὑποσ. 1.

Τὸ νέο πού προκύπτει ἀπ' αὐτὴ ἐδῶ τὴν ἔρευνα, εἶναι τὰ ὀνόματα δύο διδασκάλων πού βρισκόνταν τότε στὴν Κωνσταντινούπολη καὶ ὑπῆρξαν διδάσκαλοι τοῦ Βησσαρίωνος. Πρόκειται γιὰ τὸν Νικόλαο Κεραμέα διδάσκαλο τῆς Ἀστρονομίας (;) καὶ τῶν ἀνώτερων Μαθηματικῶν καὶ τοῦ Κυπρίου Ἰλαρίωνος Τσιγάλα ἢ Κιγάλα, ὁ ὁποῖος δίδασκε φιλολογία.

Γιὰ τὴν ἐποχὴ αὐτή, γιὰ τὴν ὁποία οἱ γνώσεις εἶναι πολὺ φτωχές, ἔχει πολὺ μεγάλη σημασία γιὰ τὴν ἱστορικὴ ἔρευνα ἡ εἰδήση, πού διέσωσε ὁ Ἀραβαντινὸς ἀπὸ τὸ σημειωτάριο τῆς Μονῆς Λιγκιάδων. Γράφει σχετικὰ: «Ἐπανακάμψας ὅθεν εἰς Κωνσταντινούπολιν, ἐπεδόθη εἰς τελειοποίησιν τῶν σπουδῶν του, καὶ ὑπὸ τῶν ἐκεῖσε διδάσκαλων τῶν ἐπιστημονικῶν μαθημάτων Ἰω. Καρυοφύλλην, τόν τε Κύπριον Τσιγάλαν¹⁰⁴, διδάσκαλον τῆς φιλολογίας, ἐξεπαιδεύθη ἀρίστως». Ὁ Μ. Γεδεὼν ἐπίσης σημειώνει γιὰ τὴν ἐν λόγω ἐποχή: «Ἡ σειρὰ τῶν διδασκομένων ἐν τῇ σχολῇ μαθημάτων ἀπὸ τοῦ 1663 μέχρι τοῦ 1691 καὶ ἀπὸ τούτου μέχρι Γαβριὴλ τοῦ Γ' ἐστὶν ἥκιστα γνωστή, οὐδ' ὁ χρόνος δὲ καθ' ὃν διήρκει ἡ διδασκαλία ἐπακριβῶς ἐγνώσθη»¹⁰⁵. Ὁ δὲ Τ. Γριτσόπουλος σημειώνει: «Ὁ Μαυροκορδάτος διευθύνει τὸ ἀνώτερον, τὸ ἐπιστημονικὸν ὅς εἴπωμεν, τμῆμα τῆς Σχολῆς. Ὑπὸ τὴν διεύθυνσίν του πρέπει νὰ ἔχη καὶ τὰ λοιπὰ. Μολονότι δὲν ἔχομεν σαφεῖς εἰδήσεις οὔτε ὀνόματα διδασκάλων τῶν ἄλλων τμημάτων, αὐτονόητον εἶναι ὅτι ἡ λειτουργία ἀνωτέρας Σχολῆς χωρὶς τὰ κατώτερα τμήματα δὲν νοεῖται»¹⁰⁶.

Τὴν ἴδια περίοδο, περὶ τὸ 1668, βλέπουμε, ὅτι βρισκόταν στὴν ΚΠολη καὶ ὁ Μιχαήλ, ὁ ἀδελφὸς τοῦ Βησσαρίωνος. Σύμφωνα μὲ τὸν Ἀραβαντινὸ τὸν κάλεσε ἐκεῖ ἀπὸ τὰ Ἰωάννινα ὁ Βησσαρίων, γιὰ νὰ τελειοποιήσει τίς σπουδές του, «μετακαλεσάμενος αὐτὸν ἐκ τῆς πατρίδος περὶ τὸ 1668, τὸν εἰσήγαγε πρὸς συστηματικὴν ἐκπαίδευσιν»¹⁰⁷. Μετὰ τὴν ἀποφοίτησή του ὁ Μιχαήλ, σύμφωνα πάντα μὲ τὸν Ἀραβαντινὸ, «κατέστη γραμματεὺς τοῦ τότε Μεγάλου Διερχιμένως Παναγιώτη Νικούση»¹⁰⁸. Ὁ Βησσαρίων ἐπίσης τὴν ἴδια ἐποχὴ, δηλαδὴ μετὰ τὸ 1668, διετέλεσε γραμματέας τοῦ Μανωλάκη Καστοριανοῦ, πρᾶγμα πού σημαίνει, ὅτι συνδέθηκε μὲ προσωπικὴ γνωριμία καὶ μὲ τὸν Παναγιώτη Νικούσιο, ἴσως καὶ διὰ μέσου τοῦ ἀδελφοῦ του Μιχαήλ.

104. Μιτσίδη Ἀνδρ., «Κιγάλας Ἰλαρίων», *ΘΗΕ* 7 (1965), σσ. 554-555. Κιγάλας Ἰλαρίων, ὁ κατὰ κόσμον Ἱερώνυμος, ἱεροδιδάσκαλος ἐκ Λευκωσίας Κύπρου (1624-1682). Τὸ 1660 διορίστηκε «Μέγας θεολόγος καὶ ἑξαρχος τῶν ἀπανταχοῦ διδασκάλων» (δηλαδὴ ὑπουργὸς παιδείας). Τὸ 1674 ἀναγορεύθηκε ἀρχιεπίσκοπος Κύπρου.

105. Γεδεὼν, *Χρονικά*, σ. 121.

106. Γριτσοπούλου, *Σχολή*, σ. 242.

107. Ἀραβαντινοῦ, *Συλλογή*, σ. 113.

108. Ἀραβαντινοῦ, *Συλλογή*, σ. 113.

5. Ἡ δράση του στὰ Ἰωάννινα

Ἀπὸ τὴν ΚΠολὴ ὁ Βησσαρίων Μακρῆς ἐπέστρεψε ὀριστικά στὴν πατρίδα του τὰ Ἰωάννινα, γιὰ τὴν ἀνάληψη τῆς διευθύνσεως στὴ Σχολὴ Γκιούμα. Τὸ θέμα αὐτὸ ἀποτελέσκει ἀντικείμενο προσδιορισμοῦ πολλῶν ἐρευνητῶν μὲ διϊστούμενες ἀπόψεις κυρίως σὲ ὅ,τι ἀφορᾷ τὴν ἰδρυση καὶ τὴ λειτουργία τῆς Σχολῆς. Οἱ ἀπόψεις αὐτὲς θέτουν σὰν χρονικὰ ὅρια τὰ ἔτη 1674 καὶ 1690 καὶ παρουσιάζονται ἀπὸ τὸν Εὐάγγελου Σαβράμη στὸ γνωστὸ ἄρθρο του γιὰ τὸν Μακρῆ¹⁰⁹. Τὰ στοιχεῖα ὅμως ποὺ ἤρθαν στὸ φῶς ἀπὸ μεταγενέστερες ἐρευνες μεταθέτουν τὴν ἡμερομηνία ἐπιστροφῆς τοῦ Βησσαρίωνος στὴν πατρίδα ἐγγύτερα πρὸς τὸ ἔτος 1672. Συγκεκριμένα ἀπὸ τὸν Κ. Μέρτζιο στὰ 1936, 1938 καὶ 1940 δημοσιεύτηκαν στὰ *Ἑπειρωτικὰ Χρονικὰ* πολλὰ στοιχεῖα ποὺ ὁδηγοῦν στὴν ἀποψη ὅτι πολὺ πιθανὸν ἀπὸ τὸ 1672 ὁ Βησσαρίων Μακρῆς ἐργαζόταν γιὰ τὴν ἰδρυση τῆς Σχολῆς Γκιούμα στὰ Ἰωάννινα.

Κατ' ἀρχὴν ἓνα στοιχεῖο, ποὺ προέρχεται ἀπὸ τὴ δημοσίευση τοῦ ἐν *Βενετία Κρατικοῦ Ἀρχείου*, θέτει τὸ ἐρώτημα σχετικὰ μὲ τὸ λόγο τῆς ἐπισκέψεως τοῦ Μάνου Γκιόλμα (Ἑμμανουὴλ Γκιούμα) κατὰ τὸ 1672 στὴν Κωνσταντινούπολη. Ὁ σκοπὸς δὲν πρέπει νὰ ἦταν ἄλλος παρὰ ἡ πρόσκληση πρὸς τὸν Βησσαρίωνα, γιὰ νὰ ἀναλάβει τὴ διευθύνση τῆς πρὸς ἰδρυση Σχολῆς. Ἀναφέρει τὸ σχετικὸ ἀπόσπασμα: 1672¹ Ἀπριλίου 26. «Ἐνεφανίσθη εἰς τὸ Ὑγειονομεῖον ὁ Μάνος Γκιόλμας² προερχόμενος ἀπὸ τὰ Γιάννινα, ὅστις ἐδήλωσεν ὅτι ἐπικρατεῖ ἄκρα ὑγεία εἰς τὰ μέρη ἐκεῖνα καὶ ὅτι εὐρισκόμενος ἐν Κωνσταντινουπόλει, ὅπου ἐπῆγε μαζὶ μὲ τὸν Ἐξοχώτατον Μπαύλον, ἤκουσεν ὅτι οἱ Τοῦρκοι ἐτοιμάζονται νὰ βαδίσουν κατὰ τῆς Πολωνίας καὶ ὅτι ὁ Σουλτᾶνος εὕρισκεται εἰς τὴν Ἀδριανούπολιν...».

1) Χαρτοφύλαξ ἀρ. 32. 2) Εἶναι ὁ εὐεργέτης τῶν Ἰωαννίνων, ἰδρυτὴς τῆς ὁμωνύμου Σχολῆς.

«Υ. Γ. Σταματῶμεν εἰς τὸ ἔτος τοῦτο, διότι παύει τὸ Ἀρχεῖον τοῦ ἐν Κερκύρα Βαύλου...»¹¹⁰.

Ὁ Κ. Δ. Μέρτζιος ἐπίσης σὲ ἄρθρο του παραθέτει πολλὰς πληροφορίες σχετικὰ μὲ τὴ Σχολὴ Γκιούμα, τοὺς δωρητὲς καὶ τοὺς πρῶτους χορηγοὺς τῆς¹¹¹. Στὸ ἄρθρο του αὐτὸ εἶχε ὑποστηρίξει τὴν ἀποψη, ὅτι πράγματι ἡ Σχολὴ εἶχε ἰδρυθεῖ μετὰ τὸ 1675 καὶ συμφωνοῦσε μὲ προηγούμενους ἐρευνητὰς¹¹². Μετὰ ἀπὸ δύο χρόνια ὅμως ὁ ἴδιος ἐρευνητὴς, στηριγμένος σὲ αὐτό-

109. Σαβράμη, *Μακρῆς*, σσ. 34-35.

110. Μέρτζιος, *Ἀρχεῖον*, σ. 58.

111. Μέρτζιος Κ. Δ., «Μᾶνος Γγιόνμας», *ΗΧ* 11 (1936), σσ. 92-99 καὶ «Ἡ Σχολὴ Ἑμμανουὴλ Γγιόνμας», *ΗΧ* 11 (1936), σσ. 100-110.

112. Σαβράμη, *Μακρῆς*, σ. 34.

γραφὴ ἐπιστολὴ πού ἀποδεδειγμένα γράφτηκε ἀπὸ τὸν Ἑμμανουὴλ Γκιούμα στὰ 1682, ἀναίρεσε τὴν πρώτη του τοποθέτηση καὶ συντάχθηκε μὲ τὴν ἄποψη ὅτι ἀπὸ τὸ 1672 ὁ Βησσαρίων Μακρῆς βρισκόταν στὰ Ἰωάννινα καὶ ἐργαζόταν γιὰ τὴ Σχολὴ Γκιούμα μὲ ἐτήσιο μισθὸ 20000 ἄσπρων, ὅπως καταθέτει ὁ ἴδιος ὁ Ἑμμ. Γκιούμας¹¹³. Βέβαια στὴν ἐπιστολὴ ἡ φράση «... πού ἔχω τόσων ἔξοδο κοντὰ 10 χρόνους...» δὲν εἶναι ξεκάθαρη γιὰ τὸν ἀκριβῆ χρόνο ἐνάρξεως τῆς μισθοδοσίας πρὸς τὸν Μακρῆ, οὔτε πολὺ περισσότερο γιὰ τὸ χρόνο ἐνάρξεως λειτουργίας τῆς Σχολῆς. Εἶναι φανερό ὅτι δηλώνει λιγότερο ἀπὸ δέκα χρόνους, ἀλλὰ ὄχι κάτω ἀπὸ ὀκτώ μὲ πιθανότερη ἑναρξη τῶν μαθημάτων κατὰ τὸ σχολικὸ ἔτος 1673, ἂν συνεξετασθεῖ ὅτι τὸ 1681 ὁ Μακρῆς οἰκειοθελῶς ἀποχώρησε ἀπὸ τὴ Σχολὴ Γκιούμα, συμπληρώνοντας ἐννιά χρόνια διδασκαλικῆς παρουσίας. Ἐννοεῖται ὅτι, ἂν ἐπίσης εὐσταθεῖ ἡ ὑπόθεση, ὅτι ἡ πρόσκληση τοῦ ἔγινε κατὰ τὴν ἀνοιξή τοῦ 1672, χρειάστηκε κάποιον χρόνο μέχρι νὰ ἔρθει, νὰ ἐγκατασταθεῖ στὰ Ἰωάννινα καὶ νὰ ἀρχίσει τὶς προετοιμασίες γιὰ τὴ λειτουργία τῆς Σχολῆς. Μὲ τὴν ἑναρξη τοῦ θέρους τοῦ 1672 καὶ ἐλεύθερος ὑποχρεώσεων ἀπέναντι στὸν Μανωλάκη Καστοριανὸ¹¹⁴ ἔφυγε, ὅπως φαίνεται ὁ Βησσαρίων ἀπὸ τὴν ΚΠολὴ καὶ ἐπέστρεψε στὴ γενέτειρα, ὅπου ἔμελλε νὰ μείνει μέχρι τὸ τέλος τῆς ζωῆς του.

Ἡ ἄποψη τοῦ Εὐαγγέλου Σαβράμη ὅτι ὁ Βησσαρίων «...διέμενεν ἐν Κων-

113. Μέρτζιου Κ. Δ., «Ἡ Σχολὴ τοῦ Γιόνιμα», *HX* 13 (1938), σ. 112. Ὁ Κ. Μέρτζιος σημειώνει κατὰ λέξη: «Ἡ ἐπιστολὴ αὕτη γραμμένη ἀπὸ τὸν ἴδιον εὐεργέτην Μᾶνον Γιόνιμαν ἀπευθύνεται πρὸς τὸν ἐν Βενετίᾳ Ἰωαννίτην Ὑπογράφον Νικόλαον Γλυκύν, εὐρίσκεται δὲ εἰς τὸ Κρατικὸν Ἀρχεῖον Βενετίας (Documenti Greci 314)». Ἡ ἐπιστολὴ ἔχει χρονολογία 29 Ἰουλίου 1682, εἶχε σταλεῖ ἀπὸ τὴν Κέρκυρα, ἀναφέρει τὸ ὄνομα τοῦ Βησσαρίωνος καὶ κατὰ λέξη εἶναι ὡς ἑξῆς (τὸ ἀπόσπασμα παρατίθεται ὅπως ἀκριβῶς τὸ δημοσίευσε ὁ Κ. Μέρτζιος, σ. 112): «...μου ὠρηξῆς δια τον διδασκαλον τον παπαμανον πως να της εγραφε πως θελουν να τον δωσουν ως 100 ασου (Σελ. 113) λανη¹ μα εγω του εγραφα 20 χιλιαδες ἄ² δια ενα προτο καθως και ο **Βησσαρηων** (ὁ τονισμός δικός μου) επερνε, του εγραφε δια ενα προτον απε³ αυξανοντας η προκοπι θελη αυξανει και ο μιστος του κοπου του **που εχω τοσων εξοδο κοντα 10 χρονους** (ὁ τονισμός δικός μου) και δεν απωλανσα ουδενα καλον...». 1) Νομίσματα φέρονται παρὰστασιν λέοντος (Τουρκ. ἀσλάν). 2) Ἄσπρα. 3) Ἐπειτα. Σχετικὰ μὲ τὴ διατίμηση τῶν ἄσπρων γιὰ τὴν ἐποχὴ βλ. Κ. Μέρτζιου, «Τὸ ἐν Βενετίᾳ Ἑπαιρωτικὸν Ἀρχεῖον», *HX* 11 (1936), σ. 296, ὅπου φαίνεται ὅτι ἕνα γρόσι, τὸ ὁποῖο συνήθως λεγόταν ἀσλάνι, ἔξιζε 40 παρὰδες καὶ ὁ παρὰς 3 ἄσπρα. Ἐπομένως τὰ 100 ἀσλάνια ἔξιζαν 12000 ἄσπρα, ἐνῶ ὁ μισθός τοῦ Βησσαρίωνος ἦταν 20000 ἄσπρα, δηλαδὴ περίπου 70 τζεκίνια δηλ. φλωριά βενέτικα, 205 δονκάτα, 1440 ἐνετικὲς λίρες ἢ 167 γρόσια ἀντίστοιχα. Πρβλ. Κομνηνοῦ-Υψηλάντου, *Τὰ μετὰ τὴν Ἀλωσιν*, 1870, σ. 206.

114. Ἀραβαντινοῦ, *Συλλογὴ*, σ. 109.

σταντινουπόλει μέχρι τοῦ ἔτους 1675...¹¹⁵» δὲν εὐσταθεῖ καὶ καταρρίπτεται ἀπὸ τὰ στοιχεῖα, τὰ ὁποῖα μάλιστα ἦταν ἤδη γνωστὰ κατὰ τὴν ἐποχὴ τῆς συγγραφῆς τοῦ ἐν λόγῳ ἄρθρου του. Τὰ στοιχεῖα αὐτὰ εἶναι: α) Ἡ δημοσίευση τῶν κωδίκων τῆς Βιβλιοθήκης τῆς Καλλιπόλεως ἀπὸ τὸ Ἀ. Παπαδόπουλο-Κεραμέα στὰ 1886. Ἐκεῖ στὴν ἀρχὴ τοῦ 5ου κώδικα ὑπάρχει ἰδιόγραφος κατάλογος πολυαρίθμων βιβλίων, τὰ ὁποῖα ὁ Βησσαρίων εἶχε ἀναγνώσει στὰ Ἰωάννινα μεταξὺ τῶν ἐτῶν 1674 καὶ 1698¹¹⁶. Ἀποκλείεται λοιπὸν ὁ Μακρῆς νὰ βρισκόταν στὴν Κωνσταντινούπολιν τὸ 1675, ὅπως ἀπορρίπτεται καὶ ἡ ἀνάλογη ἐπιχειρηματολογία τοῦ Σαβράμη γιὰ τὸν τόπο ἀποστολῆς τῆς μόνης διασωθείσας ἐπιστολῆς τοῦ Βησσαρίωνος, ἡ ὁποία ἀπευθύνεται πρὸς τὸ Σωφρόνιο Δαράκιο¹¹⁷. Ἡ ἐπιστολὴ αὐτὴ πράγματι βεβαιώνει, ὅτι τὸ 1675 ὁ Μακρῆς βρισκόταν στὰ Ἰωάννινα. β) Στὴν ἐπιστολὴ αὐτὴ πρὸς τὸ τέλος ὁ Βησσαρίων ἀπευθύνεται πρὸς τὸ συνομιλητὴ του καὶ τοῦ ἀναφέρει τὰ βιβλία τῶν ὑπομνηματιστῶν τοῦ Ἀριστοτέλη, ποὺ διαθέτει ὁ ἴδιος καὶ ἔχει μελετήσει. Μεταξὺ αὐτῶν θὰ ἐπιθυμοῦσε καὶ τὸ βιβλίον τοῦ Ἀλέξανδρου Ἀφροδισιεύς γιὰ τὰ τοπικὰ τοῦ μεγάλου φιλοσόφου. Τοῦ δηλώνει ἔμμεσα, ὅτι δὲν τὸ ἔχει καὶ ταυτόχρονα ὑπονοεῖ ὅτι εὐχαρίστως θὰ τὸ δεχόταν, ἂν τοῦ τὸ ἔστειλε. Σημειώνει ὡστόσο, ὅτι γνωρίζει τὸ συγκεκριμένο βιβλίον ἀπὸ τὴν ἐποχὴ ποὺ βρισκόταν στὴν Κωνσταντινούπολιν. Ἡ ἐπιστολὴ κατὰ λέξιν γράφει: «Τῶν τοπικῶν μὲν τοι ἁμοιωρῶ, λογιώτατε, ἅπερ ἐξηγείται Ἀλέξανδρος ὁ Ἀφροδισιεύς, οὗ τὸ βιβλίον ἐν τῇ Κωνσταντίνου προκατεῖδον...»¹¹⁸.

Ἡ χρῆση τοῦ ρήματος προκατεῖδον, δηλαδὴ χρόνου ποὺ δηλώνει κάτι ποὺ ἔγινε στὸ παρελθόν, εἶναι μιὰ ἀπόδειξη ὅτι ἡ ἐπιστολὴ δὲν ἔχει σταλεῖ ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολιν. Τώρα ἂν συνεξετασθεῖ ἕνα ἀκόμη σημεῖο τῆς ἴδιας ἐπιστολῆς, ἀπὸ τὸ ὁποῖο φαίνεται ὅτι ὁ Βησσαρίων ζητοῦσε ἀπαντήσεις σὲ διάφορα ἐρωτήματα μαθητῶν σχολείου, ὁδηγεῖ στὸ συμπέρασμα, ὅτι ἐπιθυμοῦσε τίς λύσεις τῶν ἀποριῶν τῶν δικῶν του μαθητῶν στὴ Σχολὴ Γκιούμα τῶν Ἰωαννίνων. Τὸ ἀπόσπασμα εἶναι ἀπὸ τὸ μέσον περίπου τῆς ἐπιστολῆς:

115. Σαβράμη, *Μακρῆς*, σ. 34.

116. Παπαδοπούλου-Κεραμέως, *Ἐκθεσις*, σ. 7. Ἐπίσης Σαβράμη, *Μακρῆς*, σ. 45.

117. Σαβράμη, *Μακρῆς*, σ. 30, ὑποσ. 1 καὶ σ. 34. Γιὰ τὴ δημοσίευση τῆς ἐπιστολῆς βλ. Παπαδοπούλου-Κεραμέως, *Ἐπιστολαί*, σσ. 88-90 καὶ Π. Περάνθη, *Ἑλληνικὴ Πεζογραφία*, μέρος πρῶτο Λόγιοι ἑλλαδικοί, Βησσαρίων Μακρῆς, σσ. 484-487. Ἡ ἀπάντησή της στὸν ΕΦΣΚ ΙΖ' (1882-83), σσ. 90-93 καθὼς καὶ ἀπὸ τὸν Π. Ἀραβαντινὸ, «Ἀνέκδοτον Πονημάτων περὶ θεολογικῶν τινῶν καὶ ἄλλων ἀπορημάτων», *Εὐαγγελικὸς Κήρυξ ΣΤ'* (1862), σσ. 277-286.

118. Μακρῆ, *Ἐπιστολή*, σ. 90.

«Γίνωσκε δὲ, πάτερ σεβάσμιε, ὡς οὐδενὶ τὰς ἀπορίας ταύτας ἐκοίνωσα, μάρτυς ὁ ἐν οὐρανῷ πιστός, ἀλλὰ μόνος κατὰ νοῦν ἀναπολήσας ἠπόρησα. Τίνος δὲ χάριν τοῦτο λέγω ὅτι πάντες τὴν λύσιν τῆς ἀπορίας θαυμάσαντες, καὶ ἀποδεχθέντες τοὺς λόγους παραυτίκα ἠρέμησαν, μηκέτι πορρωτέρω προβάντες εἰς ἀναζήτησιν ἐνστάσεως...»¹¹⁹.

Σύμφωνα μὲ ὅσα ἐκτέθηκαν παραπάνω, ἡ ἐκπαιδευτικὴ παρουσία τοῦ Βησσαρίωνος ἀρχίζει στὰ Ἰωάννινα ἀπὸ τὸ 1672. Πρὸς αὐτὴ τὴν ἐκδοχὴ ὁδηγεῖ καὶ ἡ διαπίστωση γιὰ ξαφνικὴ διακοπὴ τῆς συγγραφικῆς του δραστηριότητος στὴν Κωνσταντινούπολη, ἀπὸ τὴν ὁποία ἔχουμε τελευταία πληροφορία στὶς 20 Μαρτίου 1671¹²⁰. Ὅπως λοιπὸν τὸ 1664, ὅταν βρισκόταν στὰ Ἰωάννινα, ἐντελῶς ξαφνικὰ διακόπηκε ἡ συγγραφικὴ του παραγωγὴ, ἐπεὶ εἶχε ἀναχωρήσει γιὰ τὴν Κωνσταντινούπολη, ἔτσι καὶ κατὰ τὸ 1672 καθὼς ἀνταποκρίθηκε στὴν ἐπίσημη πρόσκληση, ποὺ τοῦ ἔγινε, βιαστικὰ ἐγκατέλειψε τὴν Πόλη, γιὰ νὰ ἐπιδοθεῖ στὸ νέο καὶ πολὺ σημαντικὸ ἔργο τῆς ἰδρύσεως καὶ λειτουργίας τῆς Σχολῆς Γκιούμα στὰ Ἰωάννινα.

Ἀνακεφαλαιώνοντας ὅσα εἰπώθηκαν προηγουμένως, πρέπει νὰ καταστήσουμε σαφὲς σὲ ὅ,τι ἀφορᾷ τὰ ζητήματα τῆς ὀριστικῆς ἐπιστροφῆς τοῦ Μακρῆ στὰ Ἰωάννινα καὶ τῆς λειτουργίας τῆς Σχολῆς Γκιούμα, ὅτι ἔχουμε νὰ κάνουμε μὲ τρεῖς διαφορετικὲς χρονολογίες. Κατ' ἀρχὴν εἶναι ἡ ἐπιστροφή τοῦ Βησσαρίωνος στὴ γενέτειρα, ἔπειτα ἡ ἐναρξὴ τῆς λειτουργίας τῶν μαθημάτων στὴ Σχολὴ καὶ τέλος ἡ ἀνέγερση ἰδιόκτητου οἰκοδομήματος, στὸ ὁποῖο στεγάστηκε καὶ παρέμεινε ἡ Σχολὴ Γκιούμα τὰ ἐπόμενα χρόνια μέχρι τὴν πυρπόληση καὶ τὴν ὁλοσχερὴ καταστροφὴ τῆς τὸ 1820¹²¹.

Ὅσον ἀφορᾷ τὸ πρῶτο θέμα, φαίνεται ὅτι ὁ Βησσαρίων μὲ τὴ λήξη τῶν μαθημάτων καὶ τὴν ἐναρξὴ τῆς θερινῆς περιόδου τοῦ 1672, ἀναχώρησε ἀπὸ τὴν ΚΠολη. Πληροφορίες δὲν ἔχουμε γιὰ τὸ δρομολόγιο ποὺ ἀκολούθησε, ὅμως γνωρίζουμε ὅτι πέρασε ἀπὸ τὸ Ἅγιο Ὅρος, τὰ Μετέωρα καὶ τὴν Κέρκυρα πρὶν ἀρχίσει τὶς παραδόσεις τῶν μαθημάτων του¹²². Λογικὰ μὲ πλοῖο

119. Μακρῆ, *Ἐπιστολὴ*, σ. 89. Ὅπως δείχνει τὸ ὕψος τοῦ κειμένου, ἀπὸ τὸ 1675 ἀκόμη καὶ ἴσως προγενέστερα εἶχαν ὀρθωθεῖ διάφορα προβλήματα θεολογικο-δογματικοῦ περιεχομένου, τὰ ὁποία μία εἰκοσαετία ἀργότερα κατὰ τὸ 1695, ἐμφανίστηκαν μὲ τὴ μορφή τῆς γνωστῆς διαμάχης γιὰ τὴ διάκριση τῆς οὐσίας ἀπὸ τὶς ἐνέργειες στὸν τριαδικὸ Θεό.

120. Παπαδοπούλου-Κεραμέως, *Ἐκθεσις*, σ. 8, ὑποσ. 1. Μπενάκη, *Ἀφιέρωμα* σ. 144, ὑποσ. 9. Σαβράμη, Μακρῆς, σ. 46 (ὅπου ἡ ἐνθύμηση πρέπει νὰ διορθωθεῖ ἀπὸ *Μαρτίω* ἢ *σὲ Μαρτίω* κ').

121. Ἀρσβατινοῦ, *Συλλογὴ*, σ. 43.

122. Ἡ σχέση τοῦ Μακρῆ μὲ τὸ Ἅγιο Ὅρος βεβαιώνεται καὶ ἀπὸ τὴν παρουσία μεταξὺ τῶν μαθητῶν τοῦ τοῦ ἱερομονάχου Διονυσίου τοῦ Αἰτωλοῦ, ὁ ὁποῖος μνημονεύεται στὸν πρωτότυπο τίτλο τῶν Τεχνολογιῶν γιὰ τὴν Γραμματικὴ Τέχνη, τὴν ὁποία ἐξέδωσε ὁ Μακρῆς, κα-

θά ταξίδεψε μέχρι τὸν Ἀθῶνα καὶ ἀπὸ κεῖ πεζοπορώντας πῆγε στὰ Μετέωρα γιὰ νὰ καταλήξει στὴ συνέχεια στὰ Ἰωάννινα. Ἡ ἐπίσκεψή του αὐτὴ στὰ μεγαλύτερα μοναστικά κέντρα τοῦ ἑλληδατικοῦ χώρου ἔχει πολὺ μεγάλη σημασία γιὰ τὴ μελέτη τῆς προσωπικότητος τοῦ Βησσαρίωνος. Βλέπουμε, ὅτι ἀξιοποίησε κατὰ τὸν καλύτερο τρόπο τὴν εὐκαιρία ποὺ τοῦ δόθηκε νὰ λάβει πνευματικὴ παρηγορία καὶ ἐνίσχυση ἀπὸ τὶς Μονὲς τοῦ Γένους μας, τὶς πνευματικὲς αὐτὲς κιβωτοὺς τῆς Ρωμαιοσύνης, δηλαδὴ τοῦ Ἑλληνισμοῦ καὶ τῆς Ὁρθοδοξίας. Ὁ Μακρῆς ὡς ἄνθρωπος, μοναχὸς καὶ δάσκαλος πέρασε νὰ λάβει εὐλογία ἀπὸ τοὺς πατέρες τῶν Μονῶν αὐτῶν. Αὐτὴ τὴν εὐλογία τὴν εἶχε τώρα μεγάλη ἀνάγκη, ἐπειδὴ πλέον ἀναλάμβανε δημόσιο ἀξίωμα καὶ εἶχε νὰ ἀντιμετωπίσει ποικίλες ἀντιξοότητες, πειρασμοὺς καὶ ἐμπόδια, τὰ ὁποῖα θὰ δυσκόλευαν τὸ βαρύνοχθο ἔργο του. Ὁ ζῆλος, τὸ ἐνδιαφέρον, τὸ μεράκι καὶ ἡ ἐπιθυμία του ὥστόσο θὰ στρεφόταν πάντα πρὸς τὴ μοναχικὴ ζωὴ. Ἦταν ἡ ζωὴ, τὴν ὁποία ἐπέλεξε, τὴν ἤθελε πάρα πολὺ, τὴν πίστευε πραγματικὰ καὶ πάντα ἐπεδίωκε νὰ τὴ βιώνει κατὰ τὸ πνεῦμα καὶ τὴ διδασκαλία τῶν ἀποστόλων, τῶν Πατέρων καὶ τῶν ἁγίων. Ὁ Μακρῆς δηλαδὴ εἶχε ἔντονες μοναστικὲς καὶ ἡσυχαστικὲς τάσεις, σύμφωνα ὁμῶς μὲ τὸ ἀγωνιστικὸ πνεῦμα τῆς Ἐκκλησίας, ποὺ θέλει τὸν ἄνθρωπο τοῦ Θεοῦ μέσα στὸν κόσμο, νὰ ἐργάζεται γιὰ τὸ καλὸ τῆς κοινωνίας.

Μετὰ τὴν ἀφίξή του ὁ Βησσαρίων στὰ Ἰωάννινα, ἔβαλε σὲ ἐφαρμογὴ τὸ σχέδιο γιὰ τὴ λειτουργία τῆς σχολῆς. Βέβαια εἶχε γίνει γνωστὴ ἡ θετικὴ ἀπάντησή του, πρὶν ὁ ἴδιος ἐπιστρέψει στὴν πατρίδα. Τώρα ὁμῶς ἔβλεπε ὅλα ὅσα χρειάζονται γιὰ τὸ δύσκολο ἔργο τῆς ἐκπαιδεύσεως. Βασικὰ γιὰ τὴν ὁμαλὴ λειτουργία ἐνὸς σχολείου, πέραν τῆς ὑλικοτεχνικῆς ὑποδομῆς καὶ τῶν οἰκονομικῶν κεφαλαίων, ἀπαραίτητοι εἶναι οἱ μαθητὲς καὶ κυρίως τὸ ἐκπαιδευτικὸ προσωπικὸ. Στὴν περίπτωσι τῶν Ἰωαννίνων ὑπῆρχαν χρήματα καὶ στοιχειώδης ὑποδομὴ, μεγάλη ἦταν ἐπίσης ἀνταπόκρισις μαθητῶν. Ἡ δυσκολία γιὰ τὴν ἐποχὴ, ἔγκειτο στὴν ἀνεύρεσι διδασκάλων. Αὐτὰ τὰ δεδομέ-

τὰ τὸ 1677 στὰ Ἰωάννινα. Πληροφορίες σχετικὰ μὲ τὸν Διονύσιο δὲν ἔχουμε ἐκτὸς τοῦ ὅτι εἶχε ἀσκηθεῖ στὸν Ἀθῶνα προτοῦ παρακολουθήσει μαθήματα ἀπὸ τὸν Βησσαρίωνα. Πάντως μὲ τὴν προτροπὴ τοῦ Διονυσίου αὐτοῦ ὁ Μακρῆς προχώρησε στὴ συγγραφὴ σὲ κώδικα τῶν Τεχνολογιῶν του γιὰ τὴ διδασκαλία τῆς Γραμματικῆς, γεγονός ποὺ φανερώνει τὴ ζωντανὴ σχέση τῆς χριστιανικῆς ἀγάπης ποὺ εἶχαν μεταξύ τους οἱ δύο ἱερομόναχοι. Στενὴ ἐπίσης ἦταν καὶ ἡ σχέση Ἰωαννίνων καὶ Μετεώρων, διότι, ὅπως εἶναι γνωστὸ, οἱ ἀδελφοὶ Ἀφραδάδες ὑπῆρξαν ἀπὸ τοὺς ἰδρυτὲς καὶ πρωτοπόρους τῆς μεγάλης αὐτῆς μοναστικῆς πολιτείας. Ἐπομένως ὁ Βησσαρίων, ὁ ὁποῖος εἶχε ἰδιαίτερη κλίσι πρὸς τὴ μοναχικὴ ζωὴ, ὅταν τοῦ δόθηκε εὐκαιρία, πέρασε νὰ προσκυνήσει στὰ μέρη στὰ ὁποῖα, ἂν μὴ τι ἄλλο, εἶχαν δώσει τὸν καλὸ πνευματικὸ ἀγῶνα οἱ δικοὶ του συμπατριῶτες.

να ὁ Μακρῆς τὰ γνώριζε ἄριστα καὶ ἐρχόμενος στὰ Ἰωάννινα ἐπέβαλε τοὺς ὅρους του. Ὁ σημαντικότερος ἀπ' αὐτοὺς ἦταν τὴν ἀποκλειστικὴ εὐθύνη γιὰ τὴ διδασκτέα ὕλη, τὰ προγράμματα, τὴ μέθοδο καὶ τὴ διδασκαλία νὰ ἔχει ὁ διευθυντὴς τῆς Σχολῆς, δηλαδή ὁ ἴδιος ὁ Βησσαρίων. Κανένας ἄλλος οὔτε ὁ μητροπολίτης, οὔτε οἱ πρόκριτοι τῆς πόλεως, οὔτε οἱ ἐπίτροποι τῆς σχολῆς μποροῦσαν νὰ ἐπεμβαίνουν στὶς προαναφερθεῖσες διαδικασίες τῆς λειτουργίας της.

Κατὰ τὴν προσωπικὴ μας ἄποψη ἡ Σχολὴ ἄρχισε τὴ λειτουργία της σὲ κτίριο τὸ ὁποῖο νοικιάστηκε γιὰ τὸ σκοπὸ αὐτὸ γιὰ πρώτη φορὰ ἀπὸ τὸ σχολικὸ ἔτος 1673-74, γιὰ νὰ μπεῖ στὸ κανονικὸ τῆς πρόγραμμα ἀπὸ τὸ ἐπόμενο ἔτος. Μὲ τὴν ἄποψη αὐτὴ συμφωνοῦν τὰ ἀκόλουθα κείμενα: α) Ἡ δωρεὰ τοῦ Μάνου Γκιόνμα¹²³, στὴν ὁποία φαίνεται ὅτι μεταβίβασε στὸ ὄνομά του κατὰ τὸ 1673 τὸ κεφάλαιο τῶν 20356.10 Δουκάτων, τὰ ὁποῖα ἄφησε στὴ διαθήκη του ὁ θεὸς του Λεοντάρης Γκιόνμας¹²⁴. Κατὰ τὴ γνώμη μας, ἡ μεταβίβαση τοῦ ποσοῦ τῆς δωρεᾶς στὸ ὄνομα τοῦ Ἑμ. Γκιούμα δηλώνει τὴν ἐναρξὴ τῆς λειτουργίας τῆς Σχολῆς, ἐπειδὴ μποροῦσε πλέον καλύτερα ὁ ἐκτελεστής της νὰ διαχειρίζεται τοὺς τόκους καὶ νὰ καλύπτει τὶς ἀνάγκες της. β) Τὸ δεύτερο στοιχεῖο, ὅπως καὶ παραπάνω ἔχει ἀναφερθεῖ, εἶναι ἡ ἐπιστολὴ τοῦ Μ. Γκιόνμα πρὸς τὸ Λεοντάρη Γλυκὺ ἀπὸ τὴν Κέρκυρα μὲ ἡμερομηνία 29 Ἰουλίου

123. Μέρτζιου Κ. Δ., «Δωρεὰ Μάνου Γκιόνμα», *HX* 11 (1936), σ. 92, ὅπου γράφει: «Βενετία, 5 Νοεμβρίου 1676. Δωρεὰ ἐν ζωῇ. (Πράξις συμβολαιογρ. Νικόλα Βελάνου σελ. 157 Κρατικὸν Ἀρχεῖον). «Κατέχων ὁ κ. Μάνος Γκιόνμας τοῦ ποτε Πάνου ἐξ Ἰωαννίνων ἐν Κεφάλαιον ἀπὸ Δουκάτα 20356.10 τρεχούσης ἀξίας, **γυρισμένα εἰς τὸ ὄνομά του** εἰς κατάθεσιν 3% ἐν τῷ Νομισματοκοπείῳ, ὡς αἱ ἀποδείξεις τῶν κ.κ. Ἐπιμελητῶν ἀπὸ **18 Μαρτίου καὶ 22 Δεκεμβρίου ἰδίου ἔτους...**».

124. Μέρτζιου Κ. Δ., «Δωρεὰ Μάνου Γκιόνμα», *HX* 11 (1936), σ. 96, ὅπου: «...οἱ ὑπολοίποιοι τόκοι μετὰ τὴν ἀφαίρεσιν τῶν ρηθέντων κληροδοτημάτων, δέον νὰ διατεθοῦν διὰ τὴν ἰδρυσιν καὶ συντήρησιν ἐνὸς Ἱεροδιδασκαλείου ἐν Ἰωαννίνοις, συμφώνως τῇ ἐπιθυμίᾳ τοῦ κ. Λεονταρῆ Γκιόνμα θεοῦ τοῦ εἰρημένου κ. Μάνου (καίτοι ὁ θεὸς του ἐφαίνετο μᾶλλον ἀποκλίνων) ὑπὲρ τῆς Κων/πόλεως)» καὶ σ. 96 ὑποσ. 1: «Ὅχι μόνον ἐφαίνετο ἀποκλίνων, ἀλλὰ ρητῶς ὁ Λεονταρῆς Γκιόνμας ἐν τῇ διαθήκῃ του (Ἀρχ. Ἑλλην. Κοιν. Φάκ. 49/245) τῇ γραφείῃ ἐν Ἰασσίῳ τῆς Ρουμανίας τῇ 16.7.1642 δηλοῖ ὅτι ἔστειλε 4000 ὀκ. κηρὶ **εἰς τὸν ἀνεψιόν του Ἐπιφάνιον Ἠγούμενον** (ὁ τονισμὸς δικός μου) ἐν Βενετίᾳ ἀξίας 20000 Δουκάτων, τὰ ὁποῖα νὰ καταθέσῃ εἰς τὴν Τζέκαν καὶ μὲ τὰ ἔσοδα νὰ συστηθῇ Ἱεροδιδασκαλεῖον ἐν Κων/πόλει ὅπου διορίζει ἐπιτρόπους τὸν Γεώργιον Καντακουζηνὸν καὶ Μιχαὴλ Κουνούπτην καὶ ἐν Βενετίᾳ ἀναθέτει εἰς τοὺς Ἐπιφάνειον Ἠγούμενον καὶ Κυριάκην Σκλίβαν –ἐπίσης Ἰωαννίτην– ἵνα φροντίζουν διὰ τὴν εἰσπραξίν των τόκων καὶ τὴν ἀποστολὴν των εἰς Κων/πολιν, ἐνθα οἱ Ἐπίτροποι θὰ πληρώνουν εἰς τὸν διδάσκαλον Δουκάτα 100 καὶ τὰ ὑπόλοιπα θὰ τὰ συγκεντρώνουν ἵνα σὺν τῷ χρόνῳ ἀγοράσουν ἴδιον οἶκον διὰ τὸ Σχολεῖον».

1682¹²⁵, ἡ ὁποία συμφωνεῖ μὲ τὸ νόημα τῶν δέκα περίπου χρόνων, ποὺ πέρασαν ἀπὸ τὴ σύστασή της. γ) Τέλος καὶ ἡ διήγηση τοῦ Ἀραβαντινοῦ μὲ αὐτὴ τὴν ἀποψη συνηγορεῖ¹²⁶. Μετὰ τὸ θάρος τοῦ 1673 φαίνεται, κατὰ τὴ γνώμη μας, πιθανότερη ἡ ἐπίσκεψη τοῦ Βησσαρίωνος στὴν Κέρκυρα. Δὲν ἔχουν ἐπισημανθεῖ ὁμως πληροφορίες, γιὰ τὴ γνωριμία του μὲ τοὺς λογίους τῆς ἐποχῆς Γεράσιμο Βλάχο, Νικόλαο Βούλγαρι καὶ Σωφρόνιο Δαράκιο¹²⁷.

Σχετικὰ μὲ τὸ χρόνο ἀνεγέρσεως τῆς σχολῆς ἐπίσης δὲν ὑπάρχουν συγκεκριμένες εἰδήσεις. Πάντως μέχρι τὶς 5 Νοεμβρίου 1676, ὅταν ὁ ἐκτελεστής τῆς διαθήκης τοῦ Λεοντάρη Γκιούμα Ἑμμανουήλ Γκιούμας ἔκανε τὴν προαναφερθεῖσα δωρεά, δὲ λειτουργοῦσε ἡ σχολὴ σὲ ἰδιόκτητο κτίριο¹²⁸. Ἐπομένως ἡ πληροφορία τοῦ Ἀραβαντινοῦ, ποὺ παραθέτει στὴ βιογραφία τοῦ Ἑμ. Γκιούμα, ὅτι «ἀνῆγειρεν ἐν Ἰωαννίνους ἐν ἔτει 1676 τὴν Μεγάλην κληθεῖσαν Σχολὴν...», δὲν ἀληθεύει¹²⁹. Σύμφωνα μὲ τὸν Παῖσιο τὸ Μικρὸ, ἡ Σχολὴ αὐτὴ ἦταν ἓνα ἀπὸ τὰ μεγαλύτερα ἰδρύματα τῆς πόλεως τῶν Ἰωαννίνων καὶ μάλιστα σ' αὐτὸ δίδασκε καὶ ὁ Βησσαρίων: «...Τὸ μέγα Σπουδαστήριον εἶναι τοῦ μακαρίτου Γκιόνμα τοῦ Ἑμμανουήλ, καὶ τοῦ Λεονταρίου, εἰς τὴν ἀρχὴν ἐπλούτησε, **πρῶτον ἐν διδασκάλοις βάσιν τὸν Βησσαρίωνα**, πλεόν παρὰ τοῖς ἄλλοις...»¹³⁰. Ὁ Βησσαρίων ἀποχώρησε ὁριστικὰ ἀπὸ τὴ σχολὴ τὸ 1682. Αὐτὸ σημαίνει σύμφωνα καὶ μὲ τὴν περιγραφὴ τοῦ Παΐσιου, ὅτι ἡ σχολὴ ἀνεγέρθηκε μετὰ τῶν ἐτῶν 1676 καὶ 1682. Αὐτὲς πρέπει νὰ θεωρήσουμε ὡς καταληκτικὲς χρονολογίες, σύμφωνα μὲ τὶς μαρτυρίες ποὺ ἔχουμε. Ὡς πρὸς τὴν ὀνομασίαν τῆς σχολῆς πρέπει νὰ ἀναφερθεῖ, ὅτι ἀποκαλεῖτο: Σχολή, Μεγάλη

125. Μέρτζιου Κ. Δ., «Ἡ Σχολὴ τοῦ Γγιόνμα», *ΗΧ* 13 (1938), σ. 113, «...ποὺ τόσων ἐξοδοντα 10 χρόνους...».

126. Ἀραβαντινοῦ, *Συλλογὴ*, σ. 109: «Κατὰ τὸ 1673, λαβὼν ἔνθεον ζῆλον καὶ ἀπόφασιν ὁ ἀείμνηστος Ἰωαννίτης Ἑμμανουήλ Γκιούνμας εἰς καθίδρυσιν δημοσίας σχολῆς ἐν τῇ πατρίδι του, συνεννόηθη μετὰ τοῦ ἀρχιερέως Κυρίλλου καὶ τῶν προυχόντων Ἰωαννιτῶν, ἵνα προσκαλέσωσιν ὡς σχολάρχην τῆς νεοῖδρύτου σχολῆς τὸν συμπατριώτην των Βησσαρίωνα· καὶ τοιαύτης προσκλήσεως ἐπισήμως γενομένης, ἀπεδέχθη αὐτὴν, πατριωτικῶς ζήλῳ ὁρμώμενος, καὶ ἔσπευσεν εἰς ἐκπλήρωσιν τοῦ ἱεροῦ αὐτοῦ σκοποῦ... Ἡρῆατο λοιπὸν κατὰ τὴν ἐναρξιν τοῦ 1674 τῶν παραδόσεων, καὶ πληθὺς μαθητῶν πολλαχόθεν συνέρρευσαν εἰς ἀκρόασιν τῶν ὑψηλῶν μαθημάτων του». Κατὰ τὴν προσωπικὴν μας ἀποψη προηγήθηκε ἡ πρόσκληση, ἐπειδὴ τὸ δυσκολότερο ἔργο γιὰ τὴν ἐποχὴ ἐκείνη ἦταν ἡ ἀνεύρεση σχολάρχου. Ἐφόσον ἡ ἀπάντηση τοῦ Βησσαρίωνος ἦταν θετικὴ, προχώρησε ἔπειτα ὁ Ἑμ. Γκιούμας στὶς ὑπόλοιπες ἐνέργειες.

127. Ἀραβαντινοῦ, *Συλλογὴ*, σ. 110.

128. Μέρτζιου Κ. Δ., «Δωρεὰ Μάνου Γγιόνμα», *ΗΧ* 11 (1936), σσ. 92, 96-98.

129. Ἀραβαντινοῦ, *Συλλογὴ*, σ. 43.

130. Παΐσιου, *Ἑταῖνος Ἰωαννίνων*, σ. 60. Πρβλ. Σαβράμη, *Μακρῆς*, σ. 35 καὶ Μιχαλόπουλου, *Γιάννινα*, σ. 33 καὶ ὑποσ. 4.

Σχολή, Πρώτη Σχολή, Σχολή Γκιούμα¹³¹, Σπουδαστήριο, Φροντιστήριο, Ἱεροδιδασκαλεῖον, (ἰταλικά *Seminario*) καὶ Λύκειον¹³².

Μὲ τὴν ἀνάληψη τῶν διδασκαλικῶν του καθηκόντων ἀρχίζει γιὰ τὸ Μακρῆ καὶ τὸ τρίτο στάδιο τῆς συγγραφικῆς του δραστηριότητος. Σ' αὐτὸ τὸ χρονικὸ διάστημα τῆς ζωῆς του, ἄφησε νὰ ξεδιπλωθεῖ ὅλο τὸ ταλέντο καὶ ἡ ἀγάπη γιὰ τὴν πατρίδα του τὰ Ἰωάννινα. Δὲν ἦταν τοπικιστής, ὅπως ἄλλωστε καὶ οἱ συμπατριῶτες του, οἱ ὁποῖοι εἶχαν ἀπλωθεῖ σὲ πολλὰς περιοχὰς τῆς Εὐρώπης καὶ τῆς Ἀσίας καὶ καλλιέργησαν τὸν κοσμοπολιτισμὸ στὴν πόλιν τους ἀλλὰ καὶ σ' ὁλόκληρη τὴν Ἠπειρο. Ὁ Μακρῆς ἐργάστηκε μὲ γνώμονα τὸ συμφέρον τοῦ Γένους καὶ ἀναλώθηκε στὴ βελτίωση τῆς παρεχομένης ἐκπαιδεύσεως καὶ στὴν ποιοτικὴ ἄνοδο τοῦ μορφωτικοῦ ἐπιπέδου τῶν μαθητῶν του. Ὅλη ἡ προσπάθειά του ἐπικεντρώθηκε στὸ διδασκαλικὸ του ἔργο, ὥστε μὲ κάθε του ἐνέργεια καὶ μὲ τὸν τρόπο ποὺ ἐργαζόταν, ἀλλὰ καὶ μὲ τὸν τρόπο ποὺ ζοῦσε, νὰ ἀποτελεῖ παρὰδειγμα πρὸς μίμηση γιὰ τοὺς μαθητὲς του.

Ὁ ἴδιος εὐτύχησε νὰ ἔχει τοὺς καλύτερους διδασκάλους τῆς τότε ἐποχῆς καὶ νὰ συσχετισθεῖ μὲ σημαίνοντα πρόσωπα τοῦ Γένους μας σὲ Ἀνατολὴ καὶ Δύση. Μετέδωσε τὰ ἀγαθὰ τῆς παιδείας του πλουσιοπάροχα σὲ ὅλους τοὺς μαθητὲς του καὶ πρὶν καὶ μετὰ τὴν ἀποχώρησή του ἀπὸ τὴ σχολὴ Γκιούμα. «Ἀλλὰ καὶ μονάζων οὕτω πως οὐκ ἀπηξίου τοῦ διαχέειν τῆς παιδείας του τὰ νάματα τοῖς προσερχομένοις φιλομούσοις καὶ φιλευσεβέσιν»¹³³, σημειώνει καὶ πάλι ὁ Ἀραβαντινός. Ἡ ἀγωνία του ἐπικεντρωνόταν στὴ διατήρηση τῆς γλώσσας, τῆς ἐλληνικῆς συνειδήσεως, τῆς ὀρθόδοξης παραδόσεως

131. Ἡ ἀκριβὴς γραφὴ τοῦ ἐπωνύμου εἶναι **Γγιόνμας**. Στὰ ἰταλικά γραφόταν *Giolma*, ἐπεὶδὴ οἱ ἰταλοὶ δὲν μποροῦσαν νὰ προσφέρουν δύο ἔνρινα σύμφωνα τὸ ἓνα δίπλα στὸ ἄλλο καὶ θὰ ἀφομοιώνονταν τὸ δ πρὸ τοῦ ἦ καὶ θὰ γινόταν *Giomma*. Στὰ ἐλληνικά προφερόταν *Γκιόνμας*, ἀλλὰ ἀργότερα παρουσιάζεται καὶ ὡς *Γκιούνμας* (γραφὴ τοῦ Παΐσιου, τὴν ὁποία μεταχειρίζεται καὶ ὁ Ἀραβαντινός), ἐνῶ ὁ Σαβράνης χρησιμοποιοῖ τὴ λέξη *Γκιούμα*. Πάντως ὑπάρχει καὶ ἡ μορφή *Γκούμα*. Ἡ σωστότερη μορφή εἶναι *Γκιόνμα*, ἀλλὰ ἐπικράτησε ἡ εὐκολότερη προφορὰ *Γκιούμα*, ἴσως ἀπὸ ἀποβολὴ τοῦ ν πρὸ τοῦ μ ἢ ἡ μετατροπὴ τοῦ ν σὲ υ (ἐπεὶδὴ μοιάζουν ἀρκετά), ἔτσι ἐγινε ἡ λέξη ἀπὸ *Γκιό-ν-μα* σὲ *Γκιο-ύ-μα*. Στὴν ἐργασία μας προτιμήσαμε τὴ μορφή *Γκιούμα* ὡς πιὸ εὐχρηστή.

132. Μακρῆς, 1686, σ. 3, ὅπου στὸν πρόλογο τῆς ἐκδόσεως ὁ Μιχαὴλ Μήτρος (Μελέτιος Ἀθηνῶν), ἀναφερόμενος στὸ συγγραφέα τοῦ ἔργου μεταξὺ τῶν ἄλλων γράφει καὶ τὰ ἀκόλουθα ἐγκωμιαστικά λόγια «...καὶ ὁ τῆς παρουσίας βίβλου ποιητής, ἐλλόγιμος ὢν τὴν Ἑλλήνων παιδευσιν, καὶ ἐν φιλοσοφίᾳ μεγάλῃν ἔχων προκοπὴν, ὅς καὶ πρῶτος τῶν Καθηγητῶν, τῶν ἐν τῷ **Λυκείῳ** τῶν Ἰωαννιτῶν διατριψάντων ἔστη...».

133. Ἀραβαντινοῦ, *Συλλογή*, σ. 110.

και στην απελευθέρωση του Γένους από το ζυγό των Ὀθωμανῶν. Ὁ ἀπώτερος στόχος του συμπίπτει μὲ τὸ στόχο τῶν ἄλλων λογίων κατὰ τὴν Τουρκοκρατία, δηλαδή τὴ διατήρηση τῆς ἐθνικῆς ταυτότητας τῶν ὑποδοῦλων καὶ τὴν ἀποτίναξη τοῦ ξένου ζυγοῦ. Στὸ διάστημα τῶν 27 περίπου χρόνων ποὺ διέμεινε μέχρι τὸ τέλος τῆς ζωῆς του τὸ 1699 στὰ Ἰωάννινα, ἀπέκτησε πολλοὺς μαθητές, πιστοὺς φίλους καὶ συνεργάτες, οἱ ὅποιοι ὑπῆρξαν ἄξιοι συνεχιστές του τόσο ὡς δάσκαλοι, ὅσο κυρίως καὶ ὡς ποιμένες τῆς Ἐκκλησίας.

Οὐσιαστικά στὰ Ἰωάννινα ὁ Μακρῆς ἐργάστηκε καὶ ἀπέδωσε καρποὺς σὲ ὅλους τοὺς τομείς τῶν δραστηριοτήτων του. Ὡς διδάσκαλος ἐφάρμοσε νέες μεθόδους στὴ μετάδοση τῶν γνώσεων καὶ εἰσήγαγε στὴ σχολὴ Γκιουμά τὴν τεχνολογικὴ μέθοδο τῆς *μονολεκτικῆς ψυχαγωγίας*¹³⁴. Περισσότερα στοιχεῖα γιὰ τὴν Ψυχαγωγία θὰ δοθοῦν στὸ δεύτερο κεφάλαιο. Πάντως κι ἐδῶ πρέπει νὰ ἐπισημανθεῖ, ὅτι ὁ Βησσαρίων δὲν ἔπαυε ποτὲ νὰ μελετᾷ, νὰ ἀποκτᾷ νέες γνώσεις, νὰ βελτιώνεται καὶ νὰ προσαρμόζει τὴ διδασκαλία του στὰ νέα δεδομένα τῆς ἐποχῆς του. Ἐπίσης βρισκόταν σὲ διαρκὴ ἀλληλογραφία μὲ ἄλλους λογίους τῆς ἐποχῆς του, μὲ τοὺς ὁποίους ἀντάλλασσε ἀπόψεις καὶ ζητοῦσε συνδρομὴ καὶ ἀπαντήσεις σὲ διάφορα ζητήματα καὶ ἀπορίες, ὅπως προέκυπταν μέσα ἀπὸ τὴν ἐκπαιδευτικὴ διαδικασία¹³⁵.

Τὶς ιδέες ὅμως καθὼς καὶ τὶς ἀντιλήψεις, ποὺ εἶχε γιὰ τὴν ἐκπαίδευση, τὶς ἀποτύπωσε ἔμπρακτα στὰ βιβλία, ποὺ ἔγραψε κατ' αὐτὴν τὴν περίοδο. Ἡ Ὁρθόδοξος *Ὁμολογία* τῆς πίστεως, οἱ *Τεχνολογίες* στὴν ἑλληνικὴ γραμματικὴ, ἡ *Ρητορικὴ τέχνη*, ἡ *ἐξήγηση κατὰ σύνταξιν* τῶν ἐξαποστειλαρίων, τῶν ἐωθινῶν, τοῦ α' πρὸς Δημόνικον λόγου τοῦ Ἰσοκράτους καὶ ἡ ἐφαρμογὴ τῆς μονολεκτικῆς ψυχαγωγίας στὴ Γαλεομυνομαχία τοῦ Προδρόμου εἶναι τὰ διασωθέντα ἔργα αὐτῆς τῆς περιόδου. Συναφὲς μὲ διδακτικὰ ἀντικείμενα καὶ ἀπορίες μαθητῶν εἶναι καὶ τὸ περιεχόμενο τῆς μόνης διασωθείσας ἐπιστολῆς του, τὸ ὁποῖο περιλαμβάνει δέκα συνολικὰ ἀπορίες μὲ θεολογικὸ, φιλολογικὸ καὶ φιλοσοφικὸ περιεχόμενο¹³⁶. Ὑπάρχει ἐπίσης πληροφορία ὅτι συνέγραψε καὶ πραγματεία γιὰ τὸ ζήτημα τῆς διακρίσεως τῆς Οὐσίας καὶ τῶν Ἐνεργειῶν στὸν Τριαδικὸ Θεό¹³⁷, ἡ τύχη τῆς ὁποίας ἀγνοεῖται. Ἐπίσης

134. Κώδ. ΜΠΤ. 143, ιζ' αἰ., FF. 866-877, Ψυχαγωγικὴ ἐρμηνεία στὴ *Γαλεομυνομαχία* τοῦ Θεοδώρου Προδρόμου, Μιχαλόπουλου, *Γιάννινα*, σσ. 33-34.

135. Σαβράμη, *Μακρῆς*, σ. 37.

136. Παπαδοπούλου-Κεραμέως, *Ἐπιστολαί*, σσ. 88-90.

137. Ἀραβαντινοῦ, *Συλλογὴ*, σ. 111. Ὁ Ἀραβαντινὸς γράφει κατὰ λέξη: «...ἐνετύχμεν δὲ εἰς τὸ ἀποσημειωτάριον, ὅπερ διασώζεται ἐν τῷ προμνησθέντι μοναστηρίῳ, (ἐννοεῖ στὴ μονὴ Λιγκιάδων), τὴν πραγματείαν του περὶ τοῦ ζητήματος ὅπερ ἀνεφύη μεταξὺ τῶν τότε θεολόγων Ἡπειρωτῶν, ὡς ἐν τῇ βιογραφίᾳ τοῦ Σουγδουρῆ ἐκτίθεται, ἥνπερ καὶ ἀντιγράψαντες δια-

συνέγραψε ἀναλυτικὴ ἐρμηνεία τοῦ Συμβόλου τῆς Πίστεως¹³⁸. Ἵσως πρόκειται γιὰ τμῆμα τῆς δικῆς του Ὁρθοδόξου Ὁμολογίας, τὸ ὁποῖο δημιούργησε ὁ Μακρῆς ὡς ἐγχειρίδιο διδασκαλίας τοῦ μαθήματος τῶν Θρησκευτικῶν στοὺς μαθητὲς τοῦ ἀνωτέρου τμήματος τῆς Σχολῆς. Ὁ Ἀραβαντινός¹³⁹ τὸ χαρακτηρίζει *πονηματίδιον*, ἀλλὰ ἂν κρίνουμε, ὅτι ἡ ἀνάλυση τοῦ Συμβόλου τῆς Πίστεως τοῦ Μακρῆ στὴν ἔκδοση τοῦ 1699 καλύπτει 137 σελίδες σὲ δίστηλα, πιθανόν νὰ μὴν ἦταν τόσο μικρό, ὅσο ἀφήνεται νὰ ἐννοηθεῖ ἀπὸ τὴν περιγραφὴ τοῦ Ἀραβαντινοῦ.

Ἀκούοντας τὴ φωνὴ τῆς καρδιᾶς του ὁ πρῶτος τῶν ἀπὸ ἔδρας θεολόγων τῆς Ἠλείρου, μὲ τὴ θέλησή του ἀποχώρησε ὀριστικὰ κατὰ τὸ 1682 ἀπὸ τῆς Σχολῆς Γκιούμα, γιὰ νὰ ἀσχοληθεῖ μὲ τὴ μοναχικὴ ζωή. Ἐπέλεξε στὸ δασοσκέπαστο τότε ὄρος Μιτσικέλι ἕνα ὠραῖο μέρος καὶ ἔκτισε μικρὸ ναὸ πρὸς τιμὴν τοῦ Ἁγίου Γεωργίου. Ἐκεῖ μὲ τὸ πέρασμα τοῦ χρόνου ἀξιοποίησε τὸ χωρὸ καὶ μετέτρεψε τὸ ναὸ σὲ ἱερὰ Μονή, προστατεύοντάς την μὲ τὴν ἔγκριση τοῦ μητροπολίτη Κλήμεντος καὶ μὲ σιγίλλια γράμματα τοῦ πατριάρχη¹⁴⁰. Στὴ Μονὴ αὐτὴ ἐγκαταστάθηκε ὡς Ἡγούμενος καὶ ἔκτισε βοηθητικὰ οἰκήματα, ἀγόρασε κτήματα, ἀγροὺς καὶ ποιμνία καὶ τοποθέτησε καλλιεργητὲς καὶ βοσκούς. Σύμφωνα μὲ τὴν τοπικὴ παράδοση ὅλοι αὐτοὶ οἱ ἄνθρωποι, οἱ ὁποῖοι ἐργάζονταν στὴ Μονή, ἐγκαταστάθηκαν μόνιμα ἐκεῖ, μὲ τὸ πέρασμα τοῦ χρόνου συγκρότησαν δικό τους οἰκισμό καὶ ἀποτέλεσαν τὸ χωριὸ Λιγκιάδες. Ὡς ἐξηγεῖται καὶ ἡ ὀνομασία τῆς μονῆς, ἡ ὁποία μάλιστα ἔμεινε γνωστὴ σὰν «Μονὴ τοῦ Βησσαρίωνα» ἢ «Ἁ Γιώργης τοῦ Βησσαρίωνα»¹⁴¹.

Τὸ 1680 ἐξελέγη μητροπολίτης Ἰωαννίνων ὁ Κλήμης ὁ Χῖος¹⁴². Ὑπῆρξε σπουδαῖος ἱεράρχης, ὁ ὁποῖος ἐποίμανε τὴν Ἐκκλησίαν μέχρι τὸ θάνατό του τὸ 1714. Στὴν ἀρχὴ εἶχε, ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὶς πηγές, προβλήματα προ-

κοινώσομεν εἰς περιέργειαν τῶν θεολόγων τῆς Ἑλληνικῆς Ἐκκλησίας». Εἶναι πολὺ πιθανὸ ἀκόμα καὶ σήμερα νὰ διασώζεται ἡ πραγματεία αὐτὴ τοῦ Βησσαρίωνος στὰ «ὑπόλοιπα» τῶν καταλοίπων τοῦ Ἀραβαντινοῦ, στὴ Βιβλιοθήκη τῶν ἀπογόνων τοῦ Κ. Θ. Δημαρᾶ. Ἐπειδὴ ἡ καταλογογράφηση τῆς Βιβλιοθήκης αὐτῆς συνεχίζεται σήμερα (Μάρτιος τοῦ 2000), δὲν εἶναι εὐκόλο νὰ γίνῃ ὁποιαδήποτε διερεύνηση. Εὐελπιστοῦμε ὅτι μπορεῖ στὸ μέλλον νὰ ἀνευρεθεῖ, ἐπειδὴ ἔχει πολὺ μεγάλη σημασία τὸ περιεχόμενό της, γιὰ τὴν κατάστασιν τοῦ Ἠσυχασμοῦ στὰ χρόνια τῆς δουλείας.

138. Ἀραβαντινοῦ, *Συλλογή*, σ. 111.

139. Ἀραβαντινοῦ, *Συλλογή*, σ. 111.

140. Ἀραβαντινοῦ, *Συλλογή*, σ. 110.

141. Σαβράμη, *Μακρῆς*, σ. 36.

142. Βλ. ἐνδεικτικὰ Μ. Γεδεών, «Κλήμης ὁ Ἰωαννίνων», *ΕΑ* 4 (1882-84), σσ. 164-166· Εὐ. Σαβράμη, «Ὁ Ἰωαννίνων Κλήμης ὁ Χῖος», *ΗΧ* 7 (1932), σσ. 157-172.

σαρμολογίας με τούς κατοίκους της πόλεως. Μερικοί υποστήριξαν την άποψη ότι δεν διέθετε τις γραμματικές γνώσεις και γενικά τη μόρφωση για τη θέση αυτής της μητροπόλεως. Άλλοι αντίθετα προβάλλαν με αποδείξεις την άποψη, ότι προερχόμενος από τη Χίο και την ΚΠολη, όπου πέρασε ικανό χρονικό διάστημα, ήταν μορφωμένος από κάθε άποψη. Γεγονός πάντως είναι ότι και σήμερα ακόμα, αν διοριστεί ένας νησιώτης Έλληνας ως υπάλληλος σε κάποια ηπειρωτική περιοχή, θα αντιμετωπίσει αρκετά προβλήματα κατανοήσεως πολλών λέξεων και φράσεων της τοπικής διαλέκτου. Θα απαιτηθεί αρκετό χρονικό διάστημα μέχρι την πλήρη εξοικείωσή του με την τοπική παράδοση και αυτό θα είναι η αιτία να παρουσιάζεται πολλές φορές επιφυλακτικός και απόμακρος. Κάτι ανάλογο θα συνέβη και με τόν Κλήμεντα, ο οποίος αναγκάστηκε να δημιουργήσει περισσότερες σχέσεις με τόν κύκλο του Μακρή στα Ίωάννινα. Τις συζητήσεις και τις ανταλλαγές απόψεων που είχαν οι δύο αυτές προσωπικότητες εξέλαβαν ορισμένοι για μαθήματα που παρέδιδε Μακρής στο μητροπολίτη του. Ορισμένες λέξεις ή φράσεις της τοπικής παραδόσεως ασφαλώς θα ανέλαβε ο Βησσαρίων, να εξηγήσει με μεγάλη προθυμία, σεβασμό και αγάπη στον επίσκοπό του. Κατά την προσωπική μας γνώμη ο ιεράρχης αυτός υπήρξε βαρύνουσα προσωπικότητα της εποχής και για τὸ ἔργο του συνολικά και ιδιαίτερα για τὴ στάση του στήν ἡσυχαστική ἔριδα για τὴ διάκριση Οὐσίας καὶ Ἐνεργειῶν στοῦ Θεοῦ, ἐπειδὴ ἔμεινε ἀταλάντευτα σταθερὸς στὴ διδασκαλία τῆς Ὁρθόδοξης Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας, μέχρι νὰ παραδεχτεῖ ὁ Σουγδουρῆς πὼς ἔκανε λάθος καὶ νὰ ἐπιληφθεῖ τοῦ θέματος τὸ Οἰκουμενικὸ Πατριαρχεῖο.

Μετά τὸ 1680-81, ὅταν ὁ Βησσαρίων ἀποχώρησε κατ' ἀρχὴν ἀπὸ τὴ δημόσια διδασκαλία καὶ μέχρι νὰ ὁλοκληρωθοῦν τὰ ἔργα στὴ μονὴ τῶν Λιγκιάδων, παρέμεινε στὰ Ίωάννινα, ἐμόναζε στὴν οἰκία του καὶ παρέδιδε μαθήματα ἰδιωτικά. Τὸ βάρος τῶν προσπαθειῶν του ἔριξε τότε στὴν πραγματοποίηση ἔργων ἀγάπης πρὸς τοὺς φτωχοὺς, τοὺς ἀρρώστους καὶ τοὺς φυλακισμένους τῆς πόλεως¹⁴³. Διάδοχός του στὴ σχολὴ Γκιούμα υπήρξε ὁ Παῖσιος Τσίπουρας ἀπὸ τὴν Παραμυθιά, ὁ ὁποῖος ὅμως ἔμεινε μικρὸ χρονικὸ διάστημα καὶ γρήγορα ἀποχώρησε λόγω τοῦ κινδύνου τῆς πανώλης, ἢ ὁποῖα εἶχε ἐνσχύψει κατὰ τὸ 1682 στὰ Ίωάννινα¹⁴⁴. Ὁ Βησσαρίων ἐπέστρε-

143. Ἀραβαντινοῦ, *Συλλογή*, σ. 110, ὅπου σημειώνεται: «Φιλοσοφῶν δὲ καὶ θεολογῶν ἐμόναζεν ἐν τῇ οἰκίᾳ του, τηρήσας μόνον τὴν ἐπιστάσιαν τῆς περιθάλψεως τῶν ἐν εἰρκῇ καὶ ἀλύσειν καταδικασμένων, τῶν τε νοσηλευομένων καὶ ἀπόρων χριστιανῶν». Πρὸβλ. καὶ Μακρῆς 1699, σσ. 163-167.

144. Ἀραβαντινοῦ, *Συλλογή*, σ. 208.

ψε γιὰ μικρὸ χρονικὸ διάστημα στὴ διεύθυνση τῆς Σχολῆς, μέχρις οὗτου ἤρθε ἀπὸ τὴ Βενετία ὁ ἐπίσης Γιαννιώτης ιερέας Γεώργιος Σουγδουρῆς κατὰ τὴν ἀνοιξή τοῦ 1682¹⁴⁵.

Ἀπὸ τὸ 1682 καὶ ἔπειτα ὁ Βησσαρίων ζοῦσε μὲ στόχο τὴν ἰδρυση τοῦ μοναστηριοῦ του, γι' αὐτὸ συχνὰ ἐγκατέλειπε τὰ Ἰωάννινα καὶ ἀνέβαινε στοὺς Λιγκιάδες. Ἦταν πλέον ἡσυχαστῆς, περνώντας τὴ ζωὴ του μὲ νηστεία, ἀγρυπνία καὶ προσευχή. Τώρα πιά ἐφάρμοζε στὴν πράξη ὅσα ὁ ἴδιος δίδασκε τὰ προηγούμενα χρόνια. Ἡ πίστη, ἡ ἐλπίδα καὶ ἡ ἀγάπη, οἱ τρεῖς κορυφαῖες ἀρετὲς τῆς Ὁρθοδόξου Ὁμολογίας, ἔβρισκαν στὸ πρόσωπο καὶ στὸ ἔργο του τὸν τέλειο ἐκφραστή. Γύρω του ζοῦσε ἓνα πλήθος ἀνθρώπων ποὺ τὸν ἀγαποῦσε, τὸν σεβόταν καὶ τὸν εἶχε γιὰ δάσκαλο καὶ ὁδηγὸ στὰ πνευματικὰ καὶ δογματικὰ ζητήματα τῆς Ἐκκλησίας. Αὐτὸ γέμιζε τὴν ψυχὴ τοῦ Βησσαρίωνος μὲ ὥραϊα συναισθήματα, διότι ὁ δάσκαλος, ἐπειδὴ λειτουργεῖ σὰν ἡθοποιός, δὲν ἐπιζητεῖ τὸ χειροκρότημα, ὅπως οἱ πρωταγωνιστὲς τοῦ θεάτρου, ἀλλὰ *τρέφεται, ἀναπτύσσεται καὶ ἐμπνέεται* ἀπὸ τὴν ἀγάπη, τὴν ἐκτίμηση καὶ τὴν ἠθικὴ ἀναγνώριση τῶν μαθητῶν του καὶ ὧσιν ἐμπλέκονται στὴν ἐκπαιδευτικὴ διαδικασίᾳ.

Ἀνάμεσα στοὺς φίλους τοῦ Βησσαρίωνος ξεχώριζε ὁ ἱερομόναχος Παῖσιος ὁ λεγόμενος Μικρός, μαθητὴς του ἀπὸ τὴ Σχολὴ Γκιόνμα καὶ συνεχιστὴς τοῦ ἔργου του στὴν ἐπιστάσιᾳ τῆς Μονῆς¹⁴⁶. Ἦταν μία πολυτάλαντη προσωπικότητα ποὺ διακρίθηκε σὰν συγγραφέας, ποιητῆς, μοναχὸς καὶ ἡγούμενος. Τὸ σημαντικὸ στὴν περίπτωσή του εἶναι, ὅτι ὁ πνευματικὸς του ὁδηγὸς καὶ δάσκαλος Βησσαρίων δὲν ἐμπόδισε τὸ ἔμφυτο ταλέντο τοῦ μαθητῆ του νὰ συνθέτει ποιήματα ἀκόμη καὶ κατὰ τὸ λαϊκὸ *Γιαννιώτικο στιχοπλόκι*¹⁴⁷.

Ὁ Μακρῆς, δηλαδή, κινήθηκε πολὺ διακριτικὰ καὶ ἄφησε τὸ μαθητὴ του Παῖσιο νὰ ξεδιπλώσει τὸ ποιητικὸ του ταλέντο, ἔστω κι ἂν ὁ μοναχὸς αὐτὸς ἀσχολεῖτο καὶ μὲ θέματα κοσμικοῦ περιεχομένου, ὅπως τὸ πάγωμα τῆς λίμνης κατὰ τὸ 1687 καὶ οἱ γιορτὲς ποὺ γίνονταν στὴν ἐπιφάνειά της, ὁ *Ψόγος*

145. Μέρτζιου, Κ. Δ., «Ἡ Σχολὴ Ἑμμανουὴλ Γκιόνμα ἐν Ἰωαννίνοις», *HX* 11 (1936), σ. 104 καὶ *HX* 13 (1938), σ. 112. Πιθανότερη ἡμερομηνία γιὰ τὴν ἀνάληψη τῆς σχολαρχίας ἀπὸ τὸ Γ. Σουγδουρῆ εἶναι ὁ Ἀπρίλιος τοῦ 1682.

146. Ἀραβαντινοῦ, *Συλλογὴ*, σσ. 151-152. Κουρίλα Εὐλ., «Παῖσιος ὁ Μικρός», *HE* 3 (1954), σσ. 657-671.

147. Περάνθη Μιχ., *Μεγάλῃ Ποιητικῇ Ἀνθολογία*, τόμος τρίτος, Ἀθῆναι 1954, σσ. 107-112. Σαλαμάγκα Δ., «Τὸ Γιαννιώτικο Στιχοπλόκι», *HE* 1 (1952), σσ. 424-427. Καρποζήλου Ἀ., «Δύο στιχοιργήματα τοῦ δεκάτου ἐβδόμου αἰ. γιὰ τὴν πόλιν τῶν Ἰωαννίνων», *HX* 26 (1984), σσ. 79-116.

κατὰ τῶν καπνιστῶν ἡ δὲ Ἑπαινος τῶν Ἰωαννίνων¹⁴⁸. Ὁ Βησσαρίων δηλαδή, ἂν ἦταν ἄνθρωπος μὲ στενὲς ἀντιλήψεις, θὰ δημιουργοῦσε ἐμπόδια στὸν Παῖσιο καὶ δὲν θὰ τοῦ ἐπέτρεπε τὴν ἐνασχόληση μὲ τέτοια ἀντικείμενα, προφασιζόμενος ὅτι βλάπτεται τὸ κύρος τῆς μοναχικῆς ζωῆς καὶ τῆς ὁρθόδοξης παραδόσεως. Ἀντίθετα ὁμοῦς ὁ Μακρῆς μὲ τὴν στάση του φανερῶνει τὸν ἰδεολογικὸ προσανατολισμό, τὸν ὁποῖο ἔδωσε στὴν παιδεία τῶν Ἰωαννίνων, καθὼς ἐξέφραζε στὴν πράξη τὸ φιλελεύθερο πνεῦμα τῶν καππαδοκῶν Πατέρων τῆς Ἐκκλησίας, τοὺς ὁποίους τόσο πολὺ ἀγαποῦσε καὶ θαύμαζε. Ἀπὸ τὴν ἀποψη αὐτὴ ἂν ἰδωθεῖ ἡ πατερικὴ διδασκαλία, οὔτε ταυτίζεται οὔτε συμπορεύεται μὲ κανένα ἰδεολογικὸ ἢ πολιτικὸ σχῆμα, ἀλλὰ εἶναι πάντοτε ἐπικαιρὴ καὶ ζωντανή καὶ κατὰ συνέπεια ὑπερπροοδευτικὴ καὶ ἐπαναστατικὴ.

Δύο πολὺ σπουδαῖα γεγονότα ἔμελλαν νὰ καταθλίψουν τὴν εὐαίσθητη ψυχὴ τοῦ Βησσαρίωνος καὶ νὰ ἐπισπεύσουν τὸ τέλος τῆς ζωῆς του. Τὰ γεγονότα αὐτὰ ἐκδηλώθηκαν τὴν ἴδια ἐποχὴ, ἐμφανίστηκαν μὲ μεγάλη σφοδρότητα καὶ συνδέθηκαν ἄμεσα μὲ τὴν προσωπικότητα καὶ τὸ ἔργο τοῦ Γιαννιώτη διδασκάλου. Τὸ πρῶτο περιστατικὸ συνέβη κατὰ τὸ Μάρτιο τοῦ 1695, ὅταν ὁ νέος τοπάρχης τῶν Ἰωαννίνων κατέστρεψε τὴ Μονὴ Λιγκιάδων καὶ τὰ βοηθητικὰ κτίσματά της μὲ τὴν αἰτιολογία ὅτι ἀνεγέρθηκαν χωρὶς τὴν ἄδεια τοῦ σουλτάνου. Ὁ Βησσαρίων καὶ οἱ ὑποτακτικοὶ του πρόφθασαν μὲ ὅ,τι μποροῦσαν νὰ περισώσουν νὰ διαφύγουν καὶ νὰ κρυφτοῦν μέχρι τὴν 23ῃ Ἀπριλίου, ὅταν ὁ τοπάρχης ἔλαβε διαταγὴ ἀπὸ τὴν Ὑψηλὴ Πύλη νὰ ἐκστρατεύσει στὴν Κρήτη, ὅπου «ἀπέπτυσε τὸ ζῆν ἐν τῇ μάχῃ», κατὰ τὸν Ἀραβαντινὸ¹⁴⁹. Ἔτσι τὸ ὄραμα καὶ οἱ κόποι μιᾶς ζωῆς καταστράφηκαν μέσα σὲ διάστημα λίγων ἡμερῶν καὶ ὑποχρέωσαν τὸν Βησσαρίωνα νὰ ἐπιστρέψει πάλι στὰ Ἰωάννινα καὶ νὰ διαμείνει ἐκεῖ μέχρι τὸν αἰφνίδιο θάνατό του στίς 2 Ἀπριλίου 1699¹⁵⁰.

Ἀπὸ τοὺς ἐρευνητὲς μέχρι τώρα ἀπλὰ παρατίθεται τὸ γεγονὸς αὐτό, χωρὶς ποτὲ νὰ ἐπιχειρηθεῖ ἡ ἐξήγηση τῆς ληστρικῆς ἐπιδρομῆς. Εἶναι ὁμοῦς φανερό, πὼς ὑποκρύπτεται δόλος καὶ ὅτι ὑποκίνησαν τίς ἐνέργειες αὐτὲς κάποιοι, οἱ ὁποῖοι ἠθελαν νὰ ἀφανίσουν τὴ Μονή, τὸ προπύργιο αὐτὸ τῆς Ὁρθοδοξίας καὶ νὰ κάψουν τὴν ὁσιακὴ ψυχὴ τοῦ ἱδρυτῆ της Βησσαρίωνος. Τὸ περιστατικὸ αὐτὸ καταδεικνύει, ὅτι στὴν Τουρκοκρατία μποροῦσε πολὺ εὐκόλα ὁ κάθε τοπάρχης νὰ παραβιάζει τὰ πάσης φύσεως σιγιλλιώδη γράμ-

148. Μέρτζιου Κ. Δ., «Ἑπαινος Ἰωαννίνων», *HX* 10 (1935), σ. 91 καὶ *HE* 4 (1955), σσ. 257-259.

149. Ἀραβαντινοῦ, *Συλλογή*, σ. 111.

150. Παπαδοπούλου-Κεραμέως, *Βιβλιοθήκη Β'*, σ. 578.

ματα ἢ τὰ ὅποια προνόμια τῶν ὑποδούλων, χωρὶς νὰ τοὺς δίνει κανένα περιθώριο νὰ ἀπολογηθοῦν ἢ νὰ ἐπανορθώσουν ὡς κατηγορούμενοι. Ἡ ἐπέμβαση αὐτοῦ τοῦ διοικητῆ ἦταν ὠμὴ καὶ βάρβαρη, παραβιάζοντας κάθε ἔννοια δικαίου καὶ ἀνθρώπινης ἀξιοπρέπειας καί, ὅπως γράφει ὁ Παῖσιος, τὸ γεγονός «κατέθλιψε τὴν εὐαίσθητον τοῦ Βησσαρίωνος καρδίαν»¹⁵¹, ὁ ὁποῖος «οὐδόλως ἐπαύσατο ἐξαιτούμενος τὸν ἔρανον καὶ τὴν συνδρομὴν τῶν ἐν Κωνσταντινουπόλει φίλων του εἰς ἀνοικοδόμησιν τοῦ μοναστηρίου του καὶ εἰς ἔκδοσιν βασιλικῆς διαταγῆς πρὸς τὸν τοιοῦτον σκοπόν»¹⁵².

Ὁ ξαφνικὸς καὶ ἀπροσδόκητος θάνατος τοῦ Βησσαρίωνος στὶς 2 Ἀπριλίου τοῦ 1699 γέμισε μὲ βαρύτατο πένθος καὶ θλίψη ὅλους τοὺς φίλους καὶ συμπατριῶτες του. Περισσότερο βέβαια ἀπ' ὅλους λυπήθηκε ὁ συνασκητὴς καὶ ἀκόλουθός του Παῖσιος, ὁ ὁποῖος μπόρεσε τελικὰ νὰ ξανακτίσει τὴ μονὴ μὲ τὰ ἀναγκαῖα ἔγγραφα καὶ νὰ παραμείνει σ' αὐτὴν μέχρι τὸ τέλος τῆς ζωῆς του τὸ 1741. Ἐνδεικτικὰ τῆς ἀγάπης καὶ τοῦ σεβασμοῦ ποὺ ἔτρεφε γιὰ τὸ δάσκαλό του εἶναι καὶ τὰ δύο ἐπιγράμματα, τὰ ὁποῖα ἔγραψε πρὸς τὸ Βησσαρίωνα καὶ τὰ ὁποῖα διέσωσε ὁ Ἀραβαντινός¹⁵³.

*Χαίροις, Βησσαρίων, σοφίης ἱερῆς φίλε, ὄμμα
λαμπόμενον βίβλοις τῶν δόσιων πατέρων,
ὦν διὰ πάντ' ἐδύης τὰ Θεοῦ βάθη δίχ' ὀλίσθου,
νῦν δὲ ἀβάλε, λίπες γαῖαν Ἰωαννίνων
κείμενος εἰνὶ τάφῳ, στόμ' ἄφωνον ἔχων, πάρος ἦν ὁ
πολυφραδὲς· Χριστὸς δέξαιτο πνεῦμα τεόν.*

Ἔτερον.

*Βησσαρίωνος ἔω τάφος, ὁστέα ἔνδοθεν κρύπτων
ἡδὲ κάραν δόσιν, πλήρεα ἀμβροσίης·
ἐνθάδ' ἐπεὶ μὴν ἔθηκαν Ἰωαννῖται ἀρίστως,
Παῖσιος τε τάφῳ δάκρυ χέων δόσιως.
Ὅλβια οἷς δοίη θεὸς ἐνθάδε θ' ὕστερον αὐθις,
ἐμοῦ γὰρ Παῖσιου ὁ λόγος φιλήης¹⁵⁴.*

151. Ἀραβαντινοῦ, *Συλλογή*, σ. 111.

152. Ἀραβαντινοῦ, *Συλλογή*, σ. 111.

153. Ἀραβαντινοῦ, *Συλλογή*, σ. 152.

154. Τὰ δύο ἐπιγράμματα παρέσυραν τὸν Γ. Ζαβίρα καὶ στὴ συνέχεια τὸν Κ. Σάθα στὸ σχηματισμὸ τῆς ἀπόψεως, ὅτι καὶ ἡ βιογραφία τοῦ Βησσαρίωνος, ἡ ὁποία γράφτηκε ἀπὸ τὸν Παῖσιο, ἦταν σὲ ἔμμετρο λόγο.

Το δεύτερο μεγάλο γεγονός, το οποίο λύπησε τὸν Βησσαρίωνα, ἦταν ἡ ἐμφάνιση στὸ προσκήνιο τῆς τοπικῆς Γιαννιώτικης κοινωνίας τῆς διαμάχης γιὰ τὴν *πραγματικὴ* ἢ τὴν *κατ' ἐπίνοιαν* διάκριση μεταξὺ τῆς οὐσίας καὶ τῶν ἐνεργειῶν στὸν τριαδικὸ Θεό. Ἡ μακρότητα τῆς διάρκειάς της μεταξὺ τῶν ἐτῶν 1695 καὶ 1699 φανερώνει τὶς δυσκολίες ποὺ προκάλεσε στοὺς μορφωμένους τῆς πόλεως, οἱ ὅποιοι ἐπεζητήσαν τὴ λύση μέσα ἀπὸ μακρὲς συζητήσεις καὶ τοπικὲς συνελεύσεις. Ὡς θεολογικὸ θέμα εἶναι ἡσυχαστικοῦ χαρακτῆρα, διότι ἀναφέρεται στὴν ἀμοιβαία σχέση τοῦ ἀνθρώπου μὲ τὶς ἐνέργειες τοῦ ζῶντος Θεοῦ. Ἀνήκει στὴ θεολογικὴ προβληματικὴ τῆς ἐποχῆς, ἡ ὁποία διατρέχει ὁλόκληρο τὸν ΙΖ' αἰ. καὶ ἰδιαίτερα τὶς δεκαετίες μετὰ τὸ 1658, ὅταν δημοσιεύτηκε ἡ γνωστὴ μὲ τὸ ἀντιησυχαστικὸ περιεχόμενό της «Τάργα τῆς πίστεως τῆς Ρωμαϊκῆς Ἐκκλησίας»¹⁵⁵. Τὸ κείμενο τῆς Τάργας ἦταν παπικὸ ἔργο δημιουργήμα τριῶν ἀρχιερέων καὶ τριῶν Ἰησουϊτῶν θεολόγων, τὸ ὁποῖο μετέφρασε στὰ Ρωμαῖκα ὁ Ἰησουΐτης πατὴρ Francois Richard –Φραγκίσκος Ριχάρδος– μὲ τὴ βοήθεια τοῦ ἐπίσης Ἰησουΐτη Francois Rossiers –Φραγκίσκου Ρωσσερίου– καὶ κυκλοφόρησε στὸν ὑπόδουλο ἑλληνικὸ χῶρο τὸ 1658. Ἐφερε τὸν παραπλανητικὸ τίτλο «Τάργα τῆς πίστεως τῆς Ρωμαϊκῆς Ἐκκλησίας εἰς τὴν διαφένδουσιν τῆς ὀρθοδοξίας. Συνθεῖσα (sic) παρὰ τοῦ αἰδεσίμου πατρὸς Φραγκίσκου Ριχάρδου, τοῦ ἐκ τῆς Ἰησοῦ εταιρίας θεολόγου. Μέρους Πρῶτον. Ἐν τοῖς Παρισίοις ἐκ τῶν τύπων Κλαυδίου τοῦ Κραμοσίου. Ἔτει Κυρίου αχνη'». Ὁ δεῦτερος τόμος εἶχε τὸν ἴδιο τίτλο μὲ τὴν ἀκόλουθη μικρὴ διαφοροποίηση: «Ἐν τοῖς Παρισίοις, ἐκ τῶν τύπων Ἑλμόνδου τοῦ Μαρτίνου. Ἔτει Κυρίου αχνη'»¹⁵⁶. Ἀσκοῦσε πολεμικὴ κατὰ τῆς ὀρθόδοξης Ἐκκλησίας καὶ στρεφόταν ἐναντίον τῶν ἡσυχαστῶν θεολόγων της, ὅπως τοῦ Γρηγορίου Παλαμᾶ καὶ τοῦ Φιλόθεου Κπόλεως.

Στὰ Ἰωάννινα βρῆκε, ὅπως φαίνεται, πρόσφορο ἔδαφος νὰ ἀναπτυχθεῖ ὅλη αὐτὴ ἡ θεματολογία, μέσα καὶ ἀπὸ τὴ φιλοσοφοῦσα θεολογία τῆς σχολαστικῆς Δύσεως τοῦ ἱερέα Γεωργίου Σουγδουρῆ, διαδόχου τοῦ Μακρῆ στὴ σχολὴ Γκιούμα. Τὸ ζήτημα αὐτὸ θὰ ἀναλυθεῖ ἐκτενέστερα σὲ οἰκεῖο κεφάλαιο, ὅμως ἐντελῶς περιληπτικὰ θεωρεῖται καλὸ καὶ ἐδῶ νὰ σημειωθεῖ, ὅτι πρόκειται γιὰ μία σύγκρουση μεταξὺ τῆς φιλοσοφίας ὡς τοῦ ἀπαυγάσματος τῆς ἀνθρωπίνης λογικῆς καὶ τῆς θεολογίας τοῦ ἡσυχασμοῦ ὡς αὐτοφανερώσεως τοῦ *Πατρὸς δι' Υἱοῦ ἐν Ἀγίῳ Πνεύματι* στὴν καρδιὰ τῶν θεουμένων πι-

155. Ντούρα, *Δοσίθεος*, σ. 229 καὶ ὑποσ. 3.

156. Ἀλυσανδράτου Γ. Γ., «“Ἡ Τάργα τῆς πίστεως τῆς Ρωμαϊκῆς Ἐκκλησίας” καὶ τὸ ἀντίτυπο τῆς Κοργιαλενείου Βιβλιοθήκης μὲ τὰ σχόλια τοῦ Παναγῆ Φραγκάτου». *Κεφαλληνιακά Χρονικά*, 5 (1986), σσ. 62-63.

στῶν. Ἡ διαφορὰ ἀνάμεσά τους ἦταν τεράστια καὶ ἀπόδειξη τῶν ἐκ διαμέτρου ἀντιθέτων θέσεων τῆς διαμάχης τῶν Ἰωαννίνων ἦταν ἡ χρονικὴ ἔκταση ποὺ πῆρε τὸ πρόβλημα καὶ ἡ μὴ ἐξεύρεση λύσεως σὲ τοπικὸ ἐπίπεδο. Γνώστες τοῦ θέματος ἔγιναν ὅλοι οἱ λόγιοι τῆς ἐποχῆς καὶ ἡ ἐπίσημη Ἐκκλησία τῆς Κπόλεως. Τὸ θέμα περιέτρεξε ὁλόκληρο τὸ βαλκανικὸ χῶρο μέχρι τὴν ΚΠολη καὶ τὸ Βουκουρέστι. Ὁ Σεβαστὸς Τραπεζούντιος ὁ Κυμινῆτης, διευθυντὴς τῆς Ἀκαδημίας Βουκουρεστίου, ἔγραψε σχετικὸ ἔργο μὲ τίτλο «Σύντομος θεωρία περὶ διαφορᾶς θείας οὐσίας καὶ ἐνεργείας»¹⁵⁷. Ὁ Δοσίθεος Ἱεροσολύμων ἐπίσης στὸν Τόμο Ἀγάπης, ὁ ὁποῖος ἐκδόθηκε στὸ Ἰάσιο τῆς Μολδαβίας τὸ Μάρτιο τοῦ 1698, τόσο στὸν Πρόλογο, ὅσο καὶ στὸ Α' Κεφάλαιο, κατέκρινε τοὺς ἀντισηχαστὲς καὶ σαφῶς ἄφησε νὰ ἐννοηθεῖ ὅτι, μετὰξὺ τῶν ἄλλων, ἀπευθύνεται στὸ Γιαννιώτη Γεώργιο Σουγδουρῆ¹⁵⁸.

Ἐνα χρόνο καὶ δύο μῆνες μετὰ τὴν κυκλοφορία τοῦ Τόμου Ἀγάπης τοῦ Δοσιθέου Ἱεροσολύμων κατὰ τὸ Μάιο τοῦ 1699, ἐγκατέλειψε ὁ Σουγδουρῆς τὴ στείρα στάση τῆς ἐμμονῆς στὴν πλάνη τῆς αἰρέσεως τῶν Βαρλαάμ καὶ Ἀκινδύνου καὶ ἀπέστειλε Ὁμολογία πίστεως πρὸς τὸν Οἰκουμενικὸ πατριάρχη Καλλίνικο Β'. Στὴν ἐπιστολὴ του ἀναγνώριζε ὅτι ὑπάρχει διαφορὰ καὶ διάσταση μετὰξὺ οὐσίας καὶ ἐνεργειῶν ἐκ τῆς φύσεως τοῦ πράγματος καὶ συντασσόταν μὲ τὸ δόγμα τῆς Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας. Ὁ πατριάρχης ἀποδέχτηκε τὴν Ὁμολογία τοῦ Σουγδουρῆ καὶ τοῦ ἀνταπάντησε μὲ τιμητικὴ ἐπιστολή. Ἡ διαμάχη τῶν Ἰωαννίνων ἔληξε μὲ τὴν ἀποτυχία ὅσων τυχὸν ἐπεδίωκαν νὰ ἐπιτύχουν ἓνα θεολογικὸ προγεφύρωμα τῆς σχολαστικῆς θεολογίας στὴν ἡπειρωτικὴ πρωτεύουσα καὶ μὲ τὴ νίκη τοῦ ἡσυχασμοῦ, ὡς βιωμένης ἀληθείας τοῦ ἐνὸς ἐν Τριάδι Θεοῦ, ὁ ὁποῖος *μερίζεται ἀμερίστως ἐν μεριστοῖς* καὶ ὁδηγεῖ τὴν ἐκκλησία του.

6. Τὸ συγγραφικὸ τοῦ ἔργο

Ἐνδιαφέρον ἐπίσης παρουσιάζει καὶ τὸ συγγραφικὸ ἔργο τοῦ Βησσαρίωνος Μακρῆ. Τὰ συγγράματά του θεολογικοῦ, φιλολογικοῦ, φιλοσοφικοῦ καὶ φυσικομαθηματικοῦ περιεχομένου ἔχουν χαρακτῆρα διδακτικοῦ ἐγχειριδίου. Θεολογικὸ περιεχόμενο ἔχει καὶ ἡ μοναδικὴ διασωθεῖσα ἐπιστολή του. Στὰ ἔργα του ὁ διδάσκαλος τῶν Ἰωαννίνων ἔθεσε τὴν ὑπογραφή του, γιὰ νὰ γνωρίζουμε ὅτι εἶναι δικά του καὶ νὰ διακρίνονται ἀπὸ τὰ

157. Παπαδοπούλου-Κεραμέως, *Ἐκθεσις*, σ. 4 καὶ ὑποσ. 1.

158. Δοσιθέου, *Τόμος Ἀγάπης*, σ. 1· Πρβλ. Ντούρα, *Δοσίθεος*, σ. 229.

ἔργα ἄλλων συνωνύμων του ἱερομονάχων. Τὸ λογότυπο τῆς ὑπογραφῆς αὐτῆς ἔχει τὶς ἀκόλουθες τρεῖς μορφές: α) «*Βησσαρίωνος Μακρῆ τοῦ ἐξ Ἰωαννίνων*»· β) «*Βησσαρίωνος τοῦ ἐξ Ἰωαννίνων*»· γ) «*Βησσαρίωνος ἱερομονάχου (τοῦ) Μακρῆ τοῦ ἐξ Ἰωαννίνων*». Γιὰ κάθε ἄλλο ἔργο τὸ ὁποῖο δὲν φέρει τὰ προαναφερθέντα λογότυπα καὶ ἀποδόθηκε ἀπὸ τὸν Εὐάγγελο Σαβράμη στὸν Μακρῆ διατηροῦμε τὶς ἐπιφυλάξεις μας καὶ τὸ ἐντάξαμε στὰ ἀμφιβαλλόμενα ἔργα.

α'. Θεολογικά:

1. Εἰσαγωγικὴ Ἔκθεσις περὶ τῶν τριῶν μεγίστων ἀρετῶν Πίστews, Ἐλπίδος καὶ Ἀγάπης. Ἐκδοθεῖσα μὲν παρὰ τοῦ Πανοσιωτάτου καὶ λογιωτάτου ἐν Ἱερομονάχοις Κυρίου Βησσαρίωνος Μακρῆ τοῦ ἐξ Ἰωαννίνων. Τυπωθεῖσα δὲ προτροπῇ καὶ δαπάνῃ τοῦ Εὐσεβεστάτου Ἐκλαμπροτάτου καὶ Γαληνοτάτου Αὐθέντου καὶ Ἡγεμόνος πάσης Οὐγγροβλαχίας Κυρίου Κυρίου Ἰωάννου ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ Μπασσαράμπα Βοεβόνδα, τοῦ Μπρακοβάνου πρὸς κοινὴν ὠφέλειαν τῶν ὀρθοδόξων χριστιανῶν. Ἀρχιερατεύοντος τῆς Ἀγιωτάτης Μητροπόλεως Οὐγγροβλαχίας τοῦ Πανιερωτάτου καὶ θεοπροβλήτου Μητροπολίτου Κυρίου Κυρίου ΘΕΟΔΟΣΙΟΥ. Ἐν τῇ σεβασμῷ μονῇ τῶν Εἰσοδίων τῆς Θεοτόκου τῇ ἐπονομαζομένη τοῦ Συναγώβου. ἐν ἔτει αχψθ'. Κατὰ μῆνα τὸν Φεβρουάριον. Παρὰ τοῦ ἐλαχίστου ἐν Ἱερομονάχοις Ἀνθίμου τοῦ ἐξ Ἰβηρίας. Κώδικες ποὺ περιέχουν τὸ ἔργο γνωρίζουμε: α) ΜΠΤ 131 (040) τοῦ 1691/92, ff. 1'-277¹⁵⁹. Ὁ τίτλος στὸν κώδικα ἔχει τὴν ἀκόλουθη μορφή: Ὁρθόδοξος ὁμολογία τῆς πίστεως τῆς καθολικῆς καὶ ἀποστολικῆς ἐκκλησίας τῆς ἀνατολικῆς. Ἐκδοθεῖσα παρὰ Βησσαρίωνος ἱερομονάχου Μακρῆ τοῦ ἐξ Ἰωαννίνων. Διάλογος διδασκάλου καὶ μαθητοῦ. β) Μονῆς Ἀγίου Παύλου (Ἀγίου Ὁρους) 6 (Λάμπρου 133) τοῦ ΙΘ' αἰ., σσ. 4-395¹⁶⁰. Πρόκειται γιὰ ἀντίγραφο τῆς ἐκδόσεως τοῦ 1699, ὅπου κάθε σελίδα χωρίζεται σὲ δύο στήλες. Ἡ στήλη στὰ ἀριστερὰ τοῦ ἀναγνώστη περιέχει τὸ ἑλληνικὸ κείμενο, ἐνῶ ἡ στήλη στὰ δεξιὰ τὴ μετάφρασή του στὴν τουρκικὴ μὲ ἑλληνικοὺς χαρακτήρες.

2. Εἰς τὸν τοῦ ἁγιασμοῦ Ἀπόστολον (ἐρμηνεία), αἰτηθεῖσα παρὰ τοῦ ἐν ἱερομονάχοις καὶ πνευματικοῖς πατράσι Θεοφάνους, ἡγουμένου μονῆς τοῦ ἁγίου Νικολάου τοῦ ἐν χωρίῳ Σκαμνέλι. Ἄλλοτε Βιβλιοθήκη Κοινότητος Καλλιπόλεως κώδ. 31 (;), σσ. 82-();¹⁶¹. (Ἀγνοεῖται).

159. Παπαδοπούλου-Κεραμῆς, *Βιβλιοθήκη Δ'*, σσ. 116-117.

160. Λάμπρου, *Κατάλογος Α'*, σ. 20.

161. Παπαδοπούλου-Κεραμῆς, *Ἐκθεσις*, σ. 10.

3. Πραγματεία περὶ τῆς διακρίσεως τῆς οὐσίας ἀπὸ τῆς ἐνέργειας στὸν τριαδικὸ Θεό¹⁶². (Ἀγνοεῖται).

4. Σύντομη ἐξήγηση τοῦ Συμβόλου τῆς Πίστεως¹⁶³. (Ἀγνοεῖται).

β'. Φιλολογικά:

1. Σταχνολογία Τεχνολογική, κατ' ἐρωταπόκρισιν τῆς Γραμματικῆς Τέχνης. Ἐκδοθεῖσα παρὰ Βησσαρίωνος ἱερομονάχου τοῦ Μακρῆ τοῦ ἐξ Ἰωαννίνων, πάνυ ὠφέλιμος καὶ ἀναγκαία, νῦν πρῶτον τυπωθεῖσα, καὶ πάση ἐπιμελείᾳ Μιχαὴλ ἱερέως Μήτρου διορθωθεῖσα, ἐνετίησιν ἀχψ'. Σὲ χειρόγραφῃ μορφῇ τὸ ἔργο σώζεται στοὺς κώδικες: α) Μονῆς Μεγίστης Λαύρας Κ 42 (Εὐστρατιάδου – Λαυριώτου 1329), ΙΖ' αἰ., ff. 1^r-149^v¹⁶⁴. β) Μονῆς Κουτλουμουσιῶν 5, ΙΖ' αἰ., ff. 1-104. (Βλ. Λ. Πολίτη – Μ. Μανούσακα, Συμπληρωματικοὶ Κατάλογοι Χειρογράφων Ἀγίου Ὁρους, Θεσσαλονίκη 1973, σ. 6). γ) Ρουμανικῆς Ἀκαδημίας 212 (544), ΙΗ' αἰ., pp. 3-242¹⁶⁵. δ) ΜΠΤ 770, ΙΗ' αἰ., ff. 1^r-64^r¹⁶⁶. Ὁ τίτλος στῇ χειρόγραφῃ μορφῇ εἶναι ὁ ἀκόλουθος: *Βησσαρίωνος ἱερομονάχου Μακρῆ τοῦ ἐξ Ἰωαννίνων τεχνολογία διάφοροι εἰς τὴν γραμματικὴν τέχνην κατ' ἀριθμὸν τῶν εἴκοσι τεσσάρων γραμμάτων ἐκδοθεῖσα εἰς ὠφέλειαν τῶν μαθητῶν αὐτοῦ γλιχομένων*¹⁶⁷ ἀλλήλους ἐπερωτᾶν, προτροπῇ Διονυσίου ἱερομονάχου Αἰτωλοῦ τοῦ ἐν τῷ Ἀθωνος ἀσκοῦντος Ὅρει καὶ μαθητοῦ αὐτοῦ, κατὰ τὸ χιλιοστὸν ἐξακοσιοστὸν ἑβδομον ἔτος τὸ κοσμοσωτήριον ἀπὸ Χριστοῦ γεννήσεως ἐν πόλει τῶν Ἰωαννίνων.

2. Ρητορικὴ τέχνη¹⁶⁸, Βιβλιοθήκη Κοινότητος Καλλιπόλεως κώδ. 31 τοῦ ΙΖ' αἰ., σσ. 1-81, φέρει τὴ χρονολογία «αχσ' μηνὶ σεπτεβρίῳ». (Ἀγνοεῖται).

3. Ψυχαγωγικὴ ἐρμηνεία στῇ «Γαλεομυομαχία» τοῦ Θεοδώρου [Φτωχο] Προδρόμου¹⁶⁹, κώδ. ΜΠΤ 143, ff. 866^r-877^v. Ὁ τίτλος στὸν κώδικα εἶναι ὁ ἑξῆς: «Φύλλα 12 τῆς ις' ἑκατ. (φ. 866-877). Θεοδώρου Προδρόμου γαλεομυομαχία μεθ' ὑποθέσεως καὶ μετὰ ψυχαγ. ἐρμηνείας». Μετὰ τὸ τέλος τοῦ κειμένου ὑπάρχει ἡ ἀκόλουθη σημείωση: «Ἐδόθι (sic) μοι παρὰ Βησσαρίων

162. Ἀραβαντινοῦ, *Συλλογὴ*, σ. 111.

163. Ἀραβαντινοῦ, *Συλλογὴ*, σ. 111.

164. Εὐστρατιάδου-Λαυριώτου, *Κατάλογος*, σ. 223.

165. Litzica, *Catalogul*, σ. 103.

166. Παπαδοπούλου-Κεραμέως, *Βιβλιοθήκη Ε'*, σ. 261.

167. Στὸν κώδ. 212 (544) τῆς Ρουμανικῆς Ἀκαδημίας ἔχει: *ἀρχομένους*.

168. Παπαδοπούλου-Κεραμέως, *Ἐκθεσις*, σ. 10.

169. Παπαδοπούλου-Κεραμέως, *Βιβλιοθήκη Δ'*, σ. 125.

νος Μακρῇ τοῦ ἔξ Ἰωαννίνων. _ + Ἐγράφει (sic) διὰ χειρὸς Ἀγαπίου, καὶ ἀνέγνωται ὑπ' αὐτοῦ».

4. Βησσαρίωνος τοῦ ἔξ Ἰωαννίνων, *Ἐξήγησις εἰς τὰ Ἐξαποστειλάρια*¹⁷⁰, κώδ. Μ. Ἰβήρων 203 (Λάμπρος 4323) τοῦ ΙΗ' αἰ., ff. 82^r-87^r.

5. Τοῦ αὐτοῦ Βησσαρίωνος, *Ἐξήγησις εἰς τὰ Ἐωθινά*¹⁷¹, κώδ. Μ. Ἰβήρων 203 (Λάμπρος 4323) τοῦ ΙΗ' αἰ., ff. 87^v-92^v.

6. *Ἰσοκράτους Πρὸς Δημόνικον λόγος α'*. *Ἐξήγησις παρὰ Βησσαρίωνος Μακρῇ τοῦ ἔξ Ἰωαννίνων καὶ ἡμετέρου διδασκάλου ἐκδοθεῖσα*¹⁷², κώδ. ΜΠΤ 290 τοῦ ΙΖ' αἰ., ff. 519^r-530^v.

γ'. Φιλοσοφικά:

1. *Εἰς ἅπασαν τὴν τῆς Λογικῆς τοῦ Ἀριστοτέλους μέθοδον*¹⁷³, Βιβλιοθήκη Κοινότητος Καλλιπόλεως κώδ. 25 τοῦ ΙΖ' αἰ., ff. 1-13, φέρει στὸ τέλος τοῦ κειμένου τὴ χρονολογία: «αρχῆβ' ἰουνίῳ ιε' ἐτελίωσα (sic) τὴν συνοπτικὴν λογικὴν». (Ἀγνοεῖται).

2. *Εἰς ἅπασαν τὴν τοῦ Ἀριστοτέλους λογικὴν πραγματείαν*¹⁷⁴, Βιβλιοθήκη Κοινότητος Καλλιπόλεως κώδ. 25 τοῦ ΙΖ' αἰ., ff. 15-136^v. (Ἀγνοεῖται).

3. *Συλλογισμὸς τῆς Λογικῆς*¹⁷⁵, Βιβλιοθήκη Κοινότητος Καλλιπόλεως, κώδ. 26 τοῦ ΙΖ' αἰ., ff. 1-41. (Ἀγνοεῖται).

4. *Τῆς λογικῆς λέξεις ἐκ τῆς ἀραβικῆς βίβλου*¹⁷⁶, Βιβλιοθήκη Κοινότητος Καλλιπόλεως κώδ. 21 (ΕΒΕ 4108) τοῦ ΙΖ' αἰ., ff. 19^v-21^r.

δ'. Φυσικομαθηματικά:

1. *Οἱ κύκλοι ἀρραβηστί – ἑλληνιστί* [sic]¹⁷⁷, Βιβλιοθήκη Κοινότητος Καλλιπόλεως κώδ. 21 (ΕΒΕ 4108) τοῦ ΙΖ' αἰ., f. 19^v.

2. *Σχόλιον εἰς τὸ Ε' βιβλίον Εὐκλείδου στοιχεῖον* [sic], συντεῖνον εἰς ἐρμηνείαν τῶν ἐν τῇ παρούσῃ συνόψει τῆς ἀριθμητικῆς λόγων τε καὶ ἀναλογιῶν¹⁷⁸, Βιβλιοθήκη Κοινότητος Καλλιπόλεως κώδ. 24 τοῦ ΙΖ' αἰ., f. 1^{r-v} καὶ κώδ. 31 τοῦ ΙΖ' αἰ., F. 1^{r-v}. Ὁ ὑπ' ἀριθ. 24 κώδικας φέρει τὶς ἀκόλουθες

170. Λάμπρου, *Κατάλογος Β'*, σ. 58.

171. Λάμπρου, *Κατάλογος Β'*, σ. 58.

172. Παπαδοπούλου-Κεραμέως, *Βιβλιοθήκη Δ'*, σ. 265.

173. Παπαδοπούλου-Κεραμέως, *Ἐκθεσις*, σ. 10.

174. Παπαδοπούλου-Κεραμέως, *Ἐκθεσις*, σ. 10.

175. Παπαδοπούλου-Κεραμέως, *Ἐκθεσις*, σ. 10.

176. Μπενάκη, *Ἀφιέρωμα*, σ. 146 καὶ ὑποσ. 15· Μπενάκη, *Λεξιλόγιο*, σσ. 102-107.

177. Μπενάκη, *Ἀφιέρωμα*, σ. 146.

178. Παπαδοπούλου-Κεραμέως, *Ἐκθεσις*, σσ. 7, 8 καὶ ὑποσ. 1.

χρονολογίες: α) Στό F. 36^v τὸ πιθανότερο (διότι δὲν εἶναι ξεκάθαρο ἀπὸ τὴν περιγραφή): «αχο' Ἰανουαρίω ἡ'. Τέλος τῆς ἀστρονομίας. Οἱ ἀναγινώσκοντες, μέμνησθε τοῦ γράψαντος Βησσαρίωνος Μακρῆ, τοῦ ἐξ Ἰωαννίνων». β) Στό F. 125^v: «αχοα' Μαρτίω κ'. Ἐγρᾶφη δὲ καὶ ἀνέγνωσαι ὑπὸ Βησσαρίωνος ἱερομονάχου τοῦ ἐξ Ἰωαννίνων».

ε'. Ἐπιστολές:

1. Τῷ λογιωτάτῳ καὶ σοφωτάτῳ καὶ ἐν διδασκάλοις ἀρίστῳ κυρίῳ κυρίῳ Σωφρονίῳ τῷ Δαρακίῳ τῶν ποθουμένων ἐπίτευξιν¹⁷⁹, ΜΠΤ κώδ. 553 τοῦ ΙΖ' αἰ., σσ. 369-372¹⁸⁰.

στ'. Ἀμφιβαλλόμενα ἔργα:

1. Βησσαρίωνος ἱερομονάχου, *Διάλεξις Γραικοῦ μετὰ Λατίνου*, Μ. Βατοπεδίου Ἀγ. Ὁρους κώδ. 10, ΙΗ' αἰ. (Εὐστρατιάδης 617), ff. 68^r-97^v¹⁸¹.

2. *Στιχηράριον μετὰ φωνῶν*, Ἐν τέλει: Πόνος Βησσαρίωνος κτῆμα Γαλακτίωνος, Μ. Ἰβήρων Ἀγ. Ὁρους κώδ. 1056, ΙΗ' αἰ. (Λάμπρος 5176)¹⁸².

3. [:] *Βίβλος ἐρμηνειῶν τῶν ἐντολῶν τοῦ Κυρίου καὶ ὅτι ἐκ τοῦ ἀγνοεῖν ἡμᾶς τὰς θείας Γραφὰς ἐμπίπτομεν εἰς τὰς παγίδας τοῦ Διαβόλου*, Μονῆς Μεγίστης Λαύρας Ἀγ. Ὁρους 70 (Εὐστρατιάδης 1626), f. 756^r¹⁸³.

4. [:] *Περὶ βιβλίων τῶν μὴ ἀναγινωσκομένων*, Μ. Μεγίστης Λαύρας 4, ΙΖ' αἰ. (Εὐστρατιάδης 2105), f. 211^r¹⁸⁴.

5. [:] *Τίμων ἢ μισάνθρωπος Τίμων* ἐξηγήσεις τοῦ ἡμετέρου διδασκάλου, Κώδ. ΜΠΤ 290, ΙΖ' αἰ., ff. 530^v-550^v¹⁸⁵.

179. Παπαδοπούλου-Κεραμέως, *Ἐπιστολαί*, σσ. 88-90. Παπαδοπούλου-Κεραμέως, *Βιβλιοθήκη Ε'*, σ. 111.

180. Στὸ τέλος τῆς ἐπιστολῆς: «αχοε', Ἐλαφβολιῶνος ὁγδόη ἵσταμένου. Τῆς σῆς ἐλλογιμότητος εὐπειθὲς τέκνον, Βησσαρίων ἱερομόναχος». Ἀπὸ τῆς χρονολογίας καὶ τῆς διαθέσιμης πληροφορίας προκύπτει ἀναμφίβολα ὅτι πρόκειται γιὰ τὸν Βησσαρίωνα Μακρῆ.

181. Εὐστρατιάδου-Ἀρκαδίου, *Κατάλογος*, σ. 121· Σαβράμη, *Μακρῆς*, σ. 44.

182. Λάμπρου, *Κατάλογος*, Β', σ. 248· Σαβράμη, *Μακρῆς*, σ. 43.

183. Εὐστρατιάδου-Λαυριώτου, *Κατάλογος*, σ. 223· Σαβράμη, *Μακρῆς*, σ. 44.

184. Εὐστρατιάδου-Λαυριώτου, *Κατάλογος*, σ. 287.

185. Παπαδοπούλου-Κεραμέως, *Βιβλιοθήκη Δ'*, σ. 265.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Β'

Η ΕΛΛΗΝΟΡΘΟΔΟΞΗ ΠΑΡΑΔΟΣΗ ΚΑΙ Η ΔΙΔΑΣΚΑΛΙΑ
ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΓΛΩΣΣΑΣ ΣΤΙΣ ΣΧΟΛΕΣ ΤΩΝ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

Ζητήματα και θέματα αναφερόμενα στην παιδεία των Ίωαννίνων κατά την Τουρκοκρατία έχουν σέ ικανοποιητικό βαθμό μελετηθεί από παλαιότερους και νεότερους έρευνήτες κυρίως Ήπειρώτες¹⁸⁶. Υπάρχουν, βέβαια, πολλά ακόμα σημεία που χρήζουν βαθύτερης και πιο έμπεριστατωμένης διερευνήσεως μέχρι να ολοκληρωθεί ή εικόνα για την πόλη και την περιοχή αυτή της Ελλάδας, ή όποια με τα φώτα της παιδείας και των γνώσεων συνέβαλε όσο καμμία άλλη στην αναγέννηση του νέου Έλληνισμού.

Μέχρι σήμερα το ενδιαφέρον των έπιστημόνων κυρίως στράφηκε περισσότερο προς τους ΙΗ' και ΙΘ' αιώνες, στην εποχή δηλαδή εκείνη, κατά την όποια έγινε γνωστό σέ όλους το κύρος των Γιαννιώτικων Σχολών και ή φήμη σπουδαιών όντως δασκάλων διαδόθηκε σ' όλόκληρο το βαλκανικό και έν μέρει στόν εύρωπαϊκό χώρο, όπως ό Μεθόδιος Άνθρακίτης, ό Εύγένιος Βούλγαρης, ό Άθανάσιος Ψαλίδας κ.ά. Τό αντικείμενο της παρούσας έρευνας αναφέρεται στόν ΙΖ' αί., όταν τέθηκαν τα θεμέλια και διαμορφώθηκαν οί συνθήκες της λαμπρής πορείας του πνευματικού πολιτισμού και της αναγέννησης των γραμμάτων στα Ίωάννινα.

1. Η κατάσταση της παιδείας στα Ίωάννινα μέχρι την άφιξη του Βησσαρίωνος Μακρή και τό όραμα των δωρητών των Σχολών του ΙΖ' αί.

Οί Γιαννιώτες Λεοντάρης και Έμμανουήλ Γκιούμας, οί δωρητές της πρώ-

186. Βλ. Τρ. Εύαγγελίδη, *Η παιδεία επί Τουρκοκρατίας*, τ. Α' έν Αθήναις 1936, σσ. 152-167 και ιδιαίτερα στις σσ. 166-167, όπου κατάλογος έρευνητών για τό θέμα μέχρι τη χρονολογία εκείνη. Άπό τη μεταγενέστερη έρευνα βλ.: Μέρτζιου, *Άρχείον*, σσ. 5-110· Βρανούση Λ., *Άθανάσιος Ψαλίδας ό διδάσκαλος του Γένους*, Ίωάννινα 1952· Χρήστου Π., *Μεθόδιος Άνθρακίτης*, Ίωάννινα 1953· Δημαρά Θ. Κ., *Η λογιосύνη των Ήπειρωτών*, Ίωάννινα 1960· Άρσβαγτινού, *Συλλογή Βακαλόπουλου* Άπ., *Ίστορία Δ'* Γεδεών Μ., *Η πνευματική κίνησης του Γένους κατά τον ΙΗ' και ΙΘ' αιώνα*, Αθήνα 1976· Κραψίτη Β., *Λόγιοι της Ήπείρου, Α'-Β'*, Αθήνα 1979-1981· Κραψίτη Β., *Ίστορία των Ίωαννίνων*, Ίωάννινα 1988· Κυριακόπουλου Κ., *Μελέτιος «Μήτρος» Αθηνών, ό Γεωγράφος (1661-1714)*, Αθήναι 1990· Επίσης διάφορα άρθρα και μελέτες δημοσιευμένα σέ περιοδικά κυρίως στα *Ήπειρωτικά Χρονικά* και στην *Ήπειρωτική Έστία*.

της ὁμώνυμης Σχολῆς ἡ ὁποία ἰδρύθηκε καὶ λειτούργησε στὰ Ἰωάννινα τὸ ΙΖ' αἰ., ἦταν φορεῖς τῆς μακρᾶς παραδόσεως τῶν Ρωμαίων κατοίκων τοῦ κάστρου τῶν Ἰωαννίνων. Ἡ ἰδεολογία τῆς Ρωμαϊκῆς καταγωγῆς τους διατρέχει ὅλους τοὺς αἰῶνες ἀπὸ τὴν ἰδρυση τοῦ Δεσποτάτου τῆς Ἠπείρου καὶ συμπορεύεται μὲ τὴν ἱστορία καὶ τὴν ἐξέλιξη τῆς πόλεως τῶν Ἰωαννίνων. Ὡς γόνοι παλαιῶν ἀρχοντικῶν οἰκογενειῶν οἱ καστρινοὶ τῶν Ἰωαννίνων δημιουργήσαν ἐκεῖ ἓνα νέο Ἑλληνικὸ κράτος ὡς συνέχεια τοῦ κράτους τῆς Κωνσταντινουπόλεως μὲ ἑλληνικὸ φρόνημα κατὰ τὸ γένος καὶ μὲ ὀρθόδοξη πίστη κατὰ τὸ θρησκεύμα.

Σημιαδικὲς χρονολογίες στὴν ἱστορία τῶν Ἰωαννίνων κατὰ τοὺς τέσσερις αἰῶνες ἀπὸ τὸ 1204 μέχρι τὶς ἀρχὲς τοῦ ΙΖ' αἰ. πιστοποιοῦν γιὰ τὴ βαρύτητα ποὺ εἶχε ἡ ἔννοια Ρωμῆος καὶ Ρωμηοσύνης γιὰ τὴ συνοχὴ τῆς τοπικῆς κοινωνίας. Στὸ χρυσόβουλλο τοῦ 1319 λ.χ. οἱ κάτοικοι τῆς πόλης αἰτοῦνται νὰ μὴν παραδοθεῖ ποτὲ ἡ πόλη τους στοὺς Φράγκους ἢ σὲ ἄλλους κατακτητές. Τὸ αἴτημά τους αὐτὸ ἔγινε ἀποδεκτὸ ἀπὸ τὸν βυζαντινὸ αὐτοκράτορα Ἀνδρόνικο Β' Παλαιολόγο μὲ τὴν ἐξῆς διάταξη: «... ἵνα οὐδὲν ἐκδοθῇ παρὰ τῆς βασιλείας μου πρὸς Φράγκους ἢ πρὸς ἄλλους τινὰς τῶν ἀπάντων...»¹⁸⁷. Ὁ κατονομασμὸς μόνον τῶν Φράγκων, ἀπὸ ὅλους τοὺς ἐχθρούς, δηλώνει τὸν ὑψηλὸ δείκτη αὐτοσυνειδησίας, ποὺ εἶχαν οἱ καστρινοὶ τῆς πόλεως, οἱ ὁποῖοι θεωροῦσαν μέγιστη ἀτιμία νὰ δουλωθοῦν στοὺς Φράγκους, δηλαδὴ νὰ *φραγκέψουν*¹⁸⁸. Ἡ ὑποδούλωση αὐτὴ γιὰ τοὺς κατοίκους τοῦ Δεσποτάτου δὲν συνιστοῦσε μόνον ἀπεμπόληση τῶν ἐθνικῶν κυριαρχικῶν τους δικαιωμάτων, ἀλλὰ εἶχε ἐξίσου ἠθικὸ καὶ πνευματικὸ περιεχόμενο. Πράγματι ἡ ὑποδούλωση σήμαινε γιὰ τοὺς Ρωμηοὺς τῶν Ἰωαννίνων, ὅτι πρόδιδαν στοὺς Φράγκους ὁλόκληρη τὴν πνευματικὴ κληρονομιά τοῦ ἀρχαίου Ἑλληνισμοῦ καὶ τῆς ὀρθοδοξίας. Ἐβλεπαν τοὺς Φράγκους σὰν ἓνα λαὸ σαφῶς ὑποδεέστερο σὲ πολιτισμὸ καὶ δὲν μποροῦσαν νὰ ἀνεχθοῦν τὴν ἀναίσχυνη ἀξίωσή τους νὰ παρουσιάζονται στὴν περιοχὴ τῆς Ἀνατολῆς ὡς οἱ ρυθμιστὲς τῆς ἔννομης τάξεως καὶ οἱ ἐλευθερωτὲς τῆς Ἐκκλησίας ἀπὸ τὴν αἵρεση τῶν Γραικῶν.

Ἀργότερα, κατὰ τὸ 1415, ὁ αὐτοκράτορας Μανουὴλ Β' ὁ Παλαιολόγος τίμησε τὸν Κάρολο Α' Τόκκο μὲ τὸν τίτλο τοῦ «Δεσπότη τῶν Ρωμαίων». Ὁ τελευταῖος ὑπέγραφε στὸ ἐξῆς ὡς «Δεσπότης τῶν Ρωμαίων» καὶ ἡ Φλωρεν-

187. Ἀραβαντινοῦ, *Χρονογραφία*, Β', σ. 329. Πρὸβλ. Β. Κραψίτη, *Ἱστορία τῶν Ἰωαννίνων*, Ἰωάννινα 1988, σ. 42.

188. Μεταλληνοῦ, *Τουρκοκρατία*, σ. 87.

τινή σύζυγός του Φραγκίσκα ως «Βασίλισσα τῶν Ρωμαίων»¹⁸⁹. Ὁ ἴδιος τὸ 1416 ἐξεστράτευσε κατὰ τῆς ᾠρτας «ὄχι γιὰ νὰ ἐξυψώσῃ τὸ γόητρο τοῦ Λατίνου, ἀλλὰ διὰ νὰ ὑπερασπίσῃ καὶ ὁδηγήσῃ εἰς νίκην τὴν ὑπόθεσιν τῶν Ρωμαίων»¹⁹⁰. Λίγο πρὶν τὴν τουρκικὴ κατάκτηση τοῦ 1430 οἱ Γιαννιώτες κάτοικοι τοῦ κάστρου ὑποστήριζαν ὅτι τὰ Ἰωάννινα ἦταν «ρίζα τῶν Ρωμαίων ὅλου τοῦ Δεσποτάτου»¹⁹¹.

Ἀπὸ τὸ 1430 μέχρι καὶ τὴν πρώτη δεκαετία τοῦ 15 αἰ. βασισμένοι στίς συμφωνίες, ποὺ συνήψαν μὲ τὸν Σινᾶν πασᾶ, οἱ καστρινεῖς τῶν Ἰωαννίνων ἔζησαν μία περίοδο μὲ ἀρκετὲς ἐλευθερίες καὶ προνόμια. Κατὰ τὴν περίοδο αὕτῃ δὲν ἔλειψαν βέβαια βιαιοπραγίες καὶ καταπατήσεις δικαιωμάτων εἰς βάρος τους ἐκ μέρους τῶν Τούρκων κατακτητῶν. Ἡ καταπίεση τοῦ ξένου δυνάστη λειτουργοῦσε καὶ θετικὰ στὴν ἐνδυνάμωση τῆς συνειδήσεως τῆς ρωμαϊκῆς καταγωγῆς τους. Στὸ χωρὸ τῶν Ἰωαννίνων ἀποτελοῦσε ἰδιαίτερο τίτλο τιμῆς ἢ γνώση καὶ κατοχὴ τῆς ἐλληνικῆς γλώσσας καὶ τῶν παραδόσεων τοῦ πολιτισμοῦ, ὁ ὁποῖος ἀναπτύχθηκε μὲ κέντρο τὴ νέα Ρώμη, δηλαδὴ τὴν Κωνσταντινούπολη. Τόση ἦταν ἡ ἐπίδραση καὶ ἡ σπουδαιότητα τῆς ἐλληνικῆς γλώσσας, ὥστε φρόντιζαν νὰ διδάσκεται στὰ παιδιὰ τους καὶ οἱ ἐκτὸς τοῦ κάστρου Τούρκοι καὶ Ἑβραῖοι κάτοικοι τῶν Ἰωαννίνων¹⁹². Ἄλλο χαρακτηριστικὸ γνώρισμα τῶν καστρινῶν ἦταν ἡ συνειδήση ὅτι ἀνῆκαν στὴν ὀρθόδοξη ἀνατολικὴ Ἐκκλησία. Ἡ πίστη τους αὕτῃ τοὺς ἔδινε θάρρος καὶ γενναιότητα γιὰ τὴν ἀντιμετώπιση τῶν διαφορῶν δυσκολιῶν καὶ ἀντιξοοτήτων. Ὡς μέλη τοῦ Δεσποτάτου παλιότερα εἶχαν συγκροτήσῃ ἰσχυρὸ πυρρῆνα ἀντιστάσεως κατὰ τῶν ἐπιθέσεων γειτονικῶν ἀπὸ τὸ βορρᾶ λαῶν καὶ ἰδιαίτερα τῆς ἀποκρούσεως τῶν Ἀλβανικῶν φυλῶν. Ἀργότερα, κατὰ τὴν Ὀθωμανικὴ περίοδο, ὅταν συνεξεστράτευαν στὸ σῶμα τῶν Σπαχίδων μὲ τὸ στρατὸ τοῦ σουλτάνου, πάλι διακρίνονταν στὸν πόλεμο ἔχοντας ὡς προστατὴ τους τὸν Ἅγιο Γεώργιο. Ἡ ὀρθόδοξη πίστη ἦταν τὸ κυριότερο γνώρισμά τους, ποὺ τοὺς ἔκανε νὰ διακρίνονται ἀπὸ τὸ τουρκικὸ καὶ ἐβραϊκὸ

189. Κραψίτη Β., *Ἱστορία τῶν Ἰωαννίνων*, σ. 59.

190. Schiro G., *Τὸ Χρονικὸν τῶν Τόκων*, Ἰωάννινα 1965, σ. 10. Πρβλ. Κραψίτη Β., *Ἱστορία τῶν Ἰωαννίνων*, σ. 59.

191. Schiro G., *Τὸ Χρονικὸν τῶν Τόκων*, Ἰωάννινα 1965, σσ. 11 καὶ 30. Πρβλ. Βρανούση Λ., *Ἱστορικά καὶ Τοπογραφικὰ τοῦ Μεσαιωνικοῦ Κάστρου τῶν Ἰωαννίνων*, Ἰωάννινα 1968, σ. 514. Γιὰ τὸ Δεσποτάτο βλ. Μηλιαράκη Α., *Ἱστορία τοῦ βασιλείου τῆς Νικαίας καὶ τοῦ Δεσποτάτου τῆς Ἠπείρου (1204-1261)*, Ἀθῆναι 1898· Nicol E. M., *The Despotate of Epiros*, Oxford 1957.

192. Κραψίτη Β., *Ἱστορία τῶν Ἰωαννίνων*, σ. 204, ὅπου γράφει χαρακτηριστικά: «...οἱ χοτζάδες δίδασκαν τὴν τουρκικὴ γραφὴ μὲ χρῆση τῆς ἐλληνικῆς γλώσσας...».

στοιχεῖο καὶ νὰ ἀμύνονται ἐπίσης στὶς ἀσφυκτικὲς πιέσεις τῶν ἑτεροθρήσκων παπικῶν καὶ Λουθηροκαλβίνων.

Στὴ διατήρηση τῆς ἑλληνοχριστιανικῆς τους ταυτότητας πολὺ σπουδαῖο ρόλο διαδραμάτισε ἡ ἐκπαίδευση, ἡ ὁποία ποτὲ σχεδὸν δὲν διακόπηκε στὰ Ἰωάννινα ἀπὸ τὸ 1206 καὶ μετέπειτα. Πράγματι οἱ σχολές, ποὺ λειτούργησαν στὶς μονὲς Φιλανθρωπηνῶν καὶ Στρατηγοπούλου στὸ νησάκι τῶν Ἰωαννίνων, καθὼς καὶ ἡ σχολὴ τῶν Δεσποτῶν μέσα στὸ φρούριο τοῦ κάστρου ἀργότερα, ἐξέθρεψαν πολλὲς γενιὲς Ἑπαιρωτῶν, οἱ ὁποῖες μεγάλωσαν σ' αὐτὸ τὸ ἑλληνοχριστιανικὸ περιβάλλον. Τὸ περιβάλλον αὐτὸ ἀποτύπωσε τὸ βιωμένο συνταίριασμα τοῦ ἀρχαίου μὲ τὸ νέο Ἑλληνισμό, τῶν σοφῶν τῆς ἀρχαίας Ἑλλάδας μὲ τοὺς προφῆτες, ἀποστόλους καὶ ἁγίους τῆς Ἐκκλησίας μὲ τὸ χρωστῆρα τῆς ὁρθόδοξης ἁγιογραφίας στὸ νάρθηκα τῆς μονῆς τῶν Φιλανθρωπηνῶν¹⁹³.

Πράγματι, οἱ νεαροὶ Γιαννιώτες μαθητές, ποὺ μάθαιναν τὰ λίγα γράμματα στὴ μονὴ Φιλανθρωπηνῶν, ἀντίκρυζαν στὸ νάρθηκα τοῦ ναοῦ μεταξὺ τῶν ἁγίων τῆς Ἐκκλησίας μας καὶ εἰκόνες μὲ τίς ἐπιγραφές: *Ἑλλην Πλάτων*, *Ἑλλην Ἀπολλώνιος*, *Ἑλλην Σόλων*, *Ἑλλην Ἀριστείδης*, *Ἑλλην Πλούταρχος*, *Ἑλλην Θουκυδίδης φιλόσοφος*¹⁹⁴. Ὁ νάρθηκας τοῦ ναοῦ τῆς μονῆς ἦταν ὁ χώρος τοῦ σχολείου, ὅπου οἱ μαθητές γιὰ αἰῶνες, μαθαίνοντας γράμματα, βίωναν τὴ φυσικὴ καὶ ἀδιάσπαστη συνέχεια τοῦ ἀρχαίου, τοῦ μεσαιωνικοῦ καὶ τοῦ νεώτερου –τοῦ ὑπὸ τουρκικὴ κατάκτηση– Ἑλληνισμοῦ. Οἱ τοιχογραφίες τοῦ νάρθηκα δὲν ἦταν μόνο ἁγιογραφίες τοῦ ναοῦ, λειτουργοῦσαν καὶ ὡς ἐσωτερικὸς διάκοσμος τῶν τοίχων τοῦ σχολείου τῶν μαθητῶν τῆς σχολῆς Φιλανθρωπηνῶν. Μεγαλώνοντας οἱ νεαροὶ μαθητές, ἔφεραν ὡς ἀνάμνηση ὅτι εἶναι ἀπόγονοι τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων, προγόνων δηλαδή μὲ ἐνδοξη ἱστορία καὶ ὑψηλοῦ ἐπιπέδου πολιτισμό. Οἱ μαθητές μάλιστα τῆς ἐποχῆς τοῦ Μακρῆ ἔνιωθαν ἰδιαίτερα ὑπερήφανοι, καθὼς ἄκουγαν στὸ σχολεῖο τους ὅτι μορφωμένοι σ' Ἀνατολὴ καὶ Δύση ἀσχολοῦνταν μὲ τοὺς σπουδαίους Ἕλληνες προγόνους τους.

Οἱ Γιαννιώτες μαθητές, λοιπόν, ποτὲ δὲν διανοήθηκαν, ὅτι ἡ λέξη *Ἑλλην* ἔφερε κάποιο νόημα ὑποτιμητικὸ, εἰδωλολατρικὸ ἢ ἀντίθετο μὲ τὴν ὁρθόδοξη πίστη τους. Τὸ ἀντίθετο μάλιστα συνέβαινε, διότι εἶχαν ἀπόλυτη πεποίθηση, ὅτι ὁ ὅρος αὐτὸς ἐξέφραζε ἓνα ἀπὸ τὰ γνωρίσματα τῆς δικῆς τους,

193. Λάμπρος Σπ., «Περὶ τῆς παιδείας ἐν Ἰωαννίνοις», *NE* 13 (1916), σ. 280· Δάκαρη Σωτ. Ἰ., *Ὁδηγὸς Νήσου Ἰωαννίνων*, Ἀθῆναι 1959, σ. 19.

194. Λάμπρος Σπ., «Περὶ τῆς παιδείας ἐν Ἰωαννίνοις», *NE* 13 (1916), σ. 280. Πρβλ. Ἰ. Λαμπρίδου, *Περὶ τῶν ἐν Ἑπείρῳ ἀγαθοεργημάτων*, 1880, σ. 45.

της Ρωμαϊκής, ταυτότητας. 'Ο ΙΖ' αἰ. ἔμελλε μὲ τις Σχολές τῶν Ἰωαννίνων νὰ διδάξει μεταξὺ τῶν ἄλλων στοὺς νεαροὺς Γιαννιώτες καὶ Ἡπειρώτες μαθητὲς συστηματικὰ καὶ μεθοδικά, ποιοὶ ἦταν οἱ ἀρχαῖοι Ἑλληνες πρόγονοί τους, οἱ ὅποιοι παραστέκονταν μὲ τοὺς ἁγίους στὸ νάρθηκα τοῦ ναοῦ τῆς μονῆς Φιλανθρωπῶν¹⁹⁵. Οἱ πρῶτοι μεγάλοι Γιαννιώτες δωρητὲς τῆς ὁμώνυμης σχολῆς Λεοντάρης καὶ Ἐμμανουὴλ Γκιούμας, καθὼς καὶ ὁ Ἐπιφάνιος Ἡγούμενος, ὁ ἄλλος μέγας ἰδρυτὴς τῶν ὁμώνυμων Σχολῶν Ἰωαννίνων καὶ Ἀθηνῶν, ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὰ κείμενα τῶν δωρεῶν τους, κινήθηκαν πάνω σ' αὐτὴ τὴν κατευθυντήρια γραμμή, τῆς διδασκαλίας δηλαδὴ τῆς ἑλληνικῆς γλώσσας καὶ τῆς ὀρθόδοξης πίστεως, τοῦ συνταιριάσματος τοῦ ἀρχαίου καὶ τοῦ μεσαιωνικοῦ μὲ τὸ νεώτερο Ἑλληνισμό¹⁹⁶.

Ὁ Λεοντάρης Γκιούμας καὶ κατ' ἐπέκταση οἱ ἀνεψιοὶ του Ἐμμανουὴλ Γκιούμας καὶ Ἐπιφάνιος Ἡγούμενος, ὡς ἐπιτυχημένοι ἔμποροι τῆς ἐποχῆς τους πραγματοποιοῦσαν συχνὰ ταξίδια ἀπὸ τὴ Βενετία διὰ μέσου Κερκύρας καὶ Ἰωαννίνων, μέχρι τὴν Κωνσταντινούπολη καὶ τὶς Ρουμανικὲς χώρες. Ἀπὸ τὶς μετακινήσεις τους αὐτὲς καὶ ἀπὸ τὴ φύση τοῦ ἀντικειμένου τῶν ἐπαγγελματικῶν τους ἀσχολιῶν ἦταν σὲ θέση νὰ διαπιστώσουν σὲ ποιά κατάσταση βρισκόταν ὁ Ἑλληνισμὸς ἀπὸ πνευματικὴ ἀποψη ἀπὸ τὰ σημερινὰ γεωγραφικά του σύνορα μέχρι τὰ εὐρύτερα ὄρια του στὶς παροικίες.

Κατ' ἀρχὴν ζοῦσαν στὴν πράξη τὶς διαφορὲς τῶν δύο κόσμων Ἀνατολῆς καὶ Δύσεως. Ἀπὸ τὸν κόσμον τῆς Ἑσπερίας ἔβλεπαν μὲ θαυμασμό τὴν πρόοδο τῶν φυσικῶν κυρίως ἐπιστημῶν, τὶς ἀνακατατάξεις τῶν κοινωνιῶν πρὸς τὸν ἀστικὸ μετασχηματισμὸ καὶ τὴν ἀγάπη τῶν λαῶν πρὸς τὴν ἀρχαία ἑλληνικὴ φιλοσοφία καὶ ἱστορία. Ἡ Δύση, ζώντας στὸν ἀπόηχο τῶν κινήματων τῆς Ἀναγεννήσεως καὶ τοῦ Ἀνθρωπισμοῦ, βρισκόταν στὸ δρόμον νέων ἀναζητήσεων σὲ ὅλους τοὺς τομεῖς, μὲ ἀπροσδιόριστες συνέπειες καὶ ἀκαθόριστα ἀποτελέσματα. Ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρὰ ἡ Ἀνατολὴ ζοῦσε τὴ δική της Ἀναγέννηση κυρίως στὶς παραδονάβιες χώρες καὶ βορειότερα μέχρι τὴ Μόσχα. Ἦταν μία κίνηση ἄσχετη μὲ τὴν ἰταλικὴ Ἀναγέννηση ἢ μὲ τὴ γερμανικὴ Μεταρρύθμιση, ἐπειδὴ εἶχε ὡς κέντρο τῆς τὴν πρωτεύουσα τοῦ ὀρθοδόξου κόσμου, δηλαδὴ τὴν Κωνσταντινούπολη¹⁹⁷.

Πράγματι ἀπὸ τὸν ΙΖ' αἰ. ἓνας οἶστρος γιὰ τὴ μελέτη τῆς ἑλληνικῆς παιδείας, ὅπως ζυμώθηκε καὶ διαμορφώθηκε μέσα ἀπὸ τὸν μεσαιωνικὸ Ἑλλη-

195. Μπενάκη Λ., «Δυτικοευρωπαϊκὸ πνεῦμα καὶ Ἑλληνικὴ Ὀρθοδοξία», *Σύναξη* 34 (1990), σσ. 40-41.

196. Μέρτζιου, *Ἀρχεῖον*, σσ. 35, 97.

197. Καρμίρη, *Μνημεῖα* II, σ. 584· Ντούρα, Δοσίθεος, σ. 45.

νισμό μὲ ἔδρα τὴν ΚΠολη, εἶχε καταλάβει τὸν κόσμον τῆς ἀνατολικῆς Εὐρώπης καὶ κυρίως τοὺς ἡγέτες τῆς Μολδαβίας ἀρχικὰ καὶ τῆς Οὐγγροβλαχίας στὴ συνέχεια. Ἀποτελοῦσε τίτλο τιμῆς νὰ κατέχει κάποιος τὴν ἑλληνικὴ γλῶσσα τῆς λατρείας, τῆς θεολογίας, τῆς πίστεως καὶ τῆς ζωῆς τῆς ὁρθόδοξης Ἐκκλησίας. Ὄταν τὸ 1642 ὁ Λεοντάρης Γκιούμας βρέθηκε στὸ Ἱάσιο τῆς Μολδαβίας, βίωσε αὐτὴ τὴν ἀγάπη γιὰ τὴν ἑλληνικὴ γλῶσσα καὶ τὴν ὁρθόδοξη πίστη ἀπὸ τὸ λαὸ τῆς Μολδαβίας καὶ ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸν ἡγεμόνα τῆς χώρας, τὸ Βασίλειο Λούπου, ὁ ὁποῖος κατεῖχε τὴν ἑλληνικὴ καὶ τὴν εἶχε εἰσαγάγει στὴ λατρεία τῆς ἐκκλησίας. Μεταξὺ τῶν ἄλλων ἐνεργειῶν τοῦ ἡγεμόνα ὑπὲρ τῆς ὁρθοδοξίας ἦταν ἡ σύγκληση στὴν πρωτεύουσά του τὸ Ἱάσιο τὸ ἴδιο ἔτος, τῆς συνόδου γιὰ τὸν ἀποκαθαρισμὸ τοῦ κειμένου τῆς Ὁμολογίας Μογίλα ἀπὸ τὰ καλβινικὰ στοιχεῖα τῆς¹⁹⁸. Ὁ Λεοντάρης Γκιούμας, δηλαδή, εἶδε ἕναν Μολδαβὸ ἡγεμόνα σὲ μία ἐσχάτια τῆς ἀνατολικῆς Εὐρώπης, νὰ σκέπτεται, νὰ προγραμματίζει, νὰ δραματίζεται καὶ νὰ ἐνεργεῖ σὲ ὅ,τι ἀφορᾷ τὴν ἑλληνικὴ γλῶσσα καὶ τὴν ὁρθόδοξη πίστη, σὰν Ρωμῆος ἀπὸ τὰ Ἰωάννινα. Ἐκεῖ, κατὰ τὴν προσωπικὴ μας ἀποψη, ἀποφάσισε νὰ ἐνεργήσει κατὰ τὸ παράδειγμα τοῦ Βασιλείου Λούπου καὶ νὰ ιδρύσει ὡς Ρωμῆος ἕνα σχολεῖο γιὰ τὴν ἑλληνικὴ γλῶσσα καὶ τὴν ὁρθόδοξη πίστη στὴν πρωτεύουσα τῆς Ρωμοσύνης, τὴν Κωνσταντινούπολη¹⁹⁹.

Οἱ πρωτεργάτες τῆς παιδείας τῶν Ἰωαννίνων, ἐπίσης, μέσα ἀπὸ τίς συχνὲς μετακινήσεις τους βίωναν τὴν τραγικὴ κατάληξη ὅλων ἐκείνων τῶν Ρωμῶν, οἱ ὁποῖοι εἴτε ὡς μεμονωμένα ἄτομα εἴτε ὡς ομάδες πληθυσμῶν, ἔχασαν τὴν ὁρθόδοξη πίστη τους ἢ τὴν ταυτότητά τους ὡς μέλη τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους καὶ προσχώρησαν στὴν παπικὴ οὐνία ἢ καὶ τὸ συνηθέστερο στὸ Μωαμεθανισμό. Διαπίστωναν, δηλαδή, ὅτι μεταξὺ τῶν δύο μεγάλων συντελεστῶν τῆς Ρωμαϊκῆς ταυτότητας, τῆς ἑλληνικῆς δηλαδή γλώσσας καὶ τῆς ὁρθόδοξης πίστεως, ἀποφασιστικότερης σημασίας γιὰ τὴν ταυτότητα τοῦ Γένους ὑπῆρξε ἡ ἀπώλεια τῆς πίστεως. Ἀκόμα καὶ ὅσοι ἄνθρωποι διατηροῦσαν τὴν ἑλληνικὴ γλῶσσα, ἀλλὰ ἔχαναν τὴν ὁρθόδοξη πίστη, μετὰ πάροδο

198. Ντούρα, *Δοσίθεος*, σσ. 44-45· Καρμίρη, *Μνημεῖα*, II, σ. 588.

199. Μέρτζιου, *Ἀρχεῖον*, σ. 96, ὑποσ. 1, ὅπου ρητὰ ὁ Λεοντάρης Γκιούμας τὸ 1642 δηλώνει ὅτι ἐπιθυμεῖ τὸ Ἱεροδιδασκαλεῖο (ἔτσι ὀνομάζει τὴ σχολὴ πού θέλει νὰ ιδρύσει), νὰ συσταθεῖ **στὴν ΚΠολη**. Διορίζει μάλιστα γιὰ τὸ σκοπὸ αὐτὸ ἐπιτρόπους στὴν Πόλη τοὺς Γιαννιώτες Γεώργιο Καντακουζηνὸ καὶ Μιχαὴλ Κουνούπη καὶ στὴ Βενετία τὸν Κυριάκη Σκλήβα καὶ τὸν ἀνεψιὸ του Ἐπιφάνιο Ἠγούμενο, «ἵνα φροντίζουν διὰ τὴν εἰσπραξίν τῶν τόκων καὶ τὴν ἀποστολὴν των εἰς Κωνσταντινούπολιν, ἔνθα οἱ Ἐπίτροποι θὰ πληρώνουν εἰς τὸν διδάσκαλον **Δουκάτα 100** καὶ τὰ ὑπόλοιπα θὰ τὰ συγκεντρώνουν ἵνα σὺν τῷ χρόνῳ ἀγοράσουν ἴδιον οἶκον διὰ τὸ Σχολεῖον».

δύο ἢ τριῶν τὸ πολὺ γενεῶν λησμονοῦσαν –ἐκτὸς τῶν περιπτώσεων τῶν *κρυπτοχριστιανῶν*– τὴν ἐλληνικὴ τους ταυτότητα. Τὸ γεγονός αὐτὸ ἔπαιξε καταλυτικὸ ρόλο στὴν ἀπόφαση τῶν πρώτων εὐεργετῶν τῆς παιδείας τῶν Ἰωαννίνων, οἱ ὁποῖοι ἔλαβαν πρωτοβουλίες γιὰ τὴν ἵδρυση τῶν σχολῶν κινούμενοι ἀπὸ ὑπέρμετρη φιλοπατρία.

Ἀπὸ παλαιότερους ἐρευνητὲς τὸνίστηκε ἡ ἐπίδραση ποὺ δέχτηκαν οἱ πρῶτοι δωρητὲς τῶν σχολῶν τῶν Ἰωαννίνων ἀπὸ τὴν προοδευμένη Δύση²⁰⁰. Αὐτὸ πράγματι εἶναι γεγονός ἀδιαμφισβήτητο καὶ εὐσταθεῖ σὲ ὅ,τι ἀφορᾷ καὶ τοὺς εὐεργέτες ποὺ ἐξετάζουμε, καθόσον ὑπῆρξαν δέκτες ὄλων τῶν πνευματικῶν ἀναζητήσεων καὶ ρευμάτων, τὰ ὁποῖα ἀπὸ τὴ Δύση καὶ διὰ μέσου κυρίως τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Πάδοβας διαχέονταν πρὸς τὴν ἐλληνικὴ κοινότητα τῆς Βενετίας καὶ κατ' ἐπέκταση στὸν ὑπόλοιπο ἑλλαδικὸ χῶρο²⁰¹. Σήμερα, ποὺ ἡ ἔρευνα ἔχει φέρει ἐν τῷ μεταξὺ στὸ φῶς καὶ νέο πηγαῖο ὕλικὸ τῆς ἐποχῆς ἐκείνης, πρέπει νὰ ἐπανεξεταστεῖ κάτω ἀπὸ νέο πρῖσμα ἡ ἐπίδραση καὶ τῆς Ἀνατολῆς, στὴν ἀπόφαση τῶν πρωτεργατῶν τῆς ἱδρύσεως τῶν σχολῶν στὰ Ἰωάννινα κατὰ τὸν ΙΖ' αἰ.

Κατὰ τὴν προσωπικὴ μας ἄποψη ἡ ἐπίδραση Ἀνατολῆς ὑπερτερεῖ ἀπὸ τὴν ἀντίστοιχὴ τῆς Δύσεως, στὴν ἀπόφαση τῶν πρώτων δωρητῶν τῶν σχολῶν τῆς ἡπειρωτικῆς πρωτεύουσας. Στὸν κόσμον τῆς Δύσεως καὶ εἰδικὰ στὴν ἰταλικὴ χερσόνησο ὅσοι Ἕλληνες βρέθηκαν ἐκεῖ ὡς μετανάστες, ἀντιμετώπισαν πολλὰ καὶ ποικίλα προβλήματα. Σὲ ὀρισμένες μάλιστα περιπτώσεις βρέθηκαν στὸ σημεῖο νὰ κατηγοροῦνται κυρίως ἀπὸ τοὺς παπικούς, ὡς *σχισματικοὶ καὶ αἵρετικοὶ* καὶ νὰ φτάνουν σὲ φοβερὴ κρίση αὐτοσυνειδησίας καὶ ταυτότητας. Ὁ Γαβριὴλ Σεβῆρος, ὁ μητροπολίτης Φιλαδελφείας (Βενετίας), ἔγραψε κατὰ τὸν ΙΣΤ' αἰ. πρὸς τοῦτο τὸ βιβλίον μὲ θέμα: *Κατὰ τῶν λεγόντων σχισματικούς τοὺς Ὀρθοδόξους*, γιὰ νὰ ἀποδείξει ὅτι οἱ Ὀρθόδοξοι ὡς ὀρθὰ πιστεύοντες καὶ τηροῦντες, δὲν εἶναι οὔτε σχισματικοὶ οὔτε αἵρετικοί²⁰².

Ἀντίθετα, στὸ χῶρον τῆς Ἀνατολῆς καὶ ἰδιαίτερα στὶς παραδουνάβιες ἀλλὰ καὶ στὶς Ρωσικὲς χώρες τὸ κλίμα γιὰ τοὺς ξενιτεμένους Ἕλληνες ἦταν ἀρκετὰ φιλικὸ καὶ οἰκεῖο. Οἱ Ἕλληνες δηλαδή, ποὺ βρισκόνταν σ' αὐτὲς τὶς

200. Βλ. ἐνδεικτικὰ Μιχαλόπουλου, *Γιάννινα*, σ. 28.

201. Κιτρομηλίδη Π., «Αγώνες γιὰ ἰδεολογικὴ ἀνανέωση στὴν παιδεία τῶν Ἰωαννίνων», *Αντί* 14 (1981), σ. 27, ὅπου: «Απὸ τὴ Βενετία ἐρχόταν πρὸς τὴν Τουρκοκρατούμενη Ελλάδα ὡς τὶς ἀρχές τοῦ 19οῦ αἰῶνα ὅλο το ἐντυπο ὕλικό. Τα ἐλληνικά τυπογραφία τῆς Βενετίας, ἱδρυμένα ἀπὸ Ἰωαννίτες τυπογράφους, τὸν Νικόλαο Γλυκὺ, τὸν Δημήτριον Θεοδοσίον, τὸν Δημήτριον Σάργκο, αποτελοῦσαν γιὰ δύο αἰῶνες καὶ περισσότερο τὶς κυριότερες πηγὲς τροφοδοσίας τοῦ ὑπόδουλου ἐλληνισμοῦ με βιβλία».

202. Χρήστου Π., *Ἑκκλησιαστικὴ Γραμματολογία*, Β', Θεσσαλονίκη 1971, σ.274.

χώρες, εἶχαν τὴν ἀγάπη καὶ τὴ συμπαράσταση τῶν λαῶν τους, οἱ ὅποιοι θαύμαζαν τὸν Ἑλληνισμό καὶ ἐπεδίωκαν νὰ ἀποκτήσουν τὴν ἑλληνικὴ γλῶσσα καὶ τὴ Βυζαντινὴ παράδοση. Ὁ Λεοντάρης Γκιούμας κινούμενος στὶς χώρες τῆς χερσονήσου τοῦ Αἴμου κατὰ τὸ ΙΖ' αἰ. διαπίστωνε ὅτι ἡ ἑλληνικὴ γλῶσσα ἦταν ὁ πρωταρχικὸς συντελεστής τῆς διείσδυσης τοῦ Ἑλληνισμοῦ στὶς περιοχὲς αὐτὲς καὶ ἡ μόνη ἐγγύηση γιὰ τὴν υπεράσπιση τῆς αὐθεντικῆς Ὁρθοδοξίας²⁰³.

Στὶς σημαντικὲς χρονολογίες τοῦ ΙΖ' αἰ., τὸν ὁποῖο ἐδῶ ἐξετάζουμε, ἀνήκει καὶ τὸ 1642. Ἦταν ἡ χρονιά, κατὰ τὴν ὁποία ὁ Λεοντάρης Γκιούμας ἔστειλε 4000 ὀκάδες κερὶ ἀπὸ τὸ Ἰάσιο τῆς Μολδαβίας πρὸς τὸν ἀνεψιό του Ἐπιφάνιο Ἡγούμενο στὴ Βενετία. Ἀπὸ τὴν πώληση αὐτοῦ τοῦ ἀγαθοῦ προήλθε τὸ ποσὸ τῶν 20000 Δουκάτων, ποσὸ ποῦ ἀποτελέσει τὸ πρῶτο κεφάλαιο γιὰ τὴν παιδεία τοῦ ΙΖ' αἰ. στὰ Ἰωάννινα²⁰⁴. Ἐνα ἀγαθὸ τῆς φύσης, ποῦ προήλθε ἀπὸ τὶς ὀρθόδοξες αὐτὲς χώρες καὶ καταναλώθηκε γιὰ τὶς λατρευτικὲς ἀνάγκες τῶν πιστῶν, εἶχε καὶ ἔχει τεράστια πραγματικὴ καὶ συμβολικὴ σημασία γιὰ τὴν ἐκπαίδευση ὄχι μόνο τῶν Ἰωαννίνων, ἀλλὰ καὶ ὁλόκληρου τοῦ ἔθνους, ἐπεὶδὴ ἀποτέλεσε στὸν κυρίως ἑλληνικὸν χώρον τὴν ἀπαρχὴ τῶν δωρεῶν γιὰ τὴ λαμπρὴ πορεία τῆς παιδείας τοῦ ὑπόδουλου Γένους²⁰⁵.

Εἶναι, ὥστόσο, γεγονός, ὅτι ἡ παροικία τῶν Γιαννιωτῶν στὸ Ἰάσιο τῆς Μολδαβίας εἶχε ἀναπτύξει δυναμισμό καὶ ἔκανε αἰσθητὴ τὴν παρουσία της ἐκεῖ ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ ΙΣΤ' αἰ. ἰδιαίτερα γύρω ἀπὸ τὸ Γιαννιώτη Ἰωάννη Ζῶτο ἢ Τσιγαρά, γαμπρὸ τοῦ ἡγεμόνα Πέτρου τοῦ Χωλοῦ²⁰⁶. Κατὰ τὴν πρώτη δεκαετία τοῦ ΙΖ' αἰ. καὶ μάλιστα τὸ 1609, ἡ παροικία τοῦ Ἰασίου ἀπέστειλε τὸ μοναχὸ καὶ διδάσκαλο Μάξιμο Πελεποννήσιο στὰ Ἰωάννινα, γιὰ νὰ διδάξει στὰ παιδιὰ τῆς πόλεως τὰ ἑλληνικὰ γράμματα²⁰⁷. Οἱ περιπέτειες ποῦ ἀκολούθησαν κατὰ τὶς τρεῖς ἐπόμενες δεκαετίες, στέρησαν τὰ Ἰωάννινα καὶ τὴν εὐρύτερη περιοχὴ ἀπὸ τὰ φῶτα τῶν γραμμάτων, τῶν γνώσεων καὶ τῆς παιδείας. Ἀπὸ τὴ δεκαετία τοῦ 1640 καὶ ὕστερα παρατηρεῖται μία ὀλοένα καὶ μεγαλύτερη προσπάθεια γιὰ τὴν ἀνάκτηση τοῦ χαμένου ἐδάφους καὶ τὴ δυναμικὴ εἰσοδο τῶν Ἰωαννίνων στὴν πνευματικὴ πρωτοπορεία τοῦ νέου Ἑλληνισμοῦ²⁰⁸. Ὁ Βησσαρίων Μακρῆς ἔζησε τὰ παιδικὰ του χρόνια, σ' αὐτὴ

203. Ντούρα, *Δοσίθεος*, σ. 44.

204. Μέρτζιου, *Ἀρχεῖον*, σ. 96.

205. Δημαρά Κ. Θ., *Ἱστορία τῆς Νεοελληνικῆς Λογοτεχνίας*, 1975 6, σ. 92.

206. Ντούρα, *Δοσίθεος*, σ. 44 καὶ ὑποσ. 3· Μέρτζιου, *Ἀρχεῖον*, σ. 5 κ. ἑξ.

207. Κραψίτη Β., *Ἱστορία τῶν Ἰωαννίνων*, σ. 75.

208. Πατρινέλη Χ., «Ἡ κατάσταση τῆς Παιδείας στὶς ὑπόδουλες Ἑλληνικὲς χώρες», *ΙΕΕ* 10 (1974), σσ. 374-375.

τήν κρίσιμη περίοδο, κατά την οποία συντελούνταν σημαντικές αλλαγές στη ζωή της πόλεώς του. Από τη δική του μαρτυρία μαθαίνουμε ότι (τό 1645) είχε ως διδάσκαλό του στα Ίωάννινα τὸ Νικόλαο Κούρσουλα, μία ἀπὸ τὶς κορυφαίες προσωπικότητες στοῦ χώρου τῶν γραμμάτων κατὰ τὸν ΙΖ' αἰ²⁰⁹.

Ἀπαραίτητο εἶναι νὰ τονισθεῖ, ὅτι μετὰ τὴν παραγόντων, ποὺ εὐνόησαν τὴν ὁργάνωση τῆς ἐκπαιδεύσεως ἀπὸ τὴ δεκαετία τοῦ 1640 καὶ ἔπειτα στὰ Ίωάννινα, ἦταν ἅψ' ἐνὸς ἡ πτώση τῆς φεουδαρχικῆς κοινωνίας καὶ ἡ ταχεία μεταλλαγή της σὲ μία πρῶιμη ἀστική κοινωνία καὶ ἅψ' ἐτέρου ἡ ἐμφάνιση ἐνὸς μεσαιῶν στρώματος τεχνιτῶν, μεταπρατῶν καὶ ἐμπόρων, τὸ ὁποῖο συνέβαλε στὸν ἄμεσο ἐκχρηματισμὸ τῆς τοπικῆς οἰκονομίας²¹⁰. Ἡ εἰσροή χρήματος στὴν πόλη κυρίως μέσῳ τῶν ἐμπόρων τῶν παροικιῶν εἶχε εὐεργετικά ἀποτελέσματα γιὰ τοὺς κατοίκους τῆς περιοχῆς, οἱ ὁποῖοι ἀπαλλαγμένοι ἀπὸ βιοτικὲς φροντίδες καὶ ἔχοντας στὴ διάθεσή τους μεγάλα κεφάλαια καὶ ἐλεύθερο κοινωνικὸ χρόνο, ἐπιδόθηκαν μὲ ζῆλο στὴν ὁργάνωση τῆς ἐκπαιδεύσεως καὶ στὴν καλλιέργεια τῶν γραμμάτων²¹¹.

Ἀπὸ τὴν μέχρι τώρα ἀνάλυση προκύπτει, ὅτι ἡ ἀπόφαση τῶν πρῶτων δωρητῶν γιὰ τὴν ἵδρυση σχολῶν στὴν Ἀθήνα, τὴν Κωνσταντινούπολη καὶ τὰ Ίωάννινα δὲν ἦταν μία τυχαία ἐπιλογή. Ἡ ἀπόφαση αὕτη ὑπαγορεύτηκε ἀπὸ τὶς ἀνάγκες καὶ τὶς συνθῆκες τῆς τότε ἐποχῆς καὶ ἐμπεριείχε τὴ δυναμικὴ τῆς μακρόπνοης πολιτικῆς γιὰ τὴν παιδεία καὶ τὴν ταυτότητα τοῦ νέου Ἑλληνισμοῦ. Πράγματι, αὐτὸ ποὺ εἶχε ἀνάγκη ἡ ἐκπαίδευση τῶν Ἰωαννίνων κατὰ τὸν ΙΖ' αἰ. ἦταν νὰ στερεωθεῖ στὰ γερὰ θεμέλια τῆς Ρωμαϊκῆς παραδόσεως, τὴν ὁποία κουβαλοῦσε ἀνόθευτη ἡ τοπικὴ κοινωνία. Ἡ ἐπιλογή τῶν τριῶν πόλεων Ἀθηνῶν, Κωνσταντινουπόλεως καὶ Ἰωαννίνων, ἐξέφραζε στὴν πράξη τὶς πνευματικὲς ἀναζητήσεις τῆς ἐποχῆς, διότι ἀποτελοῦσε τὴν ἰδανικὴ σύνθεση τοῦ ἀρχαίου (Ἀθήνα), τοῦ μεσαιωνικοῦ (ΚΠολη) καὶ τοῦ νεώτερου (Ἰωάννινα) Ἑλληνισμοῦ. Αὐτὸ ποὺ ἐπιθυμοῦσε ὁ Ἑλληνισμὸς τοῦ ΙΖ' αἰ. ἦταν νὰ ἀποδείξει ὅτι πράγματι ἀποτελοῦσε τὴν ὁργανικὴ συνέχεια τοῦ ἀρχαίου ἑλληνικοῦ κόσμου καὶ νὰ ἀποβάλλει τὰ αἰσθηματά μειονεξίας γιὰ τὴν μεσαιωνικὴ καταγωγή του, τὰ ὁποῖα κατὰ κόρον διοχετεύονταν εἰς βάρος του ἀπὸ τὴ Δύση²¹². Χαρακτηριστικὴ εἶναι ἡ χρησιμοποίηση ἀπὸ τὸ Μακρῆ ἐννέα ἔργων τοῦ Μιχαὴλ Ψελλοῦ στὴ διδασκαλία του

209. Κώδικας Καλλιπόλεως 5, Παπαδοπούλου-Κεραμέως, *Ἐκθεσις*, σ. 10, ὑποσ. 2.

210. Βακαλόπουλου Ἀλ., *Ἱστορία τοῦ Νέου Ἑλληνισμοῦ*, Δ' 1973, σ. 207.

211. Βακαλόπουλου Ἀλ., *Ἱστορία τοῦ Νέου ἑλληνισμοῦ*, Δ', σσ. 319-320, 322.

212. Μπενάκη Α., «Δυτικοευρωπαϊκὸ πνεῦμα καὶ Ἑλληνικὴ Ὁρθοδοξία», *Σύναξη* 34 (1990), σ. 32.

στὰ Ἰωάννινα, ὅπως καταγράφηκαν στὴ Βιβλιοθήκη τῆς Κοινότητος Καλλιπόλεως²¹³. Ὁ Ψελλὸς (1018-1078) ὑπῆρξε μορφὴ καθολικὴ, πολυσχιδῆς, κλασσικὴ γιὰ τὴν ἐποχὴ τὸν. Στὴ ζωὴ του ἐπέδρασε ὁ Χριστιανισμός, ἀλλὰ καὶ ἡ ἀρχαιότητα, μὲ ἀποτέλεσμα νὰ ἀποτελέσει τὸν ἀντιπροσωπευτικότερο ἴσως τύπο αὐτοῦ τοῦ συνταιριάσματος ἀρχαίου καὶ βυζαντινοῦ-μεσαιωνικοῦ Ἑλληνισμοῦ καὶ τῆς εἰσβολῆς τοῦ ἐλληνικοῦ πνεύματος στὴ χριστιανικὴ φιλοσοφία²¹⁴.

Ἡ στρατηγικὴ τῶν πρώτων δωρητῶν ἦταν νὰ καταρτιστοῦν στελέχη τοῦ Γένους μέσα στὸν ἐλληνικὸ ὥρο. Ἡ κατάρτιση ἔπρεπε νὰ θεμελιωθεῖ πάνω στὰ δύο μεγέθη τοῦ Γένους δηλαδὴ στὸν Ἑλληνισμό καὶ στὴν Ὁρθοδοξία²¹⁵. Τὸ ζητούμενο τῶν δωρητῶν ἦταν ἡ διατήρηση, ἡ καλλιέργεια καὶ στὴ συνέχεια ἡ προβολὴ τοῦ Ἑλληνισμοῦ στὸ Βαλκανικὸ καὶ κατ' ἐπέκταση στὸν Εὐρωπαϊκὸ ὥρο. Πάνω ἀκριβῶς σ' αὐτὴ τὴ συλλογιστικὴ ὑπακοῦει καὶ τὸ ἔργο τοῦ Βησσαρίωνος Μακρῆ τοῦ πρώτου Γιαννιώτη Σχολάρχου, ὁ ὁποῖος δίδαξε στὴ γενέτειρά του τὸν ΙΖ' αἰ. Ὁ Μακρῆς, ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὸ ἔργο του, ἐπιδόθηκε σὲ μία γιγάντια προσπάθεια ἀντλήσεως χωρίων ἀπὸ τὴν Ἀγία Γραφή, τὴν Πατερικὴ καὶ τὴν Ἐκκλησιαστικὴ Γραμματεία, ἀκόμη καὶ μέχρι τοὺς συγγραφεῖς τῆς ἐποχῆς του, γιὰ νὰ ἀποδείξει τὴν ὀρθότητα τῆς ἐλληνικῆς θεολογικῆς σκέψεως²¹⁶. Ἐξάλλου μὲ τὰ στοιχεῖα ποὺ μεταχειρίζεται ἀπὸ τὴν Ἑλληνικὴ Γραμματεία τῆς ὁμηρικῆς περιόδου, τῶν κλασσικῶν καὶ ἐλληνιστικῶν χρόνων, τῶν πρώτων χριστιανικῶν καὶ τῶν μεσαιωνικῶν αἰώνων, ἀποδεικνύει τὴ συνέχεια τῆς ἱστορικότητος τοῦ ἴδιου ἐλληνικοῦ λαοῦ μέσα σ' αὐτὸ τὸ μεγάλο βάθος τοῦ χρόνου.

Τὰ Ἰωάννινα μὲ τὸν Ἑλληνισμό καὶ τὴν Ὁρθοδοξία διατήρησαν καὶ ἀνέπτυξαν ἓναν κοινωτισμὸ μὲ ὑψηλὸ δείκτη κοινωνικῆς συνοχῆς. Ἀπὸ τὴν προσεκτικὴ μελέτῃ τῆς ἀλληλογραφίας τῶν Γιαννιωτῶν τοῦ ΙΖ' αἰ. καὶ κυρίως ἀπὸ τὴ δημοσίευση τοῦ ἐν *Βενετία Ἡπειρωτικοῦ Ἀρχείου* ἀπὸ τὸν Κ.

213. Παπαδοπούλου-Κεραμέως, *Ἐκθεσις*, σσ. 6-10. Μπενάκη, *Ἀφιέρωμα*, σσ. 143-149.

214. Hunger, *Λογοτεχνία*, τ. Α', σσ. 62-64, 78-81· Krumbacher, *Λογοτεχνία*, Β', σ. 59· Κομίνη Ἀ., *Εἰσαγωγικὰ μαθήματα εἰς τὴν Βυζαντινὴν Φιλολογίαν*, Πανεπιστημιακαὶ παραδόσεις, Ἀθῆναι 1974, σ. 38.

215. Μέρτζιον, *Ἀρχεῖον*, σσ. 34-35, ὅπου εἶναι πολὺν χαρακτηριστικὴ ἡ ἐπιθυμία τοῦ Ἐπιφανίου Ἡγουμένου σχετικὰ μὲ τὰ προσόντα καὶ τὸ χαρακτῆρα τοῦ διδασκάλου τῶν Ἰωαννίνων, ὅπως φαίνεται στὴ διαθήκη του ἀπὸ 2 Δεκεμβρίου 1647 στὴ Βενετία: *Θέλω ἵνα ἀπὸ τοὺς ἐπιτρόπους μου διορισθῇ Ἑλλῆν διδάσκαλος,.... πρόσωπον ἐγγράμματον καὶ ἐμπειρον εἰς τὰς ἐπιστήμας καὶ ἑλληνικὰ δόγματα....*.

216. Μπενάκη Α., «Δυτικοευρωπαϊκὸ πνεῦμα καὶ Ἑλληνικὴ Ὁρθοδοξία», *Σύναξη* 34(1990), σσ. 38, 40.

Μέρτζιο, φανερώνεται τὸ μεγάλο ἐνδιαφέρον καὶ ἡ ἀμέριστη ἀγάπη τῶν ἐπιφανῶν Γιαννιωτῶν τῆς παροικίας πρὸς τὰ ἱερὰ καθιδρύματα καὶ πρὸς τοὺς ἀπλοὺς κατοίκους τῆς πόλεως τῶν Ἰωαννίνων καὶ ὄχι μόνο²¹⁷. Ὅλες οἱ προσπάθειες καὶ οἱ πρωτοβουλίες ἀσκοῦνταν κάτω ἀπὸ τὴ σκέπη τῆς Ἐκκλησίας καὶ διαπνέονταν ἀπὸ τὸν φιλόανθρωπο χαρακτήρα τῆς διδασκαλίας τοῦ Εὐαγγελίου. Ἀπὸ τὶς δωρεές τοῦ ΙΖ' αἰ. φανερώνεται ἡ πρόνοια γιὰ τοὺς ναοὺς, τὶς μονές, τοὺς ἱερεῖς, τοὺς συγγενεῖς, τοὺς φτωχοὺς καὶ τοὺς φυλακισμένους τῆς πόλεως τῶν Ἰωαννίνων²¹⁸. Ἡ ἀπόφαση γιὰ τὴν ἴδρυση τῶν σχολῶν περιεῖχε καὶ τὰ φιλόανθρωπα αἰσθήματα τῶν πρώτων δωρητῶν πρὸς τοὺς ὑποδούλους καὶ ἀγραμμάτους συμπατριῶτες τους, γιὰ τοὺς ὁποίους φρόντιζαν νὰ δημιουργήσουν καλύτερες συνθήκες ζωῆς μὲ τὴν καλλιέργεια τῶν γραμμάτων, τὴν ἀνάπτυξη τῆς μορφώσεως καὶ τὴ βελτίωση τοῦ οἰκονομικο-κοινωνικοῦ τους ἐπιπέδου.

Ἡ περίπτωση τοῦ Βησσαρίωνος Μακρῆ εἶναι ἐξόχως σημαντική, διότι ὑπῆρξε ὁ πρῶτος Γιαννιώτης λόγιος κατὰ τὸν ΙΖ' αἰ., ὁ ὁποῖος ἔδωσε σάρκα καὶ ὅστα στὸ ὄραμα τοῦ πρώτου δωρητῆ Λεοντάρη Γκιούμα, ὅπως ἐκφράζεται ἀπὸ τὸ κείμενο τῆς δωρεᾶς του τὸ 1642²¹⁹. Στὸ χρονικὸ διάστημα ποὺ μεσολάβησε ἀπὸ τότε μέχρι τὸ 1672-73, ὅταν σύμφωνα μὲ ὅλες τὶς ἐνδείξεις ἄρχισε νὰ λειτουργεῖ ἡ ὁμώνυμη σχολή, δὲ στάθηκε δυνατό νὰ βρεθεῖ ἱκανὸς καὶ δοκιμασμένος διδάσκαλος γιὰ τὴν ἀνάληψη αὐτοῦ τοῦ τόσο σπουδαίου καὶ σημαντικοῦ ἔργου. Τὸ ἴδιο συνέβη καὶ μὲ τὴ δωρεὰ τοῦ Ἐπιφανίου Ἡγουμένου, διότι ἡ σχολή του πρωτολειτούργησε στὰ Ἰωάννινα κατὰ τὸ 1688, δύο σχεδὸν δεκαετίες μετὰ τὴ σχολή Γκιούμα καὶ 41 χρόνια μετὰ τὴ σύνταξη τῆς διαθήκης τοῦ εὐεργέτη της ἀπὸ τὶς 2 Δεκεμβρίου τοῦ 1647²²⁰.

Μὲ τὴν ἀποδοχὴ τῆς προσκλήσεως ἀπὸ τὸν Βησσαρίωνα γιὰ τὴν ἀνάληψη τῆς διευθύνσεως τῆς σχολῆς Γκιούμα ἐτίθετο σὲ ἐφαρμογὴ ἓνας ἀπὸ τοὺς μεγάλους στόχους τῶν πνευματικῶν ἀναζητήσεων τῆς ἐποχῆς γιὰ τὴν ἐξεύρεση σωστοῦ καὶ ἄξιου διδασκάλου. Ἀπὸ τὴ μελέτη τῶν διδακτικῶν ἀντικειμένων ὧν ὁ ἴδιος ὁ Μακρῆς συνέγραψε καὶ ὧν ἐπίσης ὡς καθηγητῆς χρησιμοποίησε, παρουσιάζεται τὸ κλίμα τῶν πνευματικῶν ἀναζητήσεων καὶ

217. Μέρτζιο, *Ἀρχεῖον*, σσ. 66-67: (Ἐκ τῆς ἐπιτροπείας Ἐπιφανίου Ἡγουμένου) «1671... ἀπεφασίσθη νὰ μοιρασθοῦν εἰς πτωχὰς οἰκογενεῖας ἐλθούσας ἐκ Κρήτης μετὰ τὴν πτώσιν της, Δουκάτα 100 ἥτοι λίρες 620, αἵτινες καὶ ἐδόθησαν εἰς 125 ἄτομα κατονομαζόμενα».

218. Μέρτζιο, *Ἀρχεῖον*, σ. 62: «1663... ἀπὸ τὴν ἐπιτροπείαν Ἐπιφανίου Ἡγουμένου 410 Δουκάτα διὰ τοὺς πτωχοὺς, φυλακισμένους, ἱερεῖς Ἀρχιμανδρεῖου, μητροπολίτην Ἰωαννίνων».

219. Μέρτζιο, *Ἀρχεῖον*, σ. 96.

220. Μέρτζιο, *Ἀρχεῖον*, σ. 29.

ἐπιθυμιῶν τῆς ἐποχῆς του στὰ Ἰωάννινα. Μέσα ἀπὸ τὶς μορφές, τὶς μεθόδους διδασκαλίας καὶ τὰ στοιχεῖα πρωτοτυπίας, τὰ ὁποῖα ἔδωσε σὲ δικά του ἢ καὶ σὲ παλαιότερα ἔργα, καθίσταται φανερὸς ὁ ἰδεολογικὸς προσανατολισμὸς ποὺ ἀκολούθησε ὁ Μακρῆς. Κέντρο τῆς διαδασκαλίας του ἀποτελέσει ἡ παράδοση, ἡ δογματικὴ καὶ λατρευτικὴ ζωὴ τῆς Ἐκκλησίας, μὲ γνώμονα τὴν Ὁρθοδοξία καὶ κύριο μέσο τὴν ἑλληνικὴ γλῶσσα καὶ τὴν ἑλληνικὴ σκέψη. Ἡ ζωὴ στὸ σχολεῖο ἦταν στενὰ συνυφασμένη μὲ τὴν ἐνορία, τὸ ναό, τὸ μοναστήρι, τὴν πνευματικὴ ζωὴ, ὅπως αὐτὴ βιώνεται ἀπὸ τὸ φυσικὸ δέσιμο Ἑλληνισμοῦ καὶ Χριστιανισμοῦ. Ὁ Μακρῆς ἦταν ἀνοικτὸς στὰ προβλήματα τῆς ἐποχῆς του, ἔβλεπε, ἄκουγε καὶ συμμετεῖχε στὶς ἀναζητήσεις τῆς γενιᾶς του. Ἔθεσε τὴν παιδεία του σὲ γερὰ θεμέλια καὶ στέρεες βάσεις, προσπαθώντας νὰ προσφέρει ὅσο τὸ δυνατόν περισσότερα διδακτικὰ ἀντικείμενα καὶ μὲ τὸν καλῦτερο τρόπο. Ἡ φήμη, τὸ μεγαλεῖο καὶ ἡ αἴγλη, τὴν ὁποία ἀπέκτησαν τὰ Ἰωάννινα²²¹ γιὰ τὴν παιδεία τοὺς κατὰ τὶς ἐπόμενες δεκαετίες, ἀσφαλῶς ὀφείλεται σὲ μεγάλο βαθμὸ στὴν προσωπικότητα καὶ στὸ ἔργο τοῦ πρώτου Σχολάρχου τῆς Μεγάλης καλούμενης σχολῆς τοῦ Γκιούμα, δηλαδὴ τοῦ Βησσαρίωνος Μακρῆ.

2. Ἡ διδασκαλία τῆς ἑλληνικῆς γλῶσσας ὡς θεμέλιο τῆς πνευματικῆς ἀναγεννήσεως, μείζον αἶτημα στὶς σχολὲς τῶν Ἰωαννίνων κατὰ τὸν ΙΖ' αἰ.

Ὅταν ὁ Βησσαρίων ἐπέστρεψε στὰ Ἰωάννινα γιὰ τὴν ἀνάληψη τῆς διευθύνσεως τῆς σχολῆς Γκιούμα, συνάντησε στὴν πόλη του ἕνα πνευματικὸ περιβάλλον μὲ ἔντονες ἀναζητήσεις σὲ ποικίλους τομεῖς. Ἦταν ὁ πνευματικὸς περίγυρος, ὁ ὁποῖος διαμορφώθηκε κυρίως ἀπὸ τὴν παρουσία καὶ τὴν ἐκπαιδευτικὴ δράση στὴν πόλη, κατὰ τὴ δεκαετία τοῦ 1660, τοῦ Κερκυραίου Σπυρίδωνα Τριανταφύλλου²²². Τὰ Ἰωάννινα εἶχαν ἀρχίσει νὰ λειτουργοῦν ὡς ἕνα μεγάλο πνευματικὸ ἐργαστήριο, κέντρο ζυμώσεων καὶ διακινήσεως ἰδεῶν μεταξὺ Ἀνατολῆς καὶ Δύσεως. Ἦταν ἐπίσης ἕνα ἀνοικτὸ κέντρο ἐπικοινωνίας μὲ ἄλλα κέντρα τοῦ ἑλληνικοῦ χώρου, τοῦ εὐρύτερου παροικιακοῦ Ἑλληνισμοῦ καὶ κυρίως τῆς Βενετίας²²³. Ὅπως προαναφέρθηκε, μαθητὴς

221. Τὸ λαϊκὸ δίστιχο *Γιάννινα πρῶτα στ' ἄρματα στὰ γρόσα καὶ στὰ γράμματα* ἀπηχεῖ στὴν κυριολεξία τὸ μεγαλεῖο τῆς ἡπειρωτικῆς πρωτεύουσας κατὰ τὴν Τουρκοκρατία.

222. Ἀραβαντινοῦ, *Σύλλογος*, σσ. 203-204.

223. Μιχαλόπουλου, *Γιάννινα*, σσ. 11-12.

τοῦ Τριανταφύλλου διατέλεσε καὶ ὁ ἴδιος ὁ Βησσαρίων²²⁴, ὁ ὁποῖος ἀνταποκρινόμενος στὴν πρόσκληση τοῦ εὐεργέτη Ἑμμανουὴλ Γκιούμα καὶ στίς ἀπαιτήσεις τῆς ἐποχῆς του, ἐρχόταν νὰ ὁλοκληρώσει κατὰ τρόπο περισσότερο συστηματικὸ καὶ ἐπιστημονικὸ τὸ ἔργο τοῦ ἐκ *Κορυφῶν* διδασκάλου του.

Πράγματι οἱ ἀπαιτήσεις τῆς ἐποχῆς ἦταν ἐπιτακτικὲς καὶ σαφεῖς καὶ διατυπώθηκαν κατὰ τρόπο ἀπόλυτο τόσο ἀπὸ τὸν Λεοντάρη ὅσο καὶ ἀπὸ τὸν Ἑμμανουὴλ Γκιούμα στὸν κανονισμό τοῦ Ἱεροδιδασκαλείου τῶν Ἰωαννίνων. Σύμφωνα μὲ τὴν ἐπιθυμία τῶν ιδρυτῶν ἀπὸ τοὺς πληρεξουσίους ἐπιτρόπους στὰ Ἰωάννινα ἔπρεπε νὰ ἐκλέγεται διδασκαλὸς Ἕλληνας «ὅστις θὰ εἶναι ὑποχρεωμένος νὰ διδάσκη Γραμματικὴν, ἀνθρωπισμὸν (*humanitas*) καὶ ἐπιστήμης ἑλληνιστί»²²⁵. Ἐπομένως, ἡ διδασκαλία τῆς ἑλληνικῆς γλώσσας τασσόταν σὲ πρώτη προτεραιότητα καὶ εἰδικὰ γιὰ τὴ σχολὴ Γκιούμα ἀποτελοῦσε τὴ μόνη γλώσσα γιὰ τὴ μετάδοση ὅλων τῶν ἐκπαιδευτικῶν ἀντικειμένων, καθὼς ἀποκλειόταν ἡ διδασκαλία ξένων γλωσσῶν σύμφωνα μὲ τὴν ἐπιθυμία τῶν δωρητῶν τῆς²²⁶.

Ὁ Βησσαρίων Μακρῆς ὑπῆρξε ὁ πρῶτος Γιαννιώτης λόγιος τοῦ ΙΖ' αἰ., ὁ ὁποῖος ἀνέλαβε τὸν ὑψηλὸ ρόλο τοῦ διδασκάλου στὴ γενέτειρά του. Ἐπιστρέφοντας, λοιπόν, στὰ Ἰωάννινα γνώριζε ὅτι εἶχε νὰ ἀντιμετωπίσει ἓνα ἰδιαίτερα ἀναπτυγμένο πνευματικὸ περιβάλλον, τὸ ὁποῖο προερχόταν κυρίως ἀπὸ τὸ διδακτικὸ ἔργο τοῦ Σπ. Τριανταφύλλου, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὴ στενὴ σχέση τῆς πόλεως μὲ τὶς παροικίες τοῦ ἐξωτερικοῦ. Ἄς σημειωθεῖ καὶ ἐδῶ ὅτι μεταξὺ τῶν μαθητῶν τοῦ Τριανταφύλλου ὑπῆρξαν οἱ Βησσαρίων Μακρῆς καὶ Γεώργιος Σουγδουρῆς, δύο ἀπὸ τὶς κορυφαῖες προσωπικότητες τῆς παιδείας τοῦ ΙΖ' αἰ. στὰ Ἰωάννινα. Παρόλη ὅμως αὐτὴ τὴ συγκέντρωση τῶν λογίων στὴν ἡπειρωτικὴ πρωτεύουσα τὸ μέσο ἐπίπεδο τῆς μορφώσεως παρέμεινε χαμηλὸ καὶ ἡ ἀπόσταση μεταξὺ τοῦ ἀπλῶς γραμματισμένου καὶ τοῦ λογίου τῆς ἐποχῆς ἦταν τεράστια. Τὰ κείμενα δύο ἐπιστολῶν τῶν ἐτῶν 1675 καὶ 1682, ποὺ παρατίθενται κατωτέρω ἀπεικονίζουν τὴν πραγματικότητα στὸ χωρὸ τῆς Ἡπείρου. Πρόκειται γιὰ ἀποσπάσματα ἐπιστολῶν τοῦ Β. Μακρῆ

224. Ἀραβαντινοῦ, *Συλλογὴ*, σ. 109.

225. Μέγρτζιου, *Ἀρχεῖον*, σ. 97.

226. Βλ. Ι. Λαμπρίδου, *Ἡπειρωτικὰ Μελετήματα*, τ. Α' Ἀθῆναι 1887, σ.65, ὅπου ὑποστηρίζεται ἡ ἄποψη ὅτι ἡ σχολὴ ἀπέκτησε ἰδιαίτερη ἑδρα τῶν: «ἱερῶν καὶ κοσμικῶν ἐπιστημῶν ἑλληνιστί καὶ λατινιστί διδασκομένων». Προσωπικὴ μας ἄποψη εἶναι ὅτι μᾶλλον ἡ διδασκαλία τῆς Λατινικῆς γλώσσας θὰ γινόταν ὡς αὐτοδύναμο διδακτικὸ ἀντικείμενο, μὲ τὴν προοπτικὴ νὰ χρησιμεύσει γιὰ παραπέρα σπουδὲς κυρίως στὸ πανεπιστήμιο τῆς Πάδοβας.

καὶ τοῦ Ἑμ. Γκιούμα τοῦ δωρητῆ τῆς ὁμώνυμης σχολῆς καὶ γιὰ μία περίπου δεκαετία ἐργοδότῃ τοῦ Βησσαρίωνος.

Ἡ ἐπιστολὴ τοῦ Μακρῆ τοῦ ἔτους 1675 εἶναι διατυπωμένη σὲ λογία ἑλληνικὴ γλῶσσα καὶ ἀπευθύνεται πρὸς τὸ φίλο του Σωφρόνιο Δαράκιο στὴν Κέρκυρα μὲ ποικίλο περιεχόμενο: «

Τῷ λογιωτάτῳ καὶ σοφωτάτῳ καὶ ἐν διδασκάλοις ἀρίστῳ κυρίῳ κυρίῳ Σωφρονίῳ τῷ Δαρακίῳ τῶν ποθομένων ἐπίτευξιν.

Μὴ ἡμῖν ἀμνηστίαν ἐγκαλέσης τῆς σιωπῆς, λογιώτατε, ἣν ἐς δεῦρο παρετείναμεν σοφωτάτοις σου γραμμασιν ἐντυχόντες, ἀλλ' οὐ χωρὶς ἀναβολὴν καιροῦ ἀποκριθέντες, δι' ὧν οὐχ ἦπτον ἡνιάθην ἐπ' ἀληθείας τῷ καὶ αὐθις πιεζομένην αἰσθέσθαι τὴν ἱεράν σου κεφαλὴν τῷ πάθει τῆς ὀφθαλμίας · ἵλεως οὖν γένοιτό σοι Χριστὸς ὁ Κύριος, ὁ τὰς δυσιάτους νόσους τῶν ἀνθρώπων ἰώμενος. Ἰσθι μέντοι, ἀνδρῶν ἄριστε, ὡς οὐ μετρίως ψυχαγωγεῖς με ὄλως ἐν ἀθυμίᾳ διάγοντα ἐστερημένον τῆς συντυχίας σου, λύων μου τὰς ἀπορίας τοῖς πανσόφοις σου γράμμασιν,... Καὶ ταῦτα μὲν δὴ ταῦτα, ἐρρωμένως δέ μοι διαβιώης, φίλων ἄριστε.

αχοε', Ἐλαφβολιῶνος ὀγδόῃ ἰσταμένου.

Τῆς σῆς ἐλλογιμότητος εὐπειθὲς τέκνον,

Βησσαρίων ἱερομόναχος»²²⁷.

Τὸ ἀπόσπασμα, ποὺ ἀκολουθεῖ, εἶναι ἀπὸ ἐπιστολὴ τοῦ Ἑμ. Γκιούμα, γράφτηκε τὸ ἔτος 1682, προέρχεται ἀπὸ τὴν Κέρκυρα καὶ ἀπευθύνεται πρὸς τὸ Νικόλαο Γλυκὺ στὴ Βενετία: «

†

Χς ανεστη

τημιωτατε ευγενεστατε και ιγαπημένε μου νικολαι γληκη την αὐθητη σου προσκυνω ωμιως και την κηρα ξαδελφη μου και τον Sgr μηκαελι¹ / τη 8 του παροντος την τιμηαν του γραφη ελαβα γραμαινη τη 24 του απερασμαίνου και την καλην ηγίαν της αυθεντηας σας εχαρηκα / τα² μου γραφι καλως ηδα / ηδα που ηχεν λαβη την γραφη μου ποῦ τις ἔγραφα πως ελαβα της 2 λητουργήες καὶ πος ελαβεν τὸ σχοληο ω ἑξαδελφος μου απο τον απερασμαινον Απριλη και πρεπι να τον εμαντανηρομαι³ εξ αποφασεως στω κατα δυναμην και τον αθηνεον στελουν η αθηνέοι η σтин αθηνα που εχουν χρημα και αυτη / εγω εσεβηκα στον χορο μαι το ινταιρεσε του κακαβελα και ελπιζω ης τον Θεον γληγωρα θελη ξοφληστω αν ω Θεος δωσι ηγηα / στην Πατρηδα μας το θανατηκο⁴ ωλο ενα πωραξι και ω Θεος να βωηθηση / δεν μοστελες το

227. Παπαδοπούλου-Κεραμέως, *Ἐπιστολαί*, σσ. 88-90.

σμογιατζο⁵ να στηλω το λαδι και το πλερρονομαι αδελφαι μαι της 2 λη-
τουργηες και με τις μηνες ωπου στανμπαρη⁶ εκεινους που μου ληπουν /
ερχουμενης απο την φηερα⁷ και μαθω τηποτα νωτο⁸ αυτο θελω δωση ηδισι
του αυθεντη Πανου / τορα δεν γραφι να ηδω τη γινετε στωνηταιρεσε⁹ μου
και προσυναμουτον απο μαιρος μου και η χρονη της αυθεντια σας πωλη /
την 20 του μαγηου 682 ης κορφους μανος γγιωνμας δουλος της αυθτια Σου.

1) = Signor Michele = Κύριον Μιχαήλ 2) τὰ ὅσα 3) = νὰ τὸν συντηρήσωμεν 4) Θανατικὸ
ὠνόμαζαν τὴν Πανῶλη 5) λέξεις ἀκατάληπτος 6) = τὰ μηναιὰ ὅπου ἐκτυπῶνεις 7) ἐμποροπα-
νήγυρις 8) = γνωστόν 9) = τὰ συμφεροντά μου»²²⁸.

Ἀπὸ τὴν προσεκτικὴ μελέτῃ τῆς ἐπιστολῆς προκύπτει, ὅτι ὁ ἀποστολέ-
ας τῆς εἶχε γνώσεις ἀπὸ τῆ στοιχειώδη ἐκπαίδευση τῆς ἐποχῆς του. Οἱ λέξεις
τημιωτατε, ευγενεστατε, καλως, εξ αποφασεως, ελπιζω ης τον Θεον δηλώ-
νουν τὴν ἐπιθυμία του νὰ συντάξει τὴν ἐπιστολὴ του μὲ τὴ λογία γλωσσικὴ
μορφή, ἐνῶ π.χ. ἡ φράση γραμαινη τη 24 του απερασμαινου ἀντὶ τοῦ ὀρθοῦ
γραφείσαν τῇ 24ῃ τοῦ παρελθόντος φανερώνει τὴν ἀδυναμία του νὰ ἀκο-
λουθήσῃ τῇ λογίᾳ μορφῇ καὶ δανεῖζεται λέξεις καὶ φράσεις ἀπὸ τῆ δημῶδη.
Τὸ κείμενο, δηλαδή, ἀπαρτίζεται ἀπὸ στοιχεῖα τῆς λογίας καὶ τῆς δημῶδους
γλωσσικῆς μορφῆς καὶ διανθίζεται ἀπὸ ὅρους καὶ φράσεις τῆς ἰταλικῆς
γλώσσας, φαινόμενο ἄλλωστε συνηθισμένο στοὺς ἐμπόρους τῆς ἐποχῆς, οἱ
ὅποιοι εἶχαν συχνὲς ἐπαφὲς μὲ τὴν Ἰταλία. Ἀπὸ τὸ ἐπίπεδο τῆς γλωσσικῆς
καταρτίσεως τοῦ πολυταξιδεμένου καὶ πλούσιου ἐμπόρου Ἐμμανουὴλ Γκι-
οῦμα, τὸ ὅποιο ἐξαντλεῖτο στὴ μετὰ βίας ἀπλὴ χρῆση τῆς γραφῆς καὶ τῆς
ἀναγνώσεως, εὐκόλα γίνεται ἀντιληπτὸ πόσο ὑστεροῦσαν στὸ ἴδιο ζήτημα
οἱ ἄλλοι συμπατριῶτες του, ποὺ δὲν διέθεταν τίς ἴδιες μὲ αὐτὸν οἰκονομικὲς
δυνατότητες καὶ δὲν εἶχαν ἄμεση ἀνάγκη νὰ χρησιμοποιοῦν τὸ γραπτὸ λό-
γο.

Σταθμίζοντας, λοιπόν, ὁ Μακρῆς ὅλα τὰ δεδομένα τῆς περιοχῆς του,
ὅταν ἐπέστρεψε ἀπὸ τὴν ΚΠολὴ στὰ Ἰωάννινα, ἔφερε μαζί του διάφορα δι-
δακτικὰ ἀντικείμενα, πολλὰ ἀπὸ τὰ ὁποῖα, ὅπως θὰ ἐκτεθεῖ στὴ συνέχεια,
φαίνεται ὅτι εἶχε διδαχθεῖ στὴν Πατριαρχικὴ Σχολή. Μὲ τὰ ἔργα γιὰ διδα-
κτικούς σκοποὺς, ποὺ ἔγραψε ὁ ἴδιος, μὲ ἔργα ἄλλων συγγραφέων στὰ ὁποῖα
ἔκανε διάφορες ἐπεμβάσεις καὶ μὲ ὅσα τοῦ πρόσφεραν φίλοι του, δημιούρ-
γησε ἓνα μεγάλο σύνολο διδακτικῶν ἀντικειμένων, τὸ ὅποιο μετέδωσε μὲ
ἀγάπη στοὺς μαθητὲς του. Ἀναμφίβολα ὑπῆρξε ἓνας βιβλιόφιλος τοῦ και-
ροῦ του, ἔθεσε ἀπὸ τὴν ἀρχὴ ὡς στόχο του τὴ δημιουργία πλούσιας βιβλιο-

228. Μέρτζιου, Ἀρχεῖον, σ. 105.

θήκης καὶ δὲ σταμάτησε ποτὲ νὰ μελετᾷ καὶ νὰ συγκεντρώνει βιβλία²²⁹.

Ὁ Μακρῆς ἔγινε κατ' ἀρχὴν γνωστὸς γιὰ τὸ διδακτικὸ τοῦ ἔργο. Τὶς πληροφορίες γι' αὐτὸ ἀντλήσαμε ἀπὸ Κώδικες, Μαθηματάρια καὶ ἐκδόσεις τοῦ ΙΖ' αἰ. Στὸ διδακτικὸ τοῦ πρόγραμμα μὲ **φιλολογικὸ περιεχόμενο**, περιλάμβανε ἀσματικούς Κανόνες, ποιητικὰ κείμενα (ἔπος, δρᾶμα, ἐπίγραμμα), ρητορικὴ τέχνη, κείμενο μὲ παραινετικὸ περιεχόμενο, ποὺ ἀνήκει στὰ γνωστά «κάτοπτρα ἡγεμόνων», ἐπιστολογραφία καὶ τεχνολογίες τῆς Γραμματικῆς τέχνης. Οἱ πηγὲς ποὺ μᾶς προσέφεραν αὐτὲς τὶς πληροφορίες εἶναι οἱ ἀκόλουθες:

Κώδ. ΜΠΤ 143, ff. 866^r-877^v, *Γαλεομυομαχία τοῦ Θεοδώρου Προδρόμου, μεθ' ὑποθέσεως καὶ ψυχαγωγικῆς ἐρμηνείας*²³⁰.

Κώδ. ΜΠΤ 184, ff. 346-383, *Γερασίου Βλάχου Περί ἐπιστολιμαίου χαρακτῆρος*²³¹.

Κώδ. ΜΠΤ 184, ff. 386-404, *Γερασίου Βλάχου Ἐγχειρίδιον τῆς μετρικῆς τέχνης*²³².

Κώδ. ΜΠΤ 290, ff. 519^r-530^v, *Ἰσοκράτους Πρὸς Δημόνικον λόγος α', ἐξηγήσεις παρὰ Βησσαρίωνος ἱερομονάχου Μακρῆ τοῦ ἐξ Ἰωαννίνων*²³³.

Κώδ. Μ. Ἰβήρων 203 (Λάμπρος 4323), ff. 82^r-87^r, *Ἐξηγήσεις τῶν ἑξαποστειλαρίων παρὰ Βησσαρίωνος ἱερομονάχου τοῦ Μακροῦ*²³⁴.

229. Παπαδοπούλου-Κεραμέως, *Ἐκθεσις*, σ. 7, ὅπου ἀναφέρεται ὅτι στὰ πρῶτα φύλλα τοῦ κώδικα ὑπ. ἀριθ. 5 τῆς Βιβλιοθήκης Κοινότητος Καλλιπόλεως, μὲ τὸ ἔργο τοῦ Ν. Κεραμέως «Λεξικὸν ἑλληνικὸν καὶ ἀπλόν», ὑπῆρχε ἰδιόγραφος κατάλογος τοῦ Βησσαρίωνος γιὰ τὰ βιβλία, τὰ ὁποῖα ἀνέγνωσε στὰ Ἰωάννινα μεταξὺ τῶν ἐτῶν 1674-1678. Ἄν λάβουμε ὑπόψη μας τὸ γραφικὸ χαρακτῆρα τοῦ Βησσαρίωνος, ὅπως φαίνεται στοὺς κώδικες ΕΒΕ 4108 (Καλλιπ. 21) καὶ ΕΒΕ 4109 (Καλλιπ. 23), σὲ συνδυασμὸ μὲ τὸ δεδομένο ὅτι στοὺς κώδικες αὐτοὺς τὰ δύο πρῶτα φύλλα εἶναι λευκά, τότε θὰ μπορούσαμε νὰ κάνουμε ἕναν παρααινδυνευμένο ὑπολογισμὸ γιὰ τὸν ἀριθμὸ τῶν βιβλίων, τὰ ὁποῖα εἶχε συνολικὰ ἀναγνώσει ὁ Βησσαρίων. Σύμφωνα, λοιπόν, μὲ τοὺς ὑπολογισμοὺς μας στὴν ὀψη κάθε φύλλου καὶ σὲ 22-25 γραμμές, περιεχόταν ἡ καταγραφή 65 περίπου ἔργων. Ἐπομένως σὲ ὁλόκληρο τὸ φύλλο τὰ ἔργα θὰ ἦταν 130, ἐνῶ στὰ δύο πρῶτα φύλλα θὰ ἦταν περίπου 260. Αὐτὸ, κατὰ τοὺς ὑπολογισμοὺς μας, σημαίνει ὅτι ὁ Μακρῆς στὰ 25 περίπου χρόνια ποὺ ἔμεινε στὰ Ἰωάννινα (1672/73-1699), μελετοῦσε κάθε χρόνιο 10 περίπου ἔργα, πολλὰ ἀπὸ τὰ ὁποῖα κοσμοῦσαν τὴν προσωπικὴ του βιβλιοθήκη.

230. Παπαδοπούλου-Κεραμέως, *Βιβλιοθήκη*, Δ', σ. 125.

231. Παπαδοπούλου-Κεραμέως, *Βιβλιοθήκη*, Δ', σ. 158.

232. Παπαδοπούλου-Κεραμέως, *Βιβλιοθήκη*, Δ', σ. 158.

233. Παπαδοπούλου-Κεραμέως, *Βιβλιοθήκη*, Δ', σ. 265.

234. Λάμπρου Σπ., *Κατάλογος τῶν ἐν ταῖς Βιβλιοθήκαις τοῦ Ἁγίου Ὁρους Ἑλληνικῶν Κωδίκων*, Β' ἐν Καταβριγία τῆς Ἀγγλίας 1900, σ. 58.

Κώδ. Μ. Ίβήρων 203 (Λάμπρος 4323), ff. 87^v-92^v, *Ἐξήγησις τῶν ἑωθινῶν παρὰ Βησσαρίωνος ἱερομονάχου τοῦ Μακρῆ*²³⁵.

Κώδ. Μεγίστης Λαύρας Κ-42. Διάφορα²³⁶ (Εὐστρατιάδου Λαυριώτου 1329), ff. 1^r-143^v, καὶ κώδικας ΜΠΤ 770 τοῦ ΙΗ' αἰ., ff. 1^r-64^r²³⁷ μετὸν τίτλο: *Βησσαρίωνος Ἱερομονάχου Μακρῆ τοῦ ἐξ Ἰωαννίνων τεχνολογίαί διάφοροι εἰς τὴν γραμματικὴν τέχνην κατὰ ἀριθμὸν τῶν εἰκοσιτεσσάρων γραμμάτων ἐκδοθεῖσα εἰς ὠφέλειαν τῶν μαθητῶν αὐτοῦ· γλιχομένων ἀλλήλους ἐπερωτᾶν προτροπῇ Διονυσίου ἱερομονάχου Αἰτωλοῦ τῷ ἐν τῷ τοῦ Ἀθωνος ἀσκοῦντος Ὅρει καὶ μαθητοῦ αὐτοῦ. Κατὰ τὸ χιλιοστόν, ἑξακοσιοστόν, ἑβδομον ἔτος, τὸ κοσμοσωτήριον ἀπὸ Χριστοῦ γεννήσεως. Ἐν πόλει τῶν Ἰωαννίνων.*

Σταχυλογία Τεχνολογική, κατ' ἐρωταπόκρισιν τῆς Γραμματικῆς Τέχνης. Ἐκδοθεῖσα παρὰ Βησσαρίωνος ἱερομονάχου τοῦ Μακρῆ τοῦ ἐξ Ἰωαννίνων, πάνν ὠφέλιμος καὶ ἀναγκαία, νῦν πρῶτον τυπωθεῖσα, καὶ πάσῃ ἐπιμελείᾳ Μιχαὴλ ἱερέως Μήτρου διορθωθεῖσα, ἐνετίησιν ἀχψ²³⁸.

Τὰ ἀντικείμενα, τὰ ὁποῖα, κατὰ γνώμη μας, χρησιμοποίησε ὁ Μακρῆς γιὰ τὴν πρώτη τάξη τῆς ἐγκυκλίου ἐκπαιδεύσεως τοῦ σχολείου του ἦταν ἡ μονολεκτικὴ ἐρμηνεία στὴ Γαλεομνομαχία καὶ ἡ ἐξήγηση στὰ ἐξαποστειλάρια, στὰ ἑωθινὰ καὶ στὸν *Πρὸς Δημόνικο* α' λόγο τοῦ Ἰσοκράτους. Στὰ ἔργα αὐτὰ ἐφάρμοσε τὴ μονολεκτικὴ μέθοδο κατὰ δύο τρόπους. Στὴ Γαλεομνομαχία σὰν μία παραλλαγή τῶν *Ψυχαγωγίων*, ἐνῶ στὰ ὑπόλοιπα μὲ ἐξήγηση κατὰ σύνταξιν. Ἡ ἀπόδοση τοῦ πρωτοτύπου κειμένου ἐγίνε ἀπὸ τὸν Μακρῆ, σὲ ὅλες τὶς περιπτώσεις, στὴ δημώδη γλωσσικὴ μορφή τῆς ἐποχῆς του²³⁹.

Ἡ Γαλεομνομαχία²⁴⁰ τοῦ Θ. Προδρόμου²⁴¹, δραματικὴ παρωδία μὲ σατυρικὸ περιεχόμενο σὲ 384 τρίμετρος στίχους, ἀνήκει στὰ λεγόμενα «Σχέ-

235. Λάμπρος, *Κατάλογος Β'*, σ. 58.

236. Εὐστρατιάδου-Λαυριώτου, *Κατάλογος*, σ. 233.

237. Παπαδοπούλου-Κεραμέως, *Βιβλιοθήκη Ε'*, σ. 261.

238. Legrand Em., *Bibliographie hellénique du dix-septième*, t. 2, Paris 1894, σ. 434.

239. Ἡ μονολεκτικὴ μέθοδος, ἔτσι ὅπως τὴν ἐφάρμοσε ὁ Μακρῆς στὰ Ἰωάννινα, δὲν ἦταν μέχρι σήμερα γνωστὴ καὶ γιὰ πρώτη φορὰ παρουσιάζεται ἀπὸ τοὺς κώδικες ἐκ μέρους μας στὴν παρούσα ἐργασία.

240. Ὁ τίτλος στὸν κώδικα ΜΠΤ 143 εἶναι ὁ ἐξῆς: Φύλλα 12 τῆς ις' ἑκατ. (φ. 866-877). Θεόδωρου Προδρόμου γαλεομνομαχία μεθ' ὑποθέσεως καὶ μετὰ ψυχῆς ἐρμηνείας. Μετὰ τὸ πέρας τοῦ κειμένου· «Ἐδόθη (sic) μοι παρὰ Βησσαρίωνος Μακρῆ τοῦ ἐξ Ἰωαννίνων.» Ἐγράφει (sic) διὰ χειρὸς Ἀγαπίου, καὶ ἀνέγνωται ὑπ' αὐτοῦ.

241. Krumbacher, *Λογοτεχνία*, Β', 1900, σσ. 704-705. Ὁ Θεόδωρος Πρόδρομος (1100-1156) ὑπῆρξε λόγιος, ρήτορας, συγγραφέας θεολογικῶν καὶ φιλοσοφικῶν ἔργων, ποιητὴς καὶ διδάσκαλος. Ἀνήκει σὲ μία σπουδαία γενιά τῆς Βυζαντινῆς περιόδου, ἡ ὁποία σήκωσε μὲ μεγάλη ἐπιτυχία τὸ βάρος τῆς ἀναγέννησης τῶν γραμμάτων καὶ τῶν τεχνῶν, ποὺ τῆς κληροδότησε ἡ

δη», ἔργα δηλαδή μὲ σύντομο σχετικὰ περιεχόμενο²⁴². Ὁ σκοπὸς τῆς διδασκαλίας τοὺς δὲν ἦταν τόσο λογοτεχνικός, ὅσο ἡ ἄσκηση τῶν μαθητῶν στὴν ὀρθή γραφή ἀπὸ γραμματικὴ καὶ συντακτικὴ ἄποψη, καθὼς καὶ ὁ ἐμπλουτισμὸς τοῦ λεξιλογίου τοὺς. Αὐτὸ ἀκριβῶς ἐνδιέφερε καὶ τὸ Βησσαρίωνα καὶ γι' αὐτό, κατὰ τὴ γνώμη μας, πρόταξε αὐτὸ τὸ ἔργο γιὰ τὴ διδασκαλία τῆς ἑλληνικῆς γλώσσας στὰ Ἰωάννινα. Κατὰ τὴν ἐφαρμογὴ τῆς μονολεκτικῆς μεθόδου ὁ Μακρῆς, ἄφηνε μεγάλα διαστήματα μεταξὺ τῶν στίχων τοῦ πρωτοτύπου κειμένου καὶ τοποθετοῦσε τὴν ἐρμηνευτικὴ ἀπόδοση πάνω ἀπὸ τὸ ἀρχικὸ κείμενο, ἐνῶ κάτω ἀπ' αὐτὸ τοποθετοῦσε ἀριθμοὺς ξεκινώντας ἀπὸ τὴ μονάδα. Ἡ ἀρίθμηση περιοριζόταν μέσα στὰ ὅρια τῶν διαιρέσεων τοῦ γραπτοῦ λόγου καὶ χρησίμευε ὡς ὁδηγὸς στοὺς μαθητὲς γιὰ τὴ μεταφορὰ τοῦ κειμένου στὴ συντακτικὴ τάξη. Μετὰ τὶς ἐπεμβάσεις αὐτὲς τοῦ Μακρῆ τοῦ κείμενο τῆς Γαλεομνομαχίας ἔλαβε τὴν ἀκόλουθη μορφή:

«διατὶ τὸν τόσον ὃ ἀνδριομένοι ποντικοὶ καιρὸν

Κρᾶ: Τὶ τὸν τοσοῦτον ἀνδρικώτατοι χρόνον,

4

1

5

στέκομέσταν

μέσα

εἰς ταῖς τρίταις

παντοτινὰ

μένοντες

εἴσω

τῶν ὁπῶν

ἀενάως,

3

6

7

8

μὲ φόβον

καὶ εὐρησκομέσταν

καὶ μὲ τρομάρα,

δείμω

σύνεσμεν

καὶ φορίκη

καὶ δειλία,

2

1

3

4

μὲ κακὴν μοῖραν

καὶ ἀπερνοῦμεν τὴν ἰδικὴν μας ζωὴν,

καὶ δυσμῶρος

δίωμεν οἰκτεῖον βίον,

3

1

2

Μακεδονικὴ δυναστεία. Ὁ Θ. Πρόδρομος παράλληλα μὲ τὰ διδασκαλικά του καθήκοντα ἔγραψε καὶ «Σχέδη», μὲ τὰ ὁποῖα διδασκόταν ἡ γραμματικὴ στοὺς μαθητὲς. Ἡ *Γαλεομνομαχία* ἢ *Κατομνομαχία* ἀνήκει στὰ ρητορικὰ καὶ σατυρικά του ἔργα, εἶναι μία παραλλαγή τῆς *Βατραχομνομαχίας* τοῦ Ὀμήρου καὶ διαπραγματεύεται τὸν πόλεμο γάτας καὶ ποντικῶν. Τὸ περιεχόμενό της εἶναι εὐληπτο, ἐξάπτει τὴ φαντασίαν τῶν μαθητῶν, προκαλεῖ τὸ ἐνδιαφέρον καὶ μὲ τὸν ἀπροσδόκητο τελικὰ θάνατο τῆς γάτας μεταφέρει στοὺς μαθητὲς μηνύματα τιμωρίας τῶν ἰσχυρῶν ἐν εἰδεί θείας δίκης, συμπάθειας πρὸς τοὺς ἀδυνάτους καὶ ἀγάπης πρὸς τὰ πλάσματα τῆς φύσης. Μὲ τὴ σημερινὴ φρασεολογία θὰ λέγαμε ὅτι μεταφέρει οἰκολογικὰ μηνύματα καὶ εἶναι ἓνα πολὺ ἐπικαιρὸ ἔργο. Ἐπομένως καὶ ἡ ἐπιλογή του ἀπὸ τὸ Μακρῆ ὑπῆρξε, κατὰ τὴ γνώμη μας, ἀπόλυτα ἐπιτυχής.

242. Μανάφη Κ. Α., *Γραμματολογικὰ καὶ κείμενα τοῦ IB' αἰ., Α', ἐν Ἀθήναις* 1976, σσ. 96-104.

καὶ ὅπου	νὰ εὐγοῦμεν ἀπὸ τὴν τρίπα ἡμποροῦμεν,		
μὴ δὲ	προκῦψαι	τῆς ὀπῆς	ῥημένοι,
1	2	3	1
ἀλλὰ οἱ ἐλείνóτατοι ἀπὸ φόβον	καὶ γεμάτοι,		
ἀλλ' οἰκτρότατοι	καὶ φόβου	πεπλησμένοι,	
6	8	7	
ζωὴν σκοτεινὴν ταλαίπορα	εἰς ταῖς φωλαῖς μας		
βίον σκοτεινόν	ἀθλίως μυωξίαις		
2	3	4	5
ζοῦμεν	ὥσάν οἱ φυλακομένοι		
ζῶμεν	καθάπερ	οἱ πεφυλακισμένοι,	
1	9	10	
ὄλην	τοῦ καιροῦ	τὴν στράταν	
καὶ νύκτα	σύμπαντα	τοῦ χρόνου	δρόμον,
4	2	3	2
μεγάλην	καὶ λογιάζουμε	καὶ ἴσκιον	
μακρὰν	δοκοῦμεν	καὶ σκιὰν	τοῦ θανάτου» ²⁴³ .
4	1	5	6

Ἀκολουθώντας τὴ σειρά τῆς ἀριθμώσεως, διαπιστώσαμε ὅτι τὸ πρωτό-τυπο κείμενο ἔλαβε τὸ παρακάτω σχῆμα:

Ἀνδρικώτατοι τί μένοντες τὸν τοσοῦτον χρόνον εἶσω τῶν ὀπῶν ἀνά-ως, σὺνεσμεν δέιμω καὶ φρίκη καὶ δειλία καὶ δίωμεν οἰκεῖον βίον δυσμόρως, μὴ δὲ ῥημένοι προκῦψαι τῆς ὀπῆς, ἀλλὰ ζῶμεν βίον σκοτεινόν ἀθλίως μυω-ξίαις οἰκτρότατοι καὶ φόβου πεπλησμένοι καθάπερ οἱ πεφυλακισμένοι καὶ δοκοῦμεν δρόμον σύμπαντα τοῦ χρόνου νύκτα μακρὰν καὶ σκιὰν τοῦ θα-νάτου...

Μετὰ τὴ Γαλεομνομαχία ὁ Μακρῆς, στὴ δεύτερη φάση τῆς διδασκαλίας, μεταχειρίστηκε κείμενα ἀπὸ τοὺς ἀσματικούς κανόνες τῆς βυζαντινῆς λει-τουργίας. Μὲ τὴν ἐξήγηση τῶν ἐξαποστειλαρίων καὶ τῶν ἑωθινῶν²⁴⁴ πρό-

243. ΜΠΤ 143, f. 866'. Βλ. Παπαδοπούλου-Κεραμέως, *Βιβλιοθήκη Δ'*, σ. 125.

244. Λάμπρου, *Κατάλογος Β'*, σ. 58, ὅπου ἡ περιγραφή τῶν ἔργων αὐτῶν στὸν κώδικα Μονῆς Ἰβήρων 203 (4323) Χαρτ. 8. XVIII. (φ. 153) εἶναι ἡ ἀκόλουθη: «2. (φ. 82 α). «Βησσα-ρίωνος τοῦ ἐξ Ἰωαννίνων Ἐξήγησις εἰς τὰ ἐξαποστειλάρια.» 3. (φ. 87α). «Τοῦ αὐτοῦ Βησσα-ρίωνος Ἐξήγησις εἰς τὰ ἑωθινά». Ἀπὸ τὴν ἐπιτόπια ἔρευνα στὸν κώδικα διαπιστώσαμε ὅμως, ὅτι ἡ σωστὴ ἀρίθμηση τῶν ἔργων αὐτῶν, εἶναι ἡ ἀκόλουθη: ff. 81'-87", ἡ ἐξήγησις τῶν ἐξαπο-στειλαρίων καὶ ff. 88'-92", ἡ ἐξήγησις τῶν ἑωθινῶν.

σφερε στοὺς μαθητὲς του ἓνα οἰκεῖο καὶ προσφιλὲς ἀντικείμενο, μὲ τὸ ὁποῖο εἶχαν μεγαλύτερες δυνατότητες νὰ κινηθοῦν στὰ δαιδαλώδη γραμματικά καὶ συντακτικά φαινόμενα τοῦ γραπτοῦ ἑλληνικοῦ λόγου²⁴⁵. Σὲ περίπτωση ποὺ χρησιμοποιοῦσε κάποιο ἄλλο ἄγνωστο ἔργο, ὑπῆρχε, κατὰ τὴ γνώμη μας, ὁ κίνδυνος νὰ *καμφθοῦν* οἱ μαθητὲς του ψυχολογικά καὶ νὰ ἐγκαταλείψουν τὴν προσπάθεια.

Τὰ ἀναστάσιμα ἐξαποστειλάρια μὲ τὰ ἀντίστοιχα θεοτοκία καὶ τὰ ιδιό-μελα ἑωθινὰ ἀποτελοῦν τρεῖς ἐντεκάδες κειμένων, στίς ὁποῖες ὑπομνηματίζονται περιληπτικά καὶ ποιητικά τὰ ἑντεκα ἀντίστοιχα ἑωθινὰ Εὐαγγέλια²⁴⁶. Πῆραν τὸ ὄνομά τους τὰ μὲν ἐξαποστειλάρια ἀπὸ τὴν ἐπανάληψη τῆς δεήσεως «ἐξαπόστειλον τὸ φῶς σου», τὰ δὲ ἑωθινὰ ἐπεὶ δὴ ψάλλονται κατὰ τὴ «ἔω», δηλαδὴ κατὰ τὴν ὥρα ποὺ ἐγίνε ἡ Ἀνάσταση τοῦ Κυρίου²⁴⁷. Ἀναφέρονται στὰ γεγονότα ἀπὸ τὴν Ἀνάσταση μέχρι τὴν Ἀνάληψη, ὅπως περιγράφονται καὶ ἀπὸ τοὺς τέσσερις Εὐαγγελιστὲς²⁴⁸. Ψάλλονται κάθε Κυριακὴ στὴν ἀκολουθία τοῦ Ὁρθρου ὡς δοξαστικά τῶν αἰνῶν, ἡ δὲ ἀνάγνωσή τους ἀρχίζει ἀπὸ τὴν Κυριακὴ τῶν Ἀγίων Πάντων καὶ ἐπαναλαμβάνεται μὲ ἀνακύκληση καθ' ὅλη τὴ διάρκεια τοῦ ἔτους²⁴⁹. Ἐπομένως ὁ ἔξ Ἰωαννίνων διδάσκαλος εἶχε κατὰ τὴν παράδοση τῶν διδασκτικῶν αὐτῶν ἀντικειμένων διπλὸ στόχο. Ἀφενὸς τὴν ἐμπέδωση τῶν γραμματικῶν καὶ συντακτικῶν φαινομένων καὶ ἀφετέρου τὴ διδασκαλία τοῦ κορυφαίου γεγονό-

245. Σκαρβέλη-Νικολοπούλου Ἀγ., *Μαθηματάρια τῶν Ἑλληνικῶν σχολείων κατὰ τὴν Τουρκοκρατία*, Ἀθήνα 1994, σ. 21: «Οἱ ἁσματικοὶ Κανόνες ὅπως τὰ ἐξαποστειλάρια καὶ τὰ ἑωθινὰ ἦταν γνωστοὶ στοὺς μαθητὲς ἐπεὶ δὴ ψάλλονται στὴν ἐκκλησία. Ἡ διδασκαλία τους ἐρχόταν σὰν φυσικὴ συνέχεια τῆς Ὀκτωήχου, τοῦ Εὐχολογίου καὶ τοῦ Ψαλτηρίου, τὰ ὁποῖα εἶχαν διδαχθεῖ στὸν κατώτερο κύκλο τῆς ἐκπαίδευσης...». Ὡς σημειωθεῖ μεταξὺ τῶν ἄλλων ὅτι οἱ περισσότεροι μαθητὲς τὴν ἐποχὴ ἐκείνη ἦταν ἤδη ἱερωμένοι ἢ προορίζονταν γι' αὐτὸ τὸ λειτούργημα. Στους μαθητὲς τοῦ Β. Μακρῆ μνημονεύονται ἀπὸ τὸν Ἀραβαντινὸ (Σύλλογὴ, σσ. 4, 9, 123, 151) τέσσερις ἱερομόναχοι: οἱ Παῖσιος ὁ Μικρὸς, Μεθόδιος Ἀνθρακίτης, Μελέτιος Ἀθηνῶν καὶ Ἀθανάσιος Ἀνδριανουπόλεως.

246. Βλ. Παρακλητικὴ ἡτοῦ Ὀκτώηχος ἡ Μεγάλη, Ἑκδοσις Οἶκος Μιχαὴλ Σαλιβέρου, σσ. 499-504. Τὰ ἑωθινὰ εἶναι ἔργο τοῦ Λέοντος Στ' τοῦ λεγομένου Σοφοῦ (886-912), τὰ δὲ ἐξαποστειλάρια τοῦ γιου του Κωνσταντίνου (913-959), βασιλέων τοῦ Βυζαντίου κατὰ τὴ Μακεδονικὴ δυναστεία.

247. Τωμαδάκη Ν., *Ἡ Βυζαντινὴ Ὑμνογραφία καὶ Ποίησις*, Θεσσαλονίκη 1993, σσ. 52, 73. Φουντουλὴ Ἰω., «Ἐξαποστειλάριον», *ΘΗΕ* 5 (1964), στ. 712-714.

248. Τὰ ἑωθινὰ Εὐαγγέλια εἶναι τὰ ἀκόλουθα: 1) Ματθ. 28, 1-20· 2) καὶ 3) Μάρκ. 6, 1-8 καὶ 9-20· 4), 5) καὶ 6) Λουκ. 24, 1-12, 13-35 καὶ 36-53· 7), 8) καὶ 9) Ἰωάν. 20, 1-10, 11-18 καὶ 19-31· 10) καὶ 11) Ἰωάν. 21, 1-14 καὶ 15-25.

249. Μητσάκη Κ. Μ., *Βυζαντινὴ Ὑμνογραφία*, Ἀθήνα 1986, σ. 328.

τος τῆς παρουσίας τοῦ Χριστοῦ στὸν κόσμος, δηλαδή τῆς Ἀναστάσεως, τοῦ γεγονότος μὲ τὸ κατ' ἐξοχὴν δογματικὸ περιεχόμενο.

Ἀπὸ πλευρᾶς μεθόδου ὁ Μακρῆς ἐφάρμοσε στὰ κείμενα αὐτὰ τὴν ἐξήγηση κατὰ σύνταξιν. Ὁ ὅρος ἐξήγηση δηλώνει τὴ μονολεκτική ἀπόδοση ἐπὶ ἐνὸς κειμένου, στὸ ὁποῖο εἶχαν γίνει οἱ ἀναγκαῖες τροποποιήσεις καὶ βρυσκόταν ἤδη στὴ σωστὴ συντακτικὴ τάξη (κατὰ σύνταξιν). Τὸ ἄνοιγμα μιᾶς παρενθέσεως πρὶν ἀπὸ κάθε λέξη τοῦ πρωτοτύπου κειμένου ἔμεινε τώρα σὰν τὸ μοναδικὸ βοηθητικὸ μέσο, γιὰ νὰ διακρίνεται ἀπὸ τοὺς μαθητὲς ἡ λόγια ἀπὸ τὴ δημώδη γλωσσικὴ μορφή. Ἡ παράθεση τοῦ ἀρχικοῦ κειμένου καὶ ἡ μονολεκτικὴ ἀπόδοση γινόταν καταλογάδην, δηλαδή προτασσόταν ἡ λέξη τοῦ ἀρχικοῦ κειμένου καὶ ἀκολουθοῦσε ἀμέσως ἡ ἀπόδοσή της, στὴ συνέχεια ἡ ἐπόμενη λέξη κ.ο.κ.

Μετὰ τὶς τροποποιήσεις τοῦ Βησσαρίωνος τὸ πρῶτο ἑξαποστειλάριον λ.χ. ἔλαβε τὴν ἀκόλουθον μορφή (παρατίθενται τὸ πρωτότυπο καὶ τὸ κείμενο, ὅπως βρίσκεται στὸν κώδικα. Ἡ μονολεκτικὴ ἀπόδοση σημειώνεται μὲ το-νισμὸ τῶν λέξεων σὲ πιὸ μαῦρο χρῶμα):

α. ΕΞΑΠΟΣΤΕΙΛΑΡΙΟΝ Α'

Τοῖς Μαθηταῖς συνέλθωμεν, ἐν ὄρει Γαλιλαίας, πίστει Χριστὸν θεάσασθαι, λέγοντα ἐξουσίαν, λαβεῖν τῶν ἄνω καὶ τῶν κάτω· μάθωμεν πῶς διδάσκει, βαπτίζειν εἰς τὸ ὄνομα, τοῦ Πατρὸς, ἔθνη πάντα, καὶ τοῦ Υἱοῦ, καὶ ἁγίου Πνεύματος, καὶ συνεῖναι, τοῖς Μύσταις ὡς ὑπέσχετο, ἕως τῆς συντελείας.

β. Η ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΜΟΡΦΗ ΤΟΥ ΚΕΙΜΕΝΟΥ ΣΤΟΝ ΚΩΔΙΚΑ

Ἔ *ἀδελφοὶ χριστιανοὶ* (συνέλθωμεν **ὅς** *πηγαίνωμεν ἀντάμα* (τοῖς μαθηταῖς **μὲ** *τοὺς μαθητάδες τοῦ χριστοῦ* (ἐν ὄρει **εἰς** *τὸ ὄρος* (γαλιλαίας **τῆς γαλιλαίας** (θεάσασθαι **νὰ** *ἰδοῦμεν* (πίστει **μὲ** *πίστιν* (χριστὸν **τὸν χριστόν** (λέγοντα **ὅπου** *λέγει* (λαβεῖν **νὰ** *ἐπῆρε* (ἐξουσίαν **τὴν ἐξουσίαν** (τῶν ἄνω καὶ κάτω **ἣ** *γουν* **τῶν οὐρανίων καὶ τῶν ἐπιγείων** (μάθωμεν **καὶ** *νὰ* **μάθωμεν** (πῶς διδάσκει **τοὺς μαθητάδες του** (βαπτίζειν **νὰ** *βαπτίζουν* (ἔθνη πάντα **ὅλα τὰ ἔθνη** (εἰ τὸ ὄνομα τοῦ πατρὸς καὶ τοῦ υἱοῦ καὶ ἁγίου πνεύματος, **καὶ τοῦ ἁγίου πνεύματος** (καὶ συνεῖναι **καὶ** *νὰ* **εὐρίσκεται ἀντάμα** (τοῖς μύσταις **μὲ** *τοὺς* **μαθητάδες του** (ἕως τῆς συντελείας **ἕως τὸ τέλος τοῦ κόσμου** (ὡς ὑπέσχετο **καθὼς τοὺς ἔταξεν**:-

Τὴν ἐξήγηση κατὰ σύνταξιν χρησιμοποίησε ἐπίσης ὁ Μακρῆς γιὰ τὸν *Πρὸς Δημόνικον* α' λόγο τοῦ Ἰσοκράτους στὴν τρίτη φάση τῆς πρώτης τάξεως τῆς σχολῆς Γκιούμα²⁵⁰. Ἀπὸ τὶς τεχνικὲς τοῦ προηγουμένου σταδίου

250. Lesky Al., *Ἱστορία τῆς Ἀρχαίας Ἑλληνικῆς Λογοτεχνίας*, Θεσσαλονίκη 1972², σσ. 767-

διατήρησε τὴν καταλογάδην παράθεση τοῦ πρωτοτύπου κειμένου καὶ τῆς ἀπόδοσώς του, ἐνῶ παράλειψε τὸ ἀνοιγμα τῆς παρενθέσεως. Ὡς κείμενο ὁ *Πρὸς Δημόνικον* α' λόγος πέρα ἀπὸ τὴν ἐμπέδωση τῶν γραμματικῶν καὶ συντακτικῶν φαινομένων, προσφερόταν τόσο γιὰ τὴν ἠθικὴ ἀγωγή τῶν νέων²⁵¹, ὅσο καὶ γιὰ τὴ διδασκαλία τῆς Ρητορικῆς τέχνης²⁵². Εἶναι κατὰ τὴ γνώμη μας ἐνδιαφέρον, νὰ παρατεθεῖ ἡ πρώτη ἡμιπερίοδος τοῦ α' λόγου, ὅπως βρίσκεται στὸ πρωτότυπο καὶ μὲ τὴ μορφὴ ποὺ ἔλαβε ἀπὸ τὸ Βησσαρίωνα Μακρῆ.

α. ΠΡΩΤΟΤΥΠΟ ΚΕΙΜΕΝΟ:

Ἐν πολλοῖς μὲν, ὦ Δημόνικε, πολὺ διεστῶσας εὐρήσομεν τὰς τε τῶν σπουδαίων γνώμας καὶ τὰς τῶν φαύλων διανοίας, πολὺ δὲ μεγίστην διαφορὰν εἰλήφασιν ἐν ταῖς πρὸς ἀλλήλους συνηθείαις...

β. ΕΞΗΓΗΣΗ ΚΑΤΑ ΣΥΝΤΑΞΙΝ ΑΠΟ ΤΟ ΜΑΚΡΗ:

*ὦ Δημόνικε, ἐὰν ἐξετάξωμεν, τὰς τε γνώμας καὶ ταῖς γνώμαις, τῶν σπουδαίων τῶν ἐναρέτων καὶ καλῶν ἀνθρώπων, καὶ τὰς διανοίας καὶ τοὺς διαλογισμοὺς τῶν φαύλων τῶν κακῶν ἀνθρώπων, εὐρήσομεν θέλομεν ταῖς εὐρῆ, πολὺ διεστῶσας πολλὰ κεχωρισμέναις, ἐν πολλοῖς εἰς πολλὰ πράγματα· δὲ διότι, εἰλήφασιν ἐπήραν, πολὺ μεγίστην διαφορὰν πολλὰ μεγάλην διαφορὰν ἐν ταῖς συνηθείαις εἰς ταῖς φιλίαις πρὸς ἀλλήλους ὅπου ἔχουν ἀναμεσόν τους...*²⁵³

768, 804-815. Ὁ Ἰσοκράτης (436-338 π.Χ.) ὑπῆρξε ἓνας ἀπὸ τοὺς δέκα διασημότερους Ἀττικοὺς ρήτορες. Οἱ λόγοι του θεωροῦνταν πρότυπα Ρητορικῆς καὶ εἶχαν πολλοὺς ἀναγνώστες καὶ μιμητές. Ὁ *Πρὸς Δημόνικον* λόγος ζητοῦσε τὸ συναγωνισμό μὲ τὸν *Προτρεπτικὸ* τοῦ Ἀριστοτέλη, καθὼς ἡ σχολὴ τοῦ Ἰσοκράτη ἐγκαινίασε μέτωπο ἐναντίον τῆς Ἀκαδημίας σχετικὰ μὲ τὸ αἶτημα τῆς ἀγωγῆς τῶν νέων. Ὁ Ἰσοκράτης ἀντέταξε στὴ Φιλοσοφίᾳ τὴ διδασκαλία τῆς Ρητορικῆς, ὡς τῆς ἀληθινῆς Φιλοσοφίας, ἡ ὁποία εἶναι ἡ μόνη ἱκανὴ νὰ ὁδηγήσει τοὺς νέους στὴν ἐπιτυχία.

251. Σκαρβέλη-Νικολοπούλου Ἀγ., *Μαθηματάρια*, σ. 53.

252. Lesky AI., *Ἱστορία τῆς Ἀρχαίας Ἑλληνικῆς Λογοτεχνίας*, σ. 813: Ἐπειδὴ ὁ Ἰσοκράτης ἔτρεφε ἀπόλυτη ἐμπιστοσύνη στὴν παιδευτικὴ ἐπίδραση, τὴν ὁποία ἄσκει ἡ καλλιέργεια τοῦ λόγου, θεωρεῖται ὡς ἓνας ἀπὸ τοὺς προδρόμους τῆς ἀνθρωπιστικῆς παιδείας.

253. Κώδ. ΜΠΤ 290, f. 519'. Ὁ ἀκριβὴς τίτλος τοῦ ἔργου στὸν κώδικα ΜΠΤ 290, ff. 519'-530' εἶναι ὁ ἑξής: «Ἰσοκράτους πρὸς Δημόνικον παραίνεσις λόγους α'· παρὰ Βησσαρίωνος Μακρῆ τοῦ ἐξ Ἰωαννίνων καὶ ἡμετέρου διδασκαλοῦ ἐκδοθεῖσα». Βλ. καὶ Παπαδοπούλου-Κεραμέως, *Βιβλιοθήκη Δ'*, σ. 265. Στὸν ἴδιο Κώδ. ΜΠΤ 290, ff. 530'-550' ἀκολουθεῖ τὸ ἔργο τοῦ Λουκιανοῦ *Τίμων* μὲ τὸν ἀκόλουθο τίτλο: «Τίμων ἡ μισάνθρωπος Τίμων· ἐξηγήσις τοῦ ἡμετέρου διδασκάλου». Ἡ φράση «τοῦ ἡμετέρου διδασκάλου» δημιουργεῖ τὴ βάσιμη ὑπόθεση ὅτι ἀναφέρεται στὸ Βησσαρίωνα Μακρῆ. Τὸ μόνο στοιχεῖο, τὸ ὁποῖο συνηγορεῖ ὑπὲρ αὐτῆς τῆς ἀπόψεως, εἶναι ὅτι πρόκειται γιὰ ἔργο, τὸ ὁποῖο προήλθε ἀπὸ τὸν ἴδιο γραφέα μὲ τὸ προη-

Μὲ τὸ ἔργο «Τεχνολογίαι διάφοροι εἰς τὴν Γραμματικὴν τέχνην κατὰ ἀριθμὸν τῶν εἰκοσιτεσσάρων γραμμάτων...» ἐγίνε εὐρύτερα γνωστὸς ὁ Μακρῆς γιὰ τὶς φιλολογικὲς του γνώσεις²⁵⁴. Ὁ σωστὸς τίτλος τοῦ ἔργου εἶναι ὁ ἑξῆς: «Βησσαρίωνος Ἱερομονάχου Μακρῆ τοῦ ἐξ Ἰωαννίνων τεχνολογίαι διάφοροι εἰς τὴν γραμματικὴν τέχνην κατὰ ἀριθμὸν τῶν εἰκοσιτεσσάρων γραμμάτων· ἐκδοθεῖσα εἰς ὠφέλειαν τῶν μαθητῶν αὐτοῦ· γλιχομένων ἀλλήλους ἐπερωτᾶν· προτροπῇ Διονυσίου Ἱερομονάχου Αἰτωλοῦ τῷ²⁵⁵ ἐν τῷ τοῦ Ἐθωνος ἀσκοῦντος²⁵⁶ Ὅρει καὶ μαθητοῦ αὐτοῦ. Κατὰ τὸ χιλιοστόν, ἑξακοσιοστόν, ἑβδομον ἔτος, τὸ κοσμοσωτήριον ἀπὸ Χριστοῦ γεννήσεως. Ἐν²⁵⁷ πόλει τῶν Ἰωαννίνων».

Τὸ ἔργο αὐτὸ προῆλθε μέσα ἀπὸ τὴν ἐκπαιδευτικὴ διαδικασία τῆς ἐποχῆς ἐκείνης, γι' αὐτὸ ὅταν τυπώθηκε γνώρισε μεγάλη ἐπιτυχία²⁵⁸. Ἡ πρώτη ἐκδοση τοῦ ἔργου ἐγίνε τὸ 1686 στὴ Βενετία ἀπὸ τὸ τυπογραφεῖο τοῦ Γιαννιώτη Νικολάου Γλυκέος μὲ ἐπιμέλεια τοῦ ἐπίσης συμπολίτη του Μιχαὴλ Μήτρου, τοῦ μετέπειτα γνωστοῦ Ἱστορικοῦ καὶ Γεωγράφου Μητροπολίτη Ἀθηνῶν Μελετίου²⁵⁹. Μέχρι σήμερα ὅμως ποτὲ δὲν ἐγίνε παρουσίαση τοῦ περιεχο-

γούμενο ἔργο στὸν ἴδιο κώδικα ΜΠΤ 290 ff. 519^r-530^r, ὁ ὁποῖος συνεχίζει μὲ τὸ παρὸν ἔργο ἀπὸ τὸ μέσον τοῦ F. 530^r καὶ κάτω, χωρὶς νὰ ἀλλάξει φύλλο στὸν κώδικα. Ἡ κατάθεση βέβαια αὐτῆς τῆς ἀπόψεως, γίνεται ἐκ μέρους μας ἐδῶ, μὲ κάθε ἐπιφύλαξη καὶ γιὰ τὸ ἔργο αὐτὸ δὲ θὰ γίνε καμμία ἀνάλυση.

254. Βλ. Κώδικα Μ. Μεγίστης Λαύρας (Ἁγίου Ὁρους) Κ. 42 Διάφορα ff. 1^r-143^v. Εὐστρατιάδου-Λαυριώτου, Κατάλογος, σ. 233.

255. Ὁ Κώδικας ἔχει: τῷ. Οἱ Εὐστρατιάδης-Λαυριώτης διόρθωσαν λανθασμένα τὸ τῷ σὲ τοῦ.

256. Ἐδῶ πρόκειται περὶ λάθους καὶ μᾶλλον πρέπει νὰ ὀφείλεται στὸν ἀντιγραφέα τοῦ ἔργου. Ἡ σύνταξη, ὅπως βρίσκεται στὸν κώδικα, δὲν ἀποδίδει κανένα νόημα. Ἡ σωστὴ νοηματικὰ γραφὴ ἀπαιτεῖ γενικὴ μετοχῆς παθητικοῦ ἀορίστου, ὅποτε, κατὰ τὴ γνώμη μας, ὁ κώδικας θὰ εἶχε τὴν ἀκόλουθη πρωτότυπη μορφή: «τοῦ ἐν τῷ τοῦ Ἐθωνος ἀσκηθέντος Ὅρει» κ.λπ. καὶ ἂν ἐνδεχομένως ἡ μετοχὴ ἀσκηθέντος ἦταν συντομογραφημένη ὡς ἀσκ'ντος ὁ τότε ταχυγράφος ἀντιγραφέας παρασύρθηκε καὶ ἔκανε τὸ λάθος. Πάντως ἡ χρῆση παρελθοντικοῦ χρόνου (τοῦ παθητικοῦ ἀορίστου) δικαιολογεῖται ἀπόλυτα, διότι, ὅταν γράφθηκε τὸ ἔργο, ὁ Διονύσιος εἶχε ἤδη ἐγκαταλείψει τὸν Ἐθωνα, γιὰ νὰ παρακολουθήσει μαθήματα ἀπὸ τὸ Μακρῆ στὰ Ἰωάννινα.

257. Ὁ Εὐθ. Σαβράμης πρόσθεσε κατὰ τὴ δική του ἀντιγραφή στὸ σημεῖο αὐτὸ τὴ δοτικὴ τῇ Βλ. Σαβράμη, *Μακρῆς*, σ.39, ὑποσ. 1.

258. Γνωστὲς ἐκδόσεις εἶναι τῶν ἐτῶν: 1686, 1694, 1767, 1768, 1780, 1782, 1784, 1804, 1813.

259. Ὁ Μιχαὴλ Μήτρος ἔδωσε νέο τίτλο στὶς Τεχνολογίες τοῦ Μακρῆ, μὲ τὸν ὁποῖο ἐγίνε εὐρύτερα γνωστὸ τὸ ἔργο καὶ παρέσυρε μεταγενέστερους ἐρευνητές. (Τὸ πρῶτο λάθος ἐγίνε ἀπὸ τὸν Κ. Σάθα, *Φιλολογία*, σ. 384, ὁ ὁποῖος παρουσίασε τὸ ἔργο μὲ τὸν τίτλο τῆς πρῶ-

μένου του, γιὰ νὰ ἐξηγηθεῖ, σὲ τί ὀφειλόταν ἡ διαρκὲς ἐπανακδοσὴ του καὶ ἡ προτίμησή του ἀπὸ διδάσκοντες καὶ διδασκομένους. Ὁ ἔξ Ἰωαννίνων διδάσκαλος προσάρμοσε τὶς *Τεχνολογίες τῆς Γραμματικῆς Τέχνης* στὶς μαθησιακὲς δυνατότητες καὶ τὰ ἐνδιαφέροντα τῶν μαθητῶν τῆς περιοχῆς του, χρησιμοποιώντας μάλιστα τὴν παιδαγωγικὴ μέθοδο τῶν ἐρωταποκρίσεων μεταξὺ διδασκάλου καὶ μαθητῆ²⁶⁰. Πράγματι ὅλα σχεδὸν τὰ παραδείγματα, ποὺ χρησιμοποίησε στὰ διάφορα γραμματικὰ καὶ συντακτικὰ φαινόμενα, προέρχονται ἀπὸ τὴ λειτουργικὴ γλῶσσα τῆς Ἐκκλησίας καὶ ἀπὸ χωρία τῆς Ἀγίας Γραφῆς.

Ἡ χρησιμοποίησις τῶν Τεχνολογιῶν ἔγινε ἀπὸ τὸ Μακρῆ παρὰλληλα μὲ τὰ ὑπόλοιπα διδακτικὰ ἀντικείμενα. Προτασσόταν δηλαδὴ ἡ διδασκαλία τῶν κειμένων, γινόταν ὁ ἐντοπισμὸς τῶν γραμματικῶν καὶ συντακτικῶν φαινομένων, οἱ μαθητὲς προσέφευγαν στὴ Γραμματικὴ γιὰ τὴ γνωριμία τῶν νέων κάθε φορὰ στοιχείων καὶ στὴ συνέχεια γινόταν ἡ ἐπάνοδος στὰ κείμενα γιὰ τὴν ἐμπέδωσις ὧσιν διδάχτηκαν²⁶¹. Ἡ κίνησις μεταξὺ λογίας καὶ δημώδους μορφῆς ἀπαιτοῦσε ἐπίσης σωστὴ γνώσις τῆς γραμματικῆς, δηλαδὴ τῆς τέχνης τοῦ τυπολογικοῦ καὶ συντακτικοῦ μέρους τοῦ γραπτοῦ λόγου. Ὁ

τῆς ἐκδόσεως τοῦ 1686. Ὅλοι οἱ μεταγενέστεροι ἐρευνητὲς ἀντέγραψαν τὸν Κ. Σάθα. Ἐντύπωση πάντως προκαλεῖ καὶ ὁ Π. Ἀραβαντινός, *Συλλογὴ*, σ. 112, ὁ ὁποῖος, ἂν καὶ κινήθηκε ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὸ Σάθα, ἐν τούτοις δὲν ἐντόπισε τὸν πρωτότυπο τίτλο τοῦ ἔργου. Βλ. ἐπίσης Σαβράμη, *Μακρῆς*, σ. 39, ὅπου τὸ ἔργο παρουσιάζεται ὡς *Σταχυολογία* ἢ ὡς *Γραμματικὴ*, ἐνῶ ἀπὸ τὰ κείμενα ἀποδεικνύεται ὅτι ἀρχικὰ δὲν εἶχε αὐτὸν τὸν τίτλο). Ὁ πλήρης τίτλος τῆς ἐκτυπώσεως τοῦ 1686, ἦταν ὁ ἀκόλουθος: «ΣΤΑΧΥΟΛΟΓΙΑ ΤΕΧΝΟΛΟΓΙΚΗ κατ' ἐρωταπόκρισιν τῆς Γραμματικῆς Τέχνης. Ἐκδοθεῖσα παρὰ Βησσαρίωνος Ἱερομονάχου Μακρῆ τοῦ ἔξ Ἰωαννίνων, πάνυ ὠφέλιμος καὶ ἀναγκαία, νῦν πρῶτον τυπωθεῖσα, καὶ πάσῃ ἐπιμελείᾳ Μιχαὴλ ἱερέως Μήτρου διορθωθεῖσα, Οὗ τῇ προτροπῇ προσετέθη καὶ τὸ, περὶ ὁμοίων καὶ διαφορῶν Λέξεων τοῦ Ἀμμωνίου, χάριν τῶν φιλομαθῶν». Οἰκοδομεῖν χωρὶς θεμέλιου πόνους ἐστὶ Μάταιος. Νόσφι δὲ Γραμματικῆς ἀνεμώλιον ἐστὶ μαθεῖναι. ΕΝΕΤΗΣΙΝ. Παρὰ Νικολάω Γλυκεῖ τῷ ἔξ Ἰωαννίνων ἄρχπς'. (Ἀντίτυπο τῆς πρώτης ἐκδόσεως ὑπάρχει στὴ Βιβλιοθήκη τῆς Βουλῆς τῶν Ἑλλήνων μὲ στοιχεῖα ΙΔ 4 ΝΛΛ, τὸ ὁποῖο ἡ ὑπεύθυνη κ. Φλεριανοῦ μὲ εὐγένεια μοῦ παραχώρησε καὶ ἀπὸ ἐδῶ τὴν εὐχαριστώ.).

260. Ἐντύπωση προκαλεῖ στὸν πρωτότυπο τίτλο τοῦ ἔργου ἡ φράσις «*γλιχομένους ἀλλήλους ἐπερωτᾶν*», ἡ ὁποία παραπέμπει σὲ μία μορφὴ (;) ἀλληλοδιδασκτικῆς μεθόδου, ἡ ὁποία ἐφαρμόζοταν, ὅπως δείχνει ὁ τίτλος, ἀπὸ τὸ Μακρῆ στὰ Ἰωάννινα. Ἄν αὐτὸ εὐσταθεῖ, τότε γίνεται ἄμεσα ἀντιληπτό, ὅτι ὁ Βησσαρίων ὑπῆρξε πρωτοπόρος γιὰ τὴν ἐφαρμογὴ τῆς μεθόδου αὐτῆς στὸν ἐλληνικὸ χῶρο ἑκατὸν τριάντα χρόνια πρὶν ἀπὸ τὸ 1800, τότε ποὺ ὁ Κοραῆς προσπαθοῦσε μὲ ὅλες του τὶς δυνάμεις νὰ ἀλλάξει τοὺς παραδοσιακοὺς τρόπους διδασκαλίας καὶ νὰ ἐφαρμόσει τὶς ἀρχὲς καὶ τὶς μεθόδους τοῦ εὐρωπαϊκοῦ διαφωτισμοῦ μὲ τὴν ἀλληλοδιδασκτικὴ μέθοδο στὴν ἐκπαίδευσις τῶν ὑποδούλων Ἑλλήνων.

261. Δημαρᾶ Κ. Θ., *Νεοελληνικὸς Διαφωτισμὸς*, Ἀθῆνα 1980², σσ. 54-55.

ήπειρώτης διδάσκαλος επέμενε, όπως φαίνεται, στη διδασκαλία της αμφίδρομης σχέσεως μεταξύ των Τεχνολογιών και των κειμένων, ώστε με τη συντονισμένη προσπάθεια και των δύο να έχει άριστα αποτελέσματα.

Ο Μακρής αντιστοίχισε τις Τεχνολογίες του με τα 24 γράμματα του ελληνικού αλφαβήτου και προσπάθησε να παρουσιάσει τα διάφορα φαινόμενα, με λέξεις και φράσεις κυρίως από την Αγία Γραφή. Με τη φράση λ.χ. «Χριστέ σώσον δὴ τὸν πολλάκις ἡμαρτηκότα εἰς σέ»²⁶², ἐξήγησε τὰ ὀκτὼ μέρη τοῦ λόγου²⁶³. Γιὰ τὶς συμφωνίες τοῦ οὐσιαστικοῦ (τοῦ ὑποκειμένου) με τὸ ρῆμα, με τὸ ἐπίθετο καὶ με τὴν ἀναφορικὴ ἀντωνυμία, χρησιμοποίησε τὴ φράση τῆς Π. Διαθήκης «Μακάριος ἀνὴρ, ὅς οὐκ ἐπορεύθη ἐν βουλῇ ἀσεβῶν»²⁶⁴. Γιὰ τὴ συμφωνία τῶν πτώσεων με τὶς προθέσεις τὰ χωρία: «Ἐκθήτο πρὸς τοῖς ποσὶ» καὶ «Μετὰ σοῦ ὁ Κύριος», ἐνῶ γιὰ τὴ σχέση τῶν πτώσεων με τὰ ἐπιρρήματα καὶ τοὺς συνδέσμους τὰ χωρία: «Αἰνεῖτε τὸν Κύριον πάντα τὰ ἔθνη», «Ἐγὼ εἰμι ἡ Ἀνάστασις» καὶ «Ἡ βασιλεία τοῦ Θεοῦ βιάζεται»²⁶⁵. Γιὰ νὰ δείξει ποιὸ ἀπὸ τὰ τρία γένη ἐπικρατεῖ κατὰ τὴν ἐρμηνευτικὴ ἀπόδοση, προχώρησε σὲ περισσότερο σύνθετα παραδείγματα ἀπὸ τὴν Ἰλιάδα τοῦ Ὁμήρου, τὸν Ὁρέστη τοῦ Εὐριπίδη καὶ τοὺς Ψαλμοὺς τοῦ Δαυΐδ. Ὡς παραδείγματα γιὰ τὰ ἀναφορικὰ χρονικὰ ἐπιρρήματα παρέθεσε σημεῖα ἀπὸ τὴν Ἰλιάδα, τοὺς Ψαλμοὺς καὶ τὴν Κ. Διαθήκη²⁶⁶. Ἀποκορύφωμα τῶν πρωτοβουλιῶν του ὑπῆρξε ἡ παράθεση ὁλόκληρης τῆς προσευχῆς τοῦ «Βασιλεῦ Οὐράνιε, Παράκλητε κ.λπ.» στὴν τεχνολογία τῶν τόνων²⁶⁷, ἐνῶ γιὰ τὴν κατανόηση τῆς προσωδίας Περί τῶν Ἡρωελεγείων καὶ τῶν Ἰαμβικῶν στίχων παρέθεσε φράσεις ἀπὸ τὰ ἔργα τοῦ Γρηγορίου Θεολόγου: *Πρὸς Ἑλλήνιον περὶ τῶν μοναχῶν προτρεπτικὸν καὶ Τετράστιχα*²⁶⁸.

Ὅπως προκύπτει ἀπὸ τὴν μελέτη τῶν χειρογράφων κωδίκων τῆς Βιβλιοθήκης Κοινότητος Καλλιπόλεως, ὁ Μακρής ἔφερε μαζί του στὰ Ἰωάν-

262. Ἡ φράση αὐτὴ θυμίζει πολὺ τὴν προσευχὴ τῶν ἡσυχαστῶν μοναχῶν «Κύριε Ἰησοῦ Χριστέ, ἐλέησόν με τὸν ἡμαρτωλόν».

263. Στὴ διδασκαλία τῆς Γραμματικῆς τὴν ἐποχὴ ἐκείνη τὸ *Ἐπίθετο* συμπεριλαμβανόταν στὸ *Οὐσιαστικὸ* καὶ τὸ *Ἐπιφώνημα* στὸ *Ἐπίρρημα*, με ἀποτελεσμα τὰ μέρη τοῦ λόγου νὰ εἶναι ὀκτὼ ἀντὶ τῶν δέκα, ποὺ διδάσκονται σήμερα.

264. Ψαλμ. 1, 1.

265. Λουκ. 10, 39, Λουκ. 1, 28, Ψαλμ. 148, Λουκ. 11, 25, Ματθ. 11, 12 ἀντίστοιχα.

266. Ἡ φράση «...καὶ ἰδοὺ ἐγὼ μεθ' ὑμῶν εἰμι πάσας τὰς ἡμέρας, ἕως τῆς συντελείας τοῦ αἰῶνος», προέρχεται ἀπὸ τὸ Κατὰ Μάρκον Εὐαγγέλιο 28, 20 καὶ τὸ συναντήσαμε ἤδη στὸ α' ἐωθινὸ Εὐαγγέλιο καὶ στὰ ἀντίστοιχα ἐξαποστειλάρια καὶ ἐωθινὰ τροπάρια.

267. Μακρής, 1686, σ. 152.

268. Μακρής, 1686, σσ. 171-173.

νινα ἀρκετὰ διδακτικὰ ἀντικείμενα κυρίως Φιλοσοφικοῦ καὶ Φυσικο-Μαθηματικοῦ περιεχομένου, τὰ ὅποια εἶχε διδαχθεῖ, κατὰ τὰ φαινόμενα, στὴν Πατριαρχικὴ Σχολὴ τῆς Κωνσταντινουπόλεως²⁶⁹. Ἐνας ἀπὸ τοὺς κώδικες αὐτοὺς, ὁ ὁποῖος κατὰ τὴν ἀρίθμηση τοῦ Ἀ. Παπαδοπούλου-Κεραμέως ἔλαβε τὸν ἀριθμὸ 5, περιεῖχε τὸ ἔργο τοῦ ἐπίσης Γιαννιώτη ἱατροφιλοσόφου καὶ θεολόγου Νικ. Κεραμέα μὲ τὸν τίτλο *Λεξικὸν ἑλληνικὸν καὶ ἀπλόν*²⁷⁰. Τὸ ἔργο αὐτὸ (τοῦ ἔτους 1650) ἀποτελούμενο ἀπὸ 345 φύλλα ἀποτελέσει σύμφωνα μὲ ὅλες τὶς ἐνδείξεις ἓνα πολὺ σημαντικὸ βοήθημα γιὰ τὴ διδασκαλία τῆς ἑλληνικῆς γλώσσας ἀπὸ τὸ Μακρῆ στὰ Ἰωάννινα.

Ἀπὸ τὴ Βιβλιοθήκη τῆς Κοινότητος Καλλιπόλεως καὶ τὴν πολύτιμη περιγραφή τοῦ Ἀ. Παπαδοπούλου-Κεραμέως ἐγινε ἐπίσης γνωστὸ, ὅτι ὁ Βησσαρίων στὰ Ἰωάννινα συνέθεσε ἔργο γιὰ τὴ διδασκαλία τῆς Ρητορικῆς τέχνης²⁷¹. Ἡ συγγραφὴ ἀπὸ τὸ Μακρῆ αὐτοῦ τοῦ ἔργου τὸ 1676, ἓνα χρόνον πρὶν ἀπὸ τὴν ἐκδοσὴ τῶν *Τεχνολογιῶν* του στὴ Γραμματικὴ τέχνη τὸ 1677, δηλώνει τὴ μεγάλη βαρύτητα, ποὺ ἔδωσε, σ' αὐτὸ τὸ πολὺ σπουδαῖο διδακτικὸ ἀντικείμενο²⁷². Ἡ ἀγωνία τοῦ Βησσαρίωνος γιὰ τὴ συγκέντρωση τοῦ ἀναγκαίου ὕλικου, τὸ ὁποῖο ἦταν ἀπαραίτητο κυρίως γιὰ τὸ κήρυγμα στὸ χῶρο τῆς Ἐκκλησίας, ζωγραφίζεται καὶ στὴ μόνη διασωθεῖσα ἐπιστολὴ του πρὸς τὸ φίλο του Σωφρόνιο Δαράκιο²⁷³.

Φίλος τοῦ Μακρῆ ὅμως ὑπῆρξε καὶ ὁ Γεράσιμος Βλάχος μέγας διδάσκαλος, θεολόγος καὶ φιλόσοφος τοῦ ΙΖ' αἰ²⁷⁴. Ὅταν ὁ Βλάχος ἔλαβε γνώση τῶν ἀναγκῶν γιὰ τὴ διδασκαλία τῆς ἐρμηνείας τῶν εὐαγγελικῶν ἀναγνωσμάτων στὴ σχολὴ Γκιούμα, πιθανότατα ἀπὸ ἐπιστολὴ πρὸς αὐτὸν τοῦ ἰδιοῦ τοῦ Βησσαρίωνος, ἀνταποκρίθηκε ἀμέσως καὶ ἔστειλε στὸ φίλο του διὰ τοῦ ἔργα μὲ ἀνάλογο περιεχόμενο²⁷⁵. Γιὰ τὸ σκοπὸ μάλιστα αὐτὸ ὁ Βλάχ-

269. Παπαδοπούλου-Κεραμέως, *Ἐκθεσις*, σσ. 4-10, ὅπου οἱ περισσότεροι κώδικες τοῦ Μακρῆ, ποὺ βρέθηκαν στὴ Βιβλιοθήκη Κοινότητος Καλλιπόλεως, γράφτηκαν κατὰ τὴ γνώμη μας στὴν ΚΠολη. Γιὰ τὰ ἀντικείμενα διδασκαλίας στὴν Πατριαρχικὴ Σχολὴ μεταξὺ τῶν ἄλλων βλ. καὶ Β. Βλ. Σφυρῶρα, *Οἱ Ἕλληνες ἐπὶ Τουρκοκρατίας*, Ἀθῆναι 1975, σ. 93.

270. Παπαδοπούλου-Κεραμέως, *Ἐκθεσις*, σσ. 7, 9.

271. Παπαδοπούλου-Κεραμέως, *Ἐκθεσις*, σ. 10, ὅπου μεταξὺ τῶν ἐντελῶς ἀγνώστων συγγραμμάτων τοῦ Β. Μακρῆ καὶ μάλιστα ἰδιοχείρων ὑπῆρχε καὶ ἡ *Ρητορικὴ τέχνη*, γραφεῖσα κατὰ τὸ «αἶχος» μηνὶ σελτεβρίῳ» (ἀριθ. 31, σσ. 1-81).

272. Σκαρβέλη-Νικολοπούλου Ἀγ., *Μαθηματάρια*, σσ. 89-90.

273. Μακρῆ, *Ἐπιστολὴ*, σ. 88-90.

274. Β. Ν. Τατάκη, *Γεράσιμος Βλάχος ὁ Κρητὴς* (1605/7-1685), Βενετία 1973.

275. Κωνσταντινουπόλεως, ΜΠΤ 184, ff. 346-404. Χειρόγραφον τῆς ιζ' ἐκατ., ὅπερ ἦν «Ἐκ τῶν τοῦ Βησσαρίωνος Μακρῆ τοῦ ἐξ Ἰωαννίνων», τὸ ὁποῖο περιέχει: 1) «Περὶ ἐπιστολιμαίου χαρακτῆρος, συντεθέντος παρὰ Γερασίμου ἱερομονάχου Βλάχου τοῦ Κρητός, κήρυκος τοῦ

χος συνέθεσε ένα έργο ειδικά για τὸ Γιαννιώτῃ διδάσκαλο, μὲ τὸν τίτλο «Διδασκαλία περὶ τοῦ ἀγκραιφνοῦς τρόπου τοῦ διδάσκειν τὸ θεῖον καὶ ἱερὸν Εὐαγγέλιον ἐκδοθεῖσα παρὰ Γερασίμου Βλάχου τοῦ Κρητὸς, ταπεινοῦ τῶν ἐπιστημῶν διδασκάλου, κήρυκος τοῦ ἱεροῦ Εὐαγγελίου καὶ καθηγουμένου τοῦ τῆς Παλαιοπόλεως σεβασμίου μοναστηρίου»²⁷⁶. Τοῦ ἔργου, αὐτοῦ στοῦ χειρόγραφο Γεωργίου Μαριδάκη, προτάσσεται ἐπιστολὴ τοῦ Βλάχου πρὸς τὸ Μακρῆ ἀπὸ τὴν ὁποία μαρτυρεῖται ὁ μεγάλος βαθμὸς φιλίας, ὁ ὁποῖος συνέδεε τοὺς δύο ἄνδρες²⁷⁷.

Ἀπὸ τῆ μελέτῃ τοῦ ὕλικου ποὺ ἔχουμε στὴ διάθεσή μας, προκύπτει ὅτι ὁ Μακρῆς στὰ Ἰωάννινα παρὰλληλα μὲ τὴ Ρητορικὴ καὶ σὲ ἄμεση συνάρτηση μὲ αὐτή, δίδαξε Ἐπιστολογραφία καὶ Ποίηση. Ἐκτὸς ἀπὸ τὸν *Πρὸς Δημονικον* α' λόγο τοῦ Ἰσοκράτους γνωρίζουμε ἀπὸ δική του μαρτυρία ὅτι διέθετε βιβλίον μὲ τὶς ἐπιστολὰς τοῦ Ἰσιδώρου Πηλουσιώτου²⁷⁸. Ἀπὸ τὶς πυκνὲς παραπομπὲς ποὺ ἔκανε στοῦ ἔργου του «Ὁρθόδοξος Ὁμολογία...», καθίσταται φανερό ὅτι διέθετε ἐπιστολὰς ἀπὸ πολλοὺς Πατέρες τῆς Ἐκκλησίας, ὅπως τῶν Μ. Βασιλείου, Γρ. Θεολόγου, Ἰωάν. Χρυσοστόμου κ.ἄ.²⁷⁹. Εἶναι βέβαια αὐτονόητο ὅτι οἱ ἐπιστολὰς τῆς Κ. Διαθήκης καὶ ἰδιαίτερα τοῦ Παύλου ἀποτελέσαν πολὺτιμο ὁδηγὸ γιὰ τὴ διδασκαλία τῆς Ρητορικῆς καὶ τῆς Ἐπιστολογραφίας²⁸⁰.

ἱεροῦ Εὐαγγελίου καὶ διδασκάλου πασῶν τῶν ἐπιστημῶν κατ' ἀμφοτέρας τὰς διαλέκτους»...

4) FF. 386-404. «Ἐγχειρίδιον τῆς μετρικῆς τέχνης παρὰ Γερασίμου ἱερομονάχου Βλάχου τοῦ Κρητὸς» κ.τλ. Ἀρχ. «Ἡ μελιτόρρυτος τῶν Μουσῶν κιθάρα» κ.τλ. Κεφάλαια κ'. Ἀπὸ τὴν ἐπιτόπια μελέτῃ τοῦ κώδικα διαπιστώσαμε ὅτι ἡ ἀκριβὴς θέσις τῶν δύο αὐτῶν ἔργων στὸν κώδικα εἶναι ἡ ἑξῆς: 1) ff. 346^r-384^r καὶ 4) ff. 386^r-404^r. Βλ. καὶ Παπαδοπούλου-Κεραμέως, *Βιβλιοθήκη Δ'*, σ. 158.

276. Δυοβουνιώτῃ Κ., «Γερασίμου Βλάχου τοῦ Κρητὸς, “Διδασκαλία περὶ τοῦ ἀγκραιφνοῦς τρόπου τοῦ διδάσκειν τὸ θεῖον καὶ ἱερὸν Εὐαγγέλιον”», *Ἐκκλησία* 16 (1938), σσ. 163-165, 171-173.

277. Δυοβουνιώτῃ Κ., «Γερασίμου Βλάχου τοῦ Κρητὸς, “Διδασκαλία περὶ τοῦ ἀγκραιφνοῦς τρόπου τοῦ διδάσκειν τὸ θεῖον καὶ ἱερὸν Εὐαγγέλιον”», *Ἐκκλησία*, 16 (1938), σ. 164, ὅπου γράφει: «Δέξαι οὖν τὴν ἔφεσιν καὶ ἡμῶν **τῶν ἀγαπῶντων σε** ἐν ταῖς σαῖς ἱεραῖς τελεταῖς καὶ διηγεγέσιν εὐχαῖς διὰ παντὸς μέμνησο **καὶ φίλει τὸν φιλοῦντά σε...**».

278. Παπαδοπούλου-Κεραμέως, *Ἐπιστολαί*, σ. 88.

279. Φειδᾶ, *Βυζάντιο*, σ. 371.

280. Ὁ κώδ. Μ. Βατοπεδίου 219, διασώζει στοῦ f. 33^r τὴν πληροφορία: *1689 ἡρξάμεθα τὸν Συνέσιον ἐν μηνί Ὀκτωβρίῳ 19 εἰς Ἰωάννινα. Συνέσιον ἐπιστολαὶ Νικάνδρω. ια'.* Ἐπειδὴ στὸν κώδικα δὲν ἀναφέρεται κανένα δνομα, δὲν πρέπει, κατὰ τὴ γνώμη μας, νὰ ἀποκλεισθεῖ ὁ Μακρῆς, ὁ ὁποῖος ναὶ μὲν εἶχε ἀποσυρθεῖ ἀπὸ τὴ δημόσια δράση, συνέχιζε δὲ νὰ παραδίδει μαθήματα σὲ μικρὸ κύκλον μαθητῶν στὴ μονὴ Λιγκιάδων. Ὁ κώδ ΜΠΤ 131 μὲ τὴν Ὁμολογίαν Μακρῆ, ὅπως θὰ ἀναλυθεῖ καὶ στοῦ τρίτου κεφάλαιου, ἐντοπίσαμε πρῶτονι ὅτι γράφτηκε τὸ 1691/92 καὶ κατὰ πᾶσα πιθανότητα προέρχεται ἀπὸ τὴ μονὴ Λιγκιάδων.

Ἀπὸ τὶς Τεχνολογίες του στὴ Γραμματικὴ Τέχνη, πληροφοροῦμαστε ὅτι, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ἐπιστολὴ *Πρὸς Ἑλλήνιον* τοῦ Γρ. Θεολόγου, δίδαξε καὶ τὰ Τετράστιχα τοῦ ἰδίου ποιητῆ, συγγραφέα καὶ πατὴρ τῆς πίστεώς μας. Ἡ μελέτη τῶν Τεχνολογιῶν μᾶς παρέχει ἰσχυρὲς ἐνδείξεις, ὅτι μετὰ τῶν ποιητικῶν κειμένων στὸ διδακτικὸ του πρόγραμμα, συγκαταλέγονταν ἡ *Ἰλιάδα* τοῦ Ὅμηρου, ὁ *Ὁρέστης* τοῦ Εὐριπίδη καὶ οἱ *Ψαλμοὶ* τοῦ Δαυΐδ τῆς Π. Διαθήκης. Ἡ διδασκαλία τοῦ Ἐπιγράμματος ὡς ποιητικὸ εἶδος, ἀποτελεσε σημαντικὸ μῆμα τῶν σπουδῶν στὰ Ἰωάννινα, καθὼς φαίνεται ἀπὸ τὸν πρόλογο στὴν ἔκδοση τῆς *Ὁμολογίας* τοῦ Μακρῆ²⁸¹. Σημαντικὰ εἶναι ἐπίσης καὶ τὰ δύο ἐπικήδεια ἐπιγράμματα, τὰ ὁποῖα ἔγραψε ὁ Παῖσιος ὁ Μικρὸς πρὸς τιμὴν τοῦ διδασκάλου τοῦ Βησσαρίωνος καὶ διέσωσε ὁ Π. Ἀραβαντινός²⁸². Ἐνα τετράστιχο ἐπίγραμμα παρέθεσε καὶ ὁ Μιχαὴλ Μήτρου (ὁ μετέπειτα Ἀθηνῶν Μελέτιος), μετὰ τὸν πρόλογο τῆς ἐκδόσεως τῶν *Τεχνολογιῶν* τοῦ Μακρῆ²⁸³.

Ἀπὸ τὴν προσωπικὴ μας ἔρευνα στὰ προαναφερθέντα ἔργα τοῦ Βησσαρίωνος Μακρῆ προέκυψε, ὅτι ἐργάστηκε γιὰ τὴν καλλιέργεια καὶ τὴν ἐμπέδωση καὶ τῶν δύο μορφῶν τῆς ἐλληνικῆς γλώσσας, οἱ ὁποῖες ἦταν σὲ χρῆση στὴν ἐποχὴ του. Χρησιμοποίησε τὴ δημώδη ἢ λαϊκὴ μορφή, δηλαδὴ τὰ ρωμαϊκά, γιὰ τὰ κείμενα ἀπὸ τὴν προχριστιανικὴ ἢ τὴ μεταχριστιανικὴ ἐλληνικὴ γραμματεία στὶς ἐξηγήσεις *κατὰ σύνταξιν* ἢ στὴ *μονολεκτικὴ* ἐρμηνεία ποὺ μεταχειρίστηκε²⁸⁴. Παράλληλα χρησιμοποίησε τὴ λογία γλώσσα σὲ κείμενα μὲ συμβολικὸ καὶ θεολογικὸ περιεχόμενο ἢ στὴ συγγραφὴ τῆς Γραμματικῆς του, καθὼς καὶ ὅλων τῶν ἄλλων ἔργων του. Στὸ σημεῖο αὐτὸ βλέπουμε ὅτι ἐναρμονίστηκε πλήρως μὲ τὴν τακτικὴ τῆς Ἐκκλησίας, ἢ ὁποῖα στὴ λατρεία διατήρησε τὴν καθιερωμένη γλωσσικὴ μορφή, τὴ λογία, ἐνῶ στὸ κήρυγμα χρησιμοποίησε τὴ δημώδη γλώσσα²⁸⁵.

Ὁ Μακρῆς, ὅπως προαναφέρθηκε, γιὰ νὰ ἀνταποκριθεῖ καλύτερα στὶς ἐκπαιδευτικὲς ἀνάγκες τῆς περιοχῆς του, χρησιμοποίησε στὰ ἔργα του καὶ τὴ δημώδη ἐλληνικὴ γλώσσα. Τὸ μέτρο αὐτὸ ὑπαγορεύτηκε ἀπὸ τὶς ἐκπαι-

281. Μακρῆ, 1699, Πρόλογος φ. ΠΙ', ὅπου παρατίθενται τρία ἐπιγράμματα, τὰ ὁποῖα ὑπογράφουν «Οἱ τῶν ἐν Ἰωαννίνοις δύο σχολῶν» (ἐνν. μαθηταί).

282. Ἀραβαντινοῦ, *Συλλογή*, σ. 152.

283. Μακρῆς 1686, *Πρόλογος*, σ. 5. Ἡ φράση ὁ *Καλλιμάχου στρατιῶται*, ποὺ παρενέβαλε ὁ Μιχαὴλ Μήτρου στὴν ἀρχὴ τοῦ Προλόγου, στὴ σελίδα 4, ὁδηγεῖ στὴ βάσιμη ὑπόθεση, ὅτι ἀποσπάσματα τοῦ Καλλιμάχου (300-235 π.Χ.) τοῦ μεγάλου αὐτοῦ ἐπιγραμματογράφου καὶ ὕμνογράφου τῆς ἀλεξανδρινῆς ἐποχῆς διδάσκονταν ἀπὸ τὸ Μακρῆ στὰ Ἰωάννινα.

284. Σκαρβέλη-Νικολοπούλου Ἀγ., *Μαθηματικά*, σ. 314.

285. Μεταλληνοῦ, *Τουρκοκρατία*, σ. 134.

δευτικές συγκυρίες της εποχής και απέβλεπε στη βαθμιαία διείσδυση τῶν μαθητῶν στὰ μυστικά τοῦ γραπτοῦ λόγου τῆς ἀρχαίας ἐλληνικῆς γλώσσας, καθὼς καὶ τῆς πατερικῆς καὶ ἐκκλησιαστικῆς γενικότερα γραμματείας²⁸⁶. Διέσωσε ἔτσι τὸ κῦρος τῆς λογίας γλώσσας καὶ ταυτόχρονα ἀξιοποίησε τὴ σημασία τῆς δημῶδους, τὴν ὁποία ἐνέταξε στὸ φυσιολογικὸ της χῶρο καὶ ρόλο. Αὐτὸ τὸ θαυμαστὸ συνταίριασμα λογίας καὶ δημῶδους ἐλληνικῆς τὸ χρησιμοποίησε στὴν ἐξήγηση *κατὰ σύνταξιν* τῶν Ἑξαποστειλαρίων, τῶν Ἑωθινῶν ἰδιομέλων τῆς Παρακλητικῆς, τοῦ α' λόγου Πρὸς Δημόνικον τοῦ Ἰσοκράτους καὶ τῆς Γαλεομνομαχίας τοῦ Θεοδώρου Προδροῦ.

Ἡ πρόταξη ἀπὸ τὸ Μακρῇ τῆς κλητικῆς προσφωνήσεως μὲ τὸ ᾧ στὰ Ἑξαποστειλάρια, στὰ Θεοτοκία καὶ στὰ Ἑωθινὰ εἶναι ἐπίσης ἓνα ἐνδιαφέρον θέμα, τὸ ὁποῖο χρειάζεται, κατὰ τὴ γνώμη μας, μία μικρὴ ἀνάλυση, καθὼς νομίζουμε ὅτι ἡ χρησιμοποίησή της ἐξυπηρετεῖ διάφορους παιδαγωγικοὺς στόχους. Ἡ τεχνικὴ αὐτὴ ἀρχίζει ἀπὸ τὴν ἀπλὴ προσφώνηση, πορεύεται στὸ χαιρετισμό, ἀκολουθεῖ ἡ παρότρυνση ἢ ὁποία συνοδεύεται μὲ ρῆμα κινήσεως σημαντικὸ, καταλήγει στὴν ἀναγνώριση τοῦ θείου μεγαλείου καὶ στὴν ὁμολογία τῆς ἐνανθρωπήσεως τοῦ Κυρίου καὶ Δεσπότη Ἰησοῦ Χριστοῦ. Ἡ κλητικὴ αὐτὴ προσφώνηση μὲ ᾧ στὴν ἐξήγηση προβάλλει τὸ φιλικό, τὸν οἰκεῖο χαρακτήρα, ποὺ διέπει τὶς σχέσεις τῶν ἀνθρώπων μὲ τὸ ζῶντα Θεὸ τοῦ Χριστιανισμοῦ, σὲ ἀντίθεση μὲ τὶς προσφωνήσεις μὲ ᾧ στὴν ὁμηρικὴ γλῶσσα²⁸⁷.

Ἡ πρωτοβουλία αὐτὴ τοῦ Μακρῇ γιὰ τὴν ἐξήγηση *κατὰ σύνταξιν* τῶν Ἑξαποστειλαρίων καὶ τῶν Ἑωθινῶν, κειμένων δηλαδὴ ἀπὸ τὴν ὀρθόδοξη λατρεία, συναντᾶται σὲ ἔργα καὶ ἄλλων λογίων καὶ διδασκάλων ἐκείνης τῆς εποχῆς²⁸⁸. Ὁ συνδυασμὸς τῆς λογίας μὲ τὴ δημῶδη μορφὴ στὸ ἴδιο κείμενο εἶχε, κατὰ τὴ γνώμη μας, ἀπὸ ἐκπαιδευτικῆς πλευρᾶς μεγάλη ἐπιτυχία. Ἐφερνε δηλαδὴ τοὺς μαθητὲς σὲ ἄμεση ἐπαφὴ μὲ τὶς δύο μορφές τῆς ἐλληνικῆς γλώσσας καὶ βοηθοῦσε στὴν εὐκόλῃ μετάβαση ἀπὸ τὴν μία στὴν ἄλλη γλωσσικὴ μορφή. Ταυτόχρονα λειτουργοῦσε θετικὰ στὴν εὐκολότερη ἀπομνημόνευση τῶν ὅρων, τῶν λέξεων, τῶν γραμματικῶν καὶ συντακτικῶν φαινομέ-

286. Δημαρᾶ Κ. Θ., *Ἱστορία τῆς Νεοελληνικῆς Λογοτεχνίας*, 1975⁶, σ. 49.

287. Humbert J., *Συντακτικὸν τῆς ἀρχαίας Ἑλληνικῆς γλώσσης, ἐξελληνισθὲν ὑπὸ Γεργίου Ι. Κουρμούλη*, Ἀθῆναι 1957, σ. 284, ὅπου: «... ἐν τῷ ἔπει τοῦλάχιστον ὁ ποιητὴς δὲν χρησιμοποιεῖ ποτὲ τὸ ᾧ ὅταν ὁμιλῇ ἄνθρωπος πρὸς Θεὸν ἢ κατώτερος πρὸς ἀνώτερον...».

288. Βλ. ἐνδεικτικὰ ἐξήγηση τῶν δύο κανόνων τῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου ἀπὸ τὸ γέγοντα Εὐγένιο (Αἰτωλό), Μονὴ Ἰβήρων κώδικας 203, f. 106', βλ. Λάμπρου, *Κατάλογος Β'*, σ. 58. Πρβλ. Βλάχου, *Εὐγένιος*, σ. 61.

νων τῶν περιόδων καὶ τῶν προτάσεων. Δὲν πρέπει καθόλου νὰ διαφεύγει τῆς προσοχῆς μας, ὅτι οἱ μαθητὲς ἐκεῖνοι δὲν διέθεταν πλούσια γλωσσικὰ ἀκούσματα. Τὰ μόνα σωστὰ ἀκούσματα τῆς ἐλληνικῆς γλώσσας προέρχονταν ἀπὸ τὸ χωρὸ τῆς Ἐκκλησίας, μὲ τὴν προϋπόθεση πάντα ὅτι οἱ ἱερεῖς ἤξεραν γράμματα καὶ μποροῦσαν νὰ ἀποδώσουν μὲ ὀρθοφωνία καὶ σύνταξη τὰ κείμενα τῆς χριστιανικῆς λατρείας. Μὲ τὴν πάροδο τοῦ χρόνου λοιπὸν καὶ τῇ συνεχῇ ἐνασχόληση μὲ τὰ κείμενα ἀπὸ τὴν ἐλληνικὴ γραμματεία, ἐμπεδώνονταν στοὺς μαθητὲς ἡ βεβαιότητα καὶ ἡ πίστη, ὅτι ἡ ἐλληνικὴ γλώσσα ὑφίστατο μία διαρκὴ ἀλλαγὴ στὸ πέρασμα τῶν αἰώνων καὶ ὅτι πάντως ἐπρόκειτο γιὰ τὴ γλώσσα τῶν προγόνων τους²⁸⁹. Ἡ ἀπόδειξη τῆς ἱστορικῆς συνέχειας τῆς γλώσσας μας ἦταν, ἄλλωστε, ὁ διακαὴς στόχος ὅχι μόνο τοῦ Βησσαρίωνος καὶ τῶν πρώτων δωρητῶν τῶν Γιαννιώτικων Σχολῶν ἀλλὰ καὶ ὅλων τῶν διδασκάλων τοῦ Γένους μας κατὰ τὴν Τουρκοκρατία.

(συνεχίζεται)

289. Μπενάκη Λ., «Δυτικοευρωπαϊκὸ πνεῦμα καὶ Ἑλληνικὴ Ὁρθοδοξία», *Σύναξη* 34 (1990), σσ. 40-41.